

VAQIF ARZUMANLI

**MIRZƏŞƏFİŞÜNASLIQDA
YENİ MƏRHƏLƏ**

XI-13
7
17
20
15
10

Классификация работ
Классификация работ
Классификация работ
Классификация работ

Классификация работ
Классификация работ
Классификация работ
Классификация работ

Классификация работ
Классификация работ
Классификация работ
Классификация работ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTITUTU

115
A92

VAQİF ARZUMANLI

AY
241286

MİRZƏŞƏFİŞÜNASLIQDA
YENİ MƏRHƏLƏ

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKİ – QARTAL - 2005

Elmi redaktoru:

Teymur KƏRİMLİ
Filologiya elmləri doktoru

A 98

Arzumanlı Vaqif Minad oğlu.
Mirzəşəfişünaslıqda yeni mərhələ
Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 2005, 284 səh.

Görkəmli Azərbaycan şairi və maarifçisi, istedadlı pedaqoq və xəttat Mirzə Şəfi Vazehin həyat və yaradıcılığı bütün dövrlərdə ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olub. Mirzə Şəfi poeziyamızın gözəlliyini, təravətini, bənzərsizliyini Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda tanıdan ədiblərimizdən biridir.

Hazırkı əsər mirzəşəfişünaslıq sahəsində son dövrlər də aparılan axtarışları və araşdırmaları əhatə edir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Arzumanlının bu monoqrafiyası onun mirzəşəfişünaslıq sahəsində apardığı otuz beş illik axtarışlarının nəticəsidir.

A 4702080105
044-2005

Qrifli nəşr – 2005

© Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 2005

BİR NEÇƏ SÖZ

Görkəmli Azərbaycan şairi və maarifçisi, istedadlı pedaqoq və xəttat Mirzə Şəfi Vazehin (1794-1852) həyat və yaradıcılığının hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi, təbliği müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin aktual problemlərindən biridir.

Ötən il Mirzə Şəfinin anadan olmasının 210 illiyi təmam oldu. Çox təəssüf ki, 1994-cü ildə görkəmli ədibin 200 illik yubileyi qeyd olunmadı. Halbuki, elə həmin ildə əgər biz Mirzə Şəfinin anadan olmasının 200 illiyini həm ölkəmizdə, həm də ondan uzaqlarda – elə şair-mütəfəkkirin XIX-XX əsrlərdə kitabları nəşr olunmuş ölkələrdə qeyd etdirə bilsəydik bunun həm ədəbi, həm ictimai, həm tarixi, həm də siyasi əhəmiyyəti olardı. Müstəqilliyini bərpa etmiş gənc dövlət üçün belə bir hadisənin nə qədər lazımlı və əlamətdar olmasının isə sübuta ehtiyacı yoxdur. Çox təəssüf!!! Heyiflər olsun ki, Mirzə Şəfinin 210 illiyi də əlaqədar təşkilatların yadına düşmədi.

Mirzə Şəfi poeziyamızın gözəlliyini, təravətini, bənzərsizliyini Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda tanıdan ədiblərimizdən biridir.

Mütəfəkkir şair, dövrünün ən tanınmış yaradıcı şəxsiyyətlərindən biri olmuş, həm öz doğma Vətəninə, həm də Avropa ölkələrində böyük şöhrət qazanmışdır.

Mirzə Şəfinin ölümündən keçən 153 il ərzində onun həyat və yaradıcılığı ayrı-ayrı tədqiqatçıların, tərcüməçilərin, mətnşünasların diqqət mərkəzində olmuş, nəticədə mirzəşəfişünaslıq kimi ayrıca elmi araşdırma sahəsi yaranmışdır. Məhz bu səpkidə aparılan araşdırma və axtarışların nəticəsində şairin dünya şöhrəti qazanmış əsərlərinin müəlliflik hüququ ona qaytarılmış, bir sıra yeni əsərləri tapılıb üzə çıxarılmış, naməlum avtoqrafları və yeni-yeni bədii sənət nümunələri çap olunmuşdur. Eyni zamanda, onun əsərlərinin dünya xalqlarının dillərinə tərcümələrini, istər Azərbaycanda, istərsə də Avropada

ədibin həyat və yaradıcılığına dair aparılan axtarısları, araşdırmaları, nəşr olunan ayrı-ayrı kitabları da nəzərə alsaq, bu istiqamətdə xeyli iş görüldüyünün şahidi oluruq.

Lakin, həm də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda mirzəşəfişünaslıq sahəsində indiyə qədər müəyyən pərə-kəndəlik və çatışmazlıqlar da olmuş, aparılan araşdırmalar və axtarışlar dərindən və əhatəli səciyyəyə daşmamışdır. Mövcud və məlum faktların təkrarı, bəzən hətta təhrifli yeni və sanballı əsərlərin yazılmasına, nəşr edilməsinə imkan verməmişdir.

Əlbəttə, indiyə qədər ədəbiyyatşünaslığımızın bu istiqamətdə gördüyü işlərin heç birinin üzərinə kölgə salmadan bunu bir daha vurğulamaq istəyirik ki, hələ də Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının ayrı-ayrı səhifələrini öyrənməyə, bu sahədə yeni-yeni axtarışlar aparmağa ehtiyac var.

Bizcə, konkret olaraq, mirzəşəfişünaslıq sahəsində öyrənilməsi vacib sayılan məsələləri bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür. Həmin istiqamətlər, fikrimizcə, bunlardır:

Mirzə Şəfinin Fridrix fon Bodenştedtdə, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfiyə yazdığı məktubları tapıb üzə çıxarmaq;

Mirzə Şəfinin özünün orijinal əsərlərinin və onun üzünü köçürdüyü bütün əlyazmalarını müəyyənləşdirmək;

Mirzə Şəfinin ölümündən sonra Qafqaz, Rusiya və Avropa mətbuatında çap olunmuş bütün xəbər, yazı və məqalələri toplamaq;

Mirzə Şəfi – Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Şəfi – Adolf Berje, Mirzə Şəfi – Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi və Tiflis gürcü ədəbi mühiti münasibətlərini dərindən və hərtərəfli öyrənmək;

Mirzə Şəfinin dünya xalqları dillərində nəşr olunmuş bütün tərcümələrini və nəşrlərini toplamaq;

Mirzə Şəfinin F.Bodenştedtdə bağışladığı orijinal əsərlərinin izinə düşmək və onları üzə çıxarmaq.

Mirzə Şəfi irsinin pərəstişkarı kimi biz onun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı axtarışlara hələ ötən əsrin altmışncı

illərinin sonlarından başlamışdır.

Otuz beş ildən artıqdır ki, Mirzə Şəfinin ədəbi-bədii irsini öyrənməyi özümüzdə şəraf işi bilməmişik. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif vaxtlarda təkcə Bakıda deyil, Tiflisdə, Kiyevdə, Moskvada, Daşkənddə, Vilyüsdə, Kaunasda, Tallində, Tartuda, Varşavada, Krakovda, Berlində, Drezdendə, Düссeldorfda, Veymarda da araşdırmalar aparılmış və Mirzə Şəfi irsi ilə bağlı xeyli yeni maraqlı və qiymətli faktlar üzə çıxarmışdır...

Hazırkı kitab məhz uzun illərin, gərgin axtarışların nəticəsi kimi qiymətləndirilməli və Azərbaycan poeziyasını bütün dünyada tanıdan müəfəkkir-şair Mirzə Şəfi Vazehin anadan olmasının 210 illiyinə kiçik töhfə kimi qəbul olunmalıdır.

I FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİNİN DÜNYA ŞÖHRƏTİ

1. MİRZƏ ŞƏFİ NƏĞMƏLƏRİ AVROPANI GƏZİR

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bir şair kimi bütün Avropada sevilə-sevilə oxunan, lakin bir şəxsiyyət kimi az tanınan Mirzə Şəfi Vazehin həyat və yaradıcılığı haqqında çox yazılmışdır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, hələ Mirzə Şəfinin yaradıcılığı, onun əsərlərinin alman və başqa dillərə tərcüməsi ilə bağlı bir sıra mübahisəli məsələlər vardır ki, bunlar öz obyektiv həllini gözləyir. 1981-ci ildə Azərbaycan hökuməti xalqımızın maarifçilər şairinin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə gücləndirmək haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla çox doğru olaraq göstərilir ki, "Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsi, həyat və fəaliyyətinin bir çox cəhətləri dərinən öyrənilməmişdir.

...Şairə həsr olunan tədqiqatçılar onun həyatının və yaradıcılıq irsinin bütün cəhətləri haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür yaratmışdır". Söz yox ki, bu qərar ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında mühüm vəzifələr qoymuş və geniş imkanlar açmışdır. Amma təəssüf ki, ötən dövr ərzində mirzəşəfişünaslıq sahəsində az iş görülmüş və bu istiqamətdə dərin və hərtərəfli axtarımlar aparılmamışdır.

XIX əsrin əllinci illərindən etibarən XX əsrin əvvəllərinə qədər milliyyətdən və dilindən asılı olmayaraq Avropa poeziya həvəskarları arasında Mirzə Şəfi qədər sevilən, dillər əzbəri olan ikinci bir şair təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Onun demək olar ki, bütün Avropa dillərinə tərcümə edilmiş yeganə şerlər kitabı əsl ədəbi sensasiyaya çevrilmişdi.

Bəs, Mirzə Şəfi Avropaya necə gedib çıxmışdı? Hansı yollarla, kimlərin vasitəsilə?

1840-cı ilin yayında Mirzə Şəfi doğma yurdu Gəncədən Tiflisə köçür və burada pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. O dövr Tiflis ədəbi mühiti Azərbaycan şairinin həm bədii yaradıcılığına, həm də elmi dünyagörüşünə böyük və səmərəli

təsir göstərir. Az müddət ərzində mahir və qayğıkeş pedaqog Mirzə Şəfi istedadlı və yüksək zövqə malik bir şair kimi də geniş şöhrət qazanır. Hələ Gəncədə ikən aşiqanə və fəlsəfi şerlər, hikmətlər, aforizmlər müəllifi kimi tanınan Mirzə Şəfi Tiflisdə ədəbi və pedaqoji fəaliyyətini daha da genişləndirir.

Tiflis ədəbi mühiti, eləcə də burada yaşayan poeziya həvəskarları Mirzə Şəfi şerini sevmiş, onun hikmətamiz, müdrik misraları, aforizmləri dillər əzbəri olmuşdur. Və heç də təsadüfi deyildi ki, onu ziyalılar da, sadə xalq kütləsi də "Şərqin indiki Hafizi" adlandırmışlar.

Mirzə Şəfinin Tiflisdə tanışı olduğu və yaxınlıq etdiyi şəxsiyyətlərdən biri də şəhər gimnaziyasının fransız dili müəllimi, istedadlı alman şairi, tərcüməçisi və filosofu Fridrix fon Bodenstedt (1819-1892) idi. Məhz bu tanışlıq gələcəkdə Mirzə Şəfinin Avropada, eləcə də dünyanın başqa ölkələrində məşhurlaşmasında əsas rol oynamışdır. Bu iki şəxsiyyət bir-biri ilə çox yaxın ünsiyyətdə olmuşlar. Mirzə Şəfi F. Bodenstedtdə Azərbaycan və fars dillərini öyrətmiş, alman şairi isə azərbaycanlı dostunu Avropa və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmişdir.

F. Bodenstedtin yazdığına görə o, Mirzə Şəfidən fərdi şəkildə Şərq dilləri üzrə dərs alan beşinci əcnəbi olmuşdur. Onların arasında Q. Rozenin, V. Harnişin və K. Koxun adlarını F. Bodenstedt xüsusi olaraq xatırlayır. F. Bodenstedt bir müddət Mirzə Şəfinin Tiflisdə yaratdığı "Divani-hikmət" ("Hikmət evi") ədəbi məclisinin ən fəal üzvlərindən olmuşdur. 1820-1830-cu illərdə Mirzə Şəfi tərəfindən Gəncədə əsas qoyulan bu ədəbi məclis 1840-cı ildən Tiflisdə fəaliyyət göstərmişdir. "Divani-hikmət" in A. Bakıxanov, M. M. Naci, M. F. Axundzadə, Nəşə, M. V. Vidadi, Fazil xan Şeyda, Yusif Qane, İ. İ. Qriqoryev, X. Abovyan, Q. Rozen, L. Z. Budaqov kimi üzvləri olmuşdur.

1845-ci ilin aprel ayında F. Bodenstedt Qafqazla həmişəlik vidalaşır. Sevimli müəllimindən və dostundan ayrılarkən o, gözəl bir hədiyyə alır. Mirzə Şəfi ona öz şerlərindən ibarət "Müdriklik açarı" adlı dəftərini-əlyazmalarını bağışlayır.

Almaniyaya qayıdan F. Bodenstedt hələ bir müddət

azərbaycanlı dostu ilə məktublaşmış və onun şeirlərinin tərcüməsi üzərində yaradıcılıq işi aparmışdır.

1850-ci ildə F.Bodenştedt özünün "Şərqdə min bir gün" kitabını çapdan buraxır. Məhz bu əsərində o, Mirzə Şəfi ilə tanışlığı, dostluğu, ondan Şərq dilləri üzrə dərslər alması barədə, həmçinin Tiflisdə yaşadığı müddətdə görüb eşitdiyi əhvalat və hadisələri ətraflı şəkildə qələmə alır. Bu kitabda Mirzə Şəfi həssas və qayğıkeş insan, bacarıqlı pedaqoq, istedadlı şair və alim kimi yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, əsərinin müvafiq səhifələrindən birində alman şərqsünası müəllimi və dostu haqqında belə yazır: "O, öz mühitində dillərin və poeziyanın bilicisi kimi fərqlənirdi, həmçinin ruslarla, gürcülərlə, ermənilərlə hamıdan çox ünsiyyətdə olurdu. Məni daha çox valeh edən ondakı kamil təbiiyyət, təmkinlilik və mülayimlik idi. O, həyatın bütün incə zövqlərini bilsə də başqalarının çox gözəl həyatına həsədsiz baxırdı. Mənim müəllimim kimi həyatda az tələbatı olan başqa bir adama mən heç vaxt rast gəlməmişəm. Mirzə Şəfi mütləiyə çox tələbkər idi və o, yaxşı olan hər nəyi oxusa və eşitsə, onun ətinə, qanına keçərdi, şəxsi yaradıcılığını oyadardı. Yadıma gəlir ki, o, özü ilə dərslər kitab gətirsən, həmişə özərdən nəgmə deyər, diqət edər, sitat gətirərdi" (Bax: "Elm və həyat", 1981, №11).

Mirzə Şəfinin şeirlərinin çoxu alman dilində ilk dəfə bu kitabda verilmişdir. Həmin kitabdan məlum olur ki, əgər "Gənəli müdrik" in buradakı şeirləri oxucular arasında rəğbət qazansa, gələcəkdə onlar ayrıca kitab halında da çap oluna bilər. Vəziyyət elə gətirir ki, Mirzə Şəfinin şeirləri gözlənilməyincə daha böyük müvəffəqiyyət qazanar. Kitabda gətirilmiş şeirlər o qədər maraqlı, oxunaqlı və ürəyəyatan olur ki, hətta "Mətbəədə hərf (şrift - V.A.) yığanlar həmin şeirləri yazıb köçürürlər. Beləliklə, nəşirdə həmin şeirləri ayrıca kitab halında buraxmaq fikri oyanır (L.Nebentsal). Əslində elə Mirzə Şəfi şeirlərinin dünya şöhrəti qazanmasına məhz bu hadisə təkan verir. Belə ki, tezliklə gələcəkdə bütün dünyaya səs salacaq "Mirzə Şəfinin nəgmələri" kitabı nəşr olunur (1851).

Yeni gəlmişkən, bunu da qeyd edərkən ki, F.Bodenştedtin tərcümələrinin ilk çapından əvvəl də Mirzə Şəfi şeirlərinin sədasi Azərbaycandan və Tiflisdən uzaqlara yayılmışdır. Qırxıncı və əllinci illərdə Tiflisə gələn rus və avropalı ziyalılar - şair, yazıçı, alim, jurnalist, aktyor və b. burada Mirzə Şəfi kimi tanınmış söz ustasının yaşadığını ya eşitmiş, ya da şairlə şəxsən tanış olmuşlar. Hətta onlar Mirzə Şəfinin bir çox əsərlərinin necə dillər əzbəri olduğunu da şəxsən müşahidə etmişlər.

Məsələn, XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Qafqazı və Asiyani səyahət edən və müəyyən müddət Mirzə Şəfidən dərslər almış alman alimi Vilhelm Harniş özünün "Asiya Türkiyəsinin və Qafqazın ölkələrinə səyahət" adlı kitabında (Leypsiq, 1845) Tiflis səfəri barədə belə yazmışdır: "Məhz Azərbaycan şairi ilə tanışlığım sayəsində Tiflis mənə "nağıllar şəhəri" təsiri bağışladı".

"Mirzə Şəfinin nəgmələri" - Fridrix Bodenştedtin əlavəsi ilə kitabı 1851-ci ildən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər alman dilində 160 dəfə nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, həmin kitab indiyə qədər dünyanın müxtəlif dillərində təxminən 300 dəfə nəşr edilmişdir.

1874-cü ildə F.Bodenştedt Alman Ədəbi Cəmiyyətinin nəşriyyatında "Mirzə Şəfi irsindən. F.Bodenştedtin proloqu və əlavə izahları" adlı kitab çap etdirir. Bu kitab da geniş şöhrət qazanır və təxminən iyirmi dəfə üzü görür.

Nəhayət, 1882-ci ildə F.Bodenştedt Leypsiqdə "Şərqdən və Qərbdən. Yeni şeirlər və aforizmlər" adlı daha bir kitab nəşr etdirir ki, burada da o, Mirzə Şəfi irsinə müəyyən yer verir.

F.Bodenştedt əvvəllər Mirzə Şəfinin avtoqraflarından ibarət ayrıca kitab çap etdirmək istəmişdir. Sonralar - yetmişinci illərdə o, bu fikrindən yayınmış, yalnız Füzulinin bir rübaisinin avtoqrafını vermişdir. Lakin digər alman şərqsünası Q.Rozen, sonra isə onun oğlu F.Rozen Mirzə Şəfinin bəzi avtoqraflarını çap etdirmişdir.

Söz yox ki, F.Bodenştedtin 1850-1882-ci illər arasında çap etdirdiyi dörd kitabın dördündə də Mirzə Şəfinin həyat və

yaradıcılığına çox geniş yer verilmiş və bütün bunlar öz növbəsində Azərbaycan şairinin dünya xalqları arasında tanınması, məşhurlaşması yolunda pəncərə rolunu oynamışdır. Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfinin əsərlərini öz adına çıxması (1873) həmin əsərlərin bəzilərinin müəlliflərinin dəqiqləşdirilməsi məsələləri və bunlarla əlaqədar Avropa və Rusiya mətbuatında gedən söhbətlər, mübahisələr ayrıca bir araşdırmanın mövzusuudur.

Mirzə Şəfinin alman dilində çıxan ilk kitabı çox geniş şöhrət qazanır. Az bir müddətdə kitaba daxil olan şerlər dillər əzbəri olmuş və sərhədlər, ölkələr adlayaraq, ayrı-ayrı xalqların oxucuları arasında yayılmağa başlamışdır. Burada akademik N.Marrın sözləri yada düşür. Görkəmli şərqşünas-alim çox doğru olaraq yazır ki, "...Mirzə Şəfinin Bodenştedt tərəfindən Almaniyada xalq şeri nümunəsinə çevrilmiş əsərləri ilə Avropada Şərqi poeziya nümunələrinə yenidən maraq yaratmışdır".

Mirzə Şəfinin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına pərəstix edən, onunla şəxsən tanış olan ziyalılardan biri də görkəmli qafqazşünas Adolf Berjedir (1828-1886). A.Berjenin Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən Mirzə Şəfi irsinin öyrənilməsi sahəsində xidmətləri çoxdur.

A.Berje Mirzə Şəfini "Tövqələdə ağla, yüksək mənəviyyəyə malik adamı" olduğunu qeyd etmişdir.

A.Berje Almaniya Şərqşünaslıq Cəmiyyətində Mirzə Şəfinin yaradıcılığı barədə xüsusi məruzə etmişdir. Həmin məruzə sonralar ayrıca məqalə şəklində cəmiyyətin əsərlərində çap olunmuşdur.

Mirzə Şəfi barədə bu və ya başqa dərəcədə öz araşdırmalarında söhbət açan XIX əsr alman tədqiqatçılarından H.Bruşq, K.Bartel, R.Rotsel, XX əsrin ilk onilliklərində L.Frankel, K.Burdax, Q.Şenk kimi alimlərin də xidmətləri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, alman şərqşünaslığının F.Roymund, V.Lidemann, F.Kirxner, O.Sevendson, H.Hofer, R.Kosniq, K.Busse, E.Tomass, A.Dühmar, K.Qross, Hammer-Purqştal, A.Müller, H.Buş, H.Rükkert, X.Rappix, İ.Meyer kimi nüma-

yəndələri mirzəşəfişünaslıq probleminə maraq göstərmiş, bu haqda bəzi qeydlər etmişlər.

Bu baxımdan alman ədəbiyyatşünası Kurt Zündermeyerin "Fridrix Bodenştedt və "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adlı doktorluq dissertasiyası (1930) xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Əgər bunların üzərinə müxtəlif illərdə alman ensiklopediyalarında çıxmış məqalə və məlumatları da əlavə etsək, onda görürük ki, mirzəşəfişünaslıq problemi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu günə qədər həmişə alman ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində duran mövzulardan olmuşdur.

1887-ci ildə "Russkaya starina" jurnalının səhifələrində tanınmış jurnalist və ədəbiyyatşünas M.İ.Semevski bildirdi ki, "Mirzə Şəfi az bir vaxt ərzində təkcə Almaniya deyil, öz ədəbiyyatına malik olan bütün, qəti şəkildə deyirəm, bütün xalqlar tərəfindən rəğbətə tanındı".

Şairin əsərlərini rus dilinə tərcümə edən müəlliflər arasında N.Q.Cəmişevskinin yaxın dostu və məsləkdəşi M.İ.Mixaylovun, A.K.Mixaylovun, P.F.Yakuboviçin, V.V.Markovun, S.Y.Nadsonun xidmətləri çox diqqətəlayiqdir.

Mirzə Şəfinin şerləri tam şəkildə (biz burada alman dilində çıxmış "Mirzə Şəfinin nəğmələri..." kitabına daxil olan əsərləri nəzərdə tuturuq) ilk dəfə N.İ.Eyfert tərəfindən (1880) rus oxucularına çatdırılmışdır. Dahi sənətkar L.N.Tolstoy Mirzə Şəfinin şerləriylə məhz bu nəşrin sayosində tanış ola bilmişdi. Belə ki, L.N.Tolstoy tanınmış şair A.Fetə 1880-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Bizim ev müəllimimiz bu günlərdə mənə Mirzə Şəfinin nəğmələri olan kitabı gətirmişdir... Orada gözəl şerlər toplanmışdır. Onlar barədə məlumatınız varmı?"

N.İ.Eyfertin təşəbbüsünü davam etdirən, yəni Mirzə Şəfinin əldə olan bütün şerlərini rus dilinə yenidən tərcümə edən İ.S.Prodan olmuşdur (Yuryev, Tallinn, 1903).

İ.S.Prodan sonralar da Mirzə Şəfi irsinə dönə-dönə müraciət etmişdir. O, özünün psixologiyaya, məntiqə və ədəbiyyatşünaslığa aid kitablarında Azərbaycan şairlərinin

nəğmələrindən və aforizmlərindən xeyli nümunələri misal gətirmişdir.

Mirzə Şəfini Rusiyada təkcə onun əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi ilə tanımamışlar. Bu sahədə bəzi ədəbiyyatşünas alimlərin və nəşirlərin də xidmətləri qeyd olunmalıdır. "Sin oteçestva", "Sovremennik", "Vestnik Yevropt", "Russkij vestnik", "Russkaya starina" və b. jurnallarda bu haqda xeyli məlumat və xəbərlər vardır.

Məşhur rus ədəbiyyatşünası N.Veselovski, tanınmış rus sovet şərqşünasları N.Y.Marr, P.Q.Smidoviç, Y.E.Bertels, İ.K.Yenikolopov, A.M.Çaçikov Mirzə Şəfi irsinə böyük maraq göstərmişlər. Bu baxımdan görkəmli Ukrayna şərqşünası akademik A.Y.Krimskinin də xidmətləri az deyildir.

XIX əsrin səksəninci illərində artıq Mirzə Şəfinin xələri Avropanın və Asyanın bir çox dillərində səslənmişdir. Daha doğrusu, o dövrdə şairin əsərləri alman və rus dillərindən başqa polyak (tərcüməçi R.Zmorski, 1857), qədim yəhudi (İ.Qozner, 1868), serb (Z.İovanoviç, 1871), flamand (V.Kriken, 1875), çex (İ.Stankovski, 1876), ingilis (E.Esterze, 1880), bolqar (P.Slovekov, 1883), italyan (C.Rossi, 1884) və eləcə də fransız, sloven, fars, macar, serb-xorvat, isveç, holland, Danimarka, ispan, portuqal dillərinə də tərcümə olunmuşdu. Sonralar Mirzə Şəfinin xələri dünya xalqlarının bir çox başqa dillərində səslənmişdir.

Mirzə Şəfinin əsərləri əcnəbi dillərə tərcümə olunduqca müxtəlif xalqların ən adi oxucuları, habelə görkəmli ziyahları bu şairin şəxsiyyəti ilə daha yaxından maraqlanmağa cəhd göstərmişdir. Xüsusən, Avropada və Şimali Amerikada belə hallara tez-tez rast gəlmək olardı. Məsələn, bu baxımdan fransız professoru F.Maklerin 1912-ci ildə erməni dramaturqu Q.Sundukyana məktubla müraciət edib, Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti barədə ətraflı məlumat istəməsi çox əlamətdar olan ədəbi hadisələrdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Və yaxud, Mirzə Şəfi yaradıcılığının Pribaltika ölkələrində geniş yayılması çox əlamətdar olan ədəbi faktlarla səciyyəvidir. Riqada alman dilində çıxan "Riqaç Tsaytung"

qəzeti şairin yaradıcılığına dair materiallar çap etmiş, tanınmış latış ədibi Y.Yaunsudrabın XX əsrin əvvəllərində Mirzə Şəfinin xərlərini tərcümə edərək "Baltiya" qəzeti vasitəsilə latış oxucularına çatdırmışdır. Eston şairlərindən P.Yakobson, Y.Liyv, Q.Iys, A.Havva Azərbaycan şairinin yaradıcılığına xüsusi maraq göstərmiş, onun xərlərini eston dilində səsləndirərək, bu tərcümələri öz xət məcmuələrində və dövrü mətbuatda çap etmişlər.

Mirzə Şəfi poeziyasına Avropa ölkələrində həmişə dərin maraq göstərilmişdir. Təkcə keçən əsrin axırlarında deyil, bizim dövrdə də tükənməyən və maraq nəticəsində Mirzə Şəfinin xərləri müxtəlif dillərdə ayrıca kitab şəklində döndə-nö nəşr olunmuşdur.

Azərbaycan şairinin həyat və yaradıcılığını təkcə ədəbiyyatşünasların və tərcüməçilərin deyil, həmçinin bir sıra yazıçı və bəstəkarların da sevimli mövzu obyektinə olmuşdur. Ötən əsrin ikinci yarısında Avropanın tanınmış bəstəkarları Mirzə Şəfinin xərlərinə musiqi bəstələmişlər. F.List, İ.Brams, E.Qriç, K.Şimanovski, Q.Meyerbeyer, A.Rubinşteyn və başqalarının Mirzə Şəfi nəğmələrinə yazdıqları ayrı-ayrı mahnılar uzun müddət görkəmli müğənnilərin repertuarlarını bəzəmişdir. Maraqlıdır ki, hətta Almaniya "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adlı operetta da yazılmışdır. 1887-ci ilin noyabr ayında ilk dəfə Berlində səhnəyə qoyulan həmin operettanın librettosu Emil Pola, musiqisi Luiz Rota məxsusdur. Yaradıcı heyətə bu işdə Avstriya bəstəkari Karl Millekara da yaxından köməklik göstərmişdir.

Son otuz-otuz beş ildə də Almaniya mirzəşəfişünaslıq sahəsində müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, ədəbiyyatşünas Yohannes Mundhenkin 1971-ci ildə nəşr etdiyi "Fridrix Bodenstedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında" (Hamburq) monoqrafiyası, ADR-də çıxan "Sülh və sosializm problemləri" jurnalının rəhbəri, tarixçi L.Nebensalın "Veymar məcmuəsi"ndə (1972, №4) "Mirzə Şəfi-Bodenstedt" adlı geniş məqaləsi (Bu məqalə "Azərbaycan" jurnalında "Sevməyə daha çox əsas var" adı altında nəşr olunmuşdur) jurnalist R.Reyhaltın "Azad dünya"

məcmuəsində (1977, №39) çap etdirdiyi "...İşığa doğru" tarixi miniatürü tədqirəlayıqdır.

Mirzə Şəfinin bədii irsinə alman oxucuları bütün dövrlərdə böyük rəğbət bəsləmişlər. Bu maraq bizim günlərdə də davam edir. Təxminən 20 il əvvəl Almaniya Federativ Respublikasında Mirzə Şəfinin F.Bodenstedt tərəfindən edilmiş tərcümələri ayrıca kitab şəklində yenidən nəşr olunmuşdur (1984). AFR-in Düsseldorf şəhərində yaşayan həmvətənimiz, təbabət doktoru Şəmsi Süleymanlının təşəbbüsü ilə buraxılan həmin şeirlər məcmuəsi oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Müasir bolqar ədəbiyyatşünaslığının tanınmış nümayəndələrindən olan S.Bayevanın son elmi əsərlərindən biri "Petko Slavekov və Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazeh" adlanır. Fundamental səciyyə daşıyan bu tədqiqat əsərində təkcə Mirzə Şəfinin ilk dəfə bolqar oxucularına təqdim edən tərcüməsinin xidmətlərindən bəhs edilmir, burada ümumiyyətlə, Azərbaycan şairinin bolqar ədəbiyyatı ilə əlaqələrinə həsr olunan axtarışlar da öz əksini tapmışdır.

Bir neçə il əvvəl İranda görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Hüseyn Sədiq Məmmədzadə tərəfindən yazılmış "Qövsü Təbrizi və Mirzə Şəfi Vazeh" kitabı da (Tehran, 1978) xüsusi maraq doğurur. İki böyük ədibin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yerini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərən tədqiqatçının bu əsəri qiymətli qeydlərlə zəngindir.

Həm öz sağlığında, həm də sonralar Mirzə Şəfi istedadlı şair olmaqdan savayı, tərcüməçi (onun rus, ərəb və fars dillərindən çoxlu tərcümələri qalmışdır), nadir dərslilər müəllifi (məsələn, "Kitabi-türki"), Azərbaycan dilinin və yazısının inkişafında müəyyən xidmətlər göstərmiş mahir xəttat kimi də geniş şöhrət qazanmışdır.

Əlbəttə, söz yox ki, Mirzə Şəfinin dünya şöhrəti barədə, xüsusən onun ədəbi-bədii irsinin Avropada öyrənilməsi haqda xeyli sayda fakt və məlumat mövcuddur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, hələ Avropa xalqları ədəbiyyatlarında şairin həyat və yaradıcılığına verilən qiymət, eləcə də, Avropanın bir sıra ölkələrində "Mirzə Şəfi nəğmələri..." və

"Mirzə Şəfi irsindən" adlı kitabların təkrar-təkrar nəşrlərinə, Azərbaycan şairinin əsərlərinin dünya xalqlarının müxtəlif dillərinə tərcümələrinə cavab olaraq səslənən əks-sədalər bütünlüklə araşdırılıb üzə çıxarılmamışdır. Elə buna görə də, mirzəşəfişünaslıq sahəsindəki axtarışları bundan sonra daha ciddi və hərtərəfli şəkildə davam etdirmək lazımdır.

2. MİRZƏ ŞƏFİ LİTVA VƏ ESTON ƏDƏBİYYATINDA

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının uğurları nəticəsində Mirzə Şəfinin müəlliflik hüququ onun özünə qaytarılmış və indi artıq bütün dünya ictimaiyyəti şairin həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra elmi sübutlar və məlumatlarla tanışdır.¹ Burada, həmçinin İ.P.Yenikolopovun,² Y.E.Bertelsin³ və I.Mundhenkin⁴ də xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Əlbəttə, bütün bunlar Mirzə Şəfi Vazeh haqqında dünya ədəbiyyatında, o cümlədən bir sıra Avropa xalqları ədəbiyyatlarında şairin həyat və yaradıcılığına verilən qiymətin Avropanın bir sıra ölkələrində "Mirzə Şəfi nəğmələri"⁵ g və "Mirzə Şəfi irsindən"⁶ g adlı kitabların təkrar-təkrar nəşrlərinə cavab olaraq, səslənən əks-sədalarnı bizi tamamilə məlum olması demək deyildir.

Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığı Avropada uzun müddət bir "sirr" olaraq qalırdı. Bəziləri onu "hər hansı bir Şərq şairi", bəziləri sadəcə olaraq "nəğməkar" adı arxasında gizlənən lirik şair kimi tanıyır, bəziləri isə "Mirzə Şəfi" adının yalnız şair ləqəbi olduğunu düşünərək, "Mirzə Şəfi nəğmələri" g kitabının alman şairi və şərqşünası Fridrix fon Bodenştedt (1819-1892) tərəfindən yazıldığını güman edirdi.

Vaxtilə Almaniyada olarkən (1974) mirzəşəfişünaslığın nəzarindən qaçmış "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" adlı kitabın izinə düşmüşdük: məlum olmuşdu ki, görkəmli Litva dilçisi, folklorşünası və bibliografi Vaslovas Brijişka özünün çoxcildlik "Bibliografiya"sında belə bir kitabın çap olunduğunu qeyd almışdır.⁷ Məqsədi Litva dilində çıxan kitabları, Litva müəlliflərinin əsərlərini və ümumiyyətlə lituanistika məsələlərini əhatə edən mənbələri bir yerə toplamaq olan müəllif, haqqında danışdığımız kitabın yalnız qısa bibliografik qeydini verməklə kifayətlənmişdir.

Almaniyanın Drezden şəhərində həmin kitabın Drezden Dövlət Kitabxanasında saxlanılan yeganə nüsxəsinin fotosürətini əldə edə bildik.

Mirzə Şəfiyə həsr olunmuş elmi əsərlərin heç birində

adını çəkdiyimiz kitab haqqında məlumat yoxdur.⁸ Bunun da bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Əldə edilmiş məlumatlara görə "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabı Almaniyanın ən böyük kitabxanalarında, o cümlədən kitabın çap olunduğu Leypsiq şəhərində – Leypsiq dövlət kitabxanasında da yoxdur.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının müəllifi Litva poliqlotu Yurqis Zauerveynasdır (1831-1904). Litva ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Y.Zauerveynasın adına XIX əsr Avropa və Amerika mətbuatında, elm aləmində tez-tez rast gəlmək olar. Ümumiyyətlə, qırxı yaxın dil bilən bu poliqlot bir sıra Şərq dillərini, o cümlədən ərəb, fars, türk, azərbaycan, sanskrit və Azərbaycan dilini də öyrənmişdir. Onun Azərbaycan dilini bilməsi və bu sahədə gördüyü bəzi işlər barədə müəyyən məlumatımız vardır. Lakin burada Y.Zauerveynas bizi "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının müəllifi kimi daha çox maraqlandırır.

Y.Zauerveynas Mirzə Şəfi yaradıcılığının pərəstişkarı olmuş və Azərbaycan şairinin lirikasını, yüksək qiymətləndirmişdir. Düzdür, Y.Zauerveynas uzun müddət "Mirzə Şəfi" maskası altında özünü gizlətməmiş olan Fridrix Bodenştedt ilə şəxson tanış olmuş və eyni zamanda Mirzə Şəfi-Bodenştedt münasibətləri ona bütünlükdə məlum imiş. Belə bir fikir meydana çıxı bilər ki, Litva poliqlotu bəlkə Mirzə Şəfi adı altında F.Bodenştedti tanımışdır? Bu belə deyildir. Həmin dövrdə, demək olar, bütün Avropa Mirzə Şəfiyə bir şair kimi vurğun olduğu halda, eyni zamanda onu bir şəxsiyyət kimi həqiqi mənada tanıya bilməmişdir. Y.Zauerveynas, digər müəlliflərdən fərqli olaraq, bu məsələdə müəyyən qədər obyektiv mövqə tutmuşdur. Bəlkə də burada Y.Zauerveynasın Azərbaycan dilini bilməsi ona az-çox obyektiv olmaq imkanı vermişdir. Onun Mirzə Şəfi yaradıcılığına olan münasibətini daha dərinəndən bilmək üçün "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabına diqqət yetirmək lazımdır.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabı 1889-cu ildə F.Bodenştedtin anadan olmasınan yetmiş illiyi münasibətilə

çap olunmuşdur. Kitab üç hissədə ibarətdir: "Xəstə dövrün həkiminə sağlamlıq və səadət arzuları", "Bir çox dillərdə səslər" və "Sözardı".

Kitabın lap əvvəlində alman dilində Mirzə Şəfinin bir bənd şəri epigraf kimi verilmişdir.

Wer die Wahrheit sucht muss, staat Füsse, Flügel haben.
Wer die Wahrheit kennt, muss die Zung am Zügel haben.
Wer die Wahrheit spricht, muss den Fuss im Bügel haben.
Und doch spricht Mirza Schaffy:
Wer da lügt, muss Prügel haben.

Həmin bəndin sətri tərcüməsi belədir:

Kim həqiqəti axtarır, görək ayaq əvəzinə qanadı olsun.
Kim həqiqəti bilir, tanıyır, görək dilini ağzında saxlaya bilsin.
Kim həqiqəti danışır, deyirsə, görək ayağı üzəngidə olsun.
Amma yəno də, Mirzə Şəfi deyir: yalan danışan döyülməlidir.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının əsas özəyini müxtəlif dillərdə yazılmış ayrı-ayrı təbriklər təşkil edir. Bu təbriklər bilavasitə F.Bodenstedtə həsr edilsə də, onlardan bizi Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti haqqında da müəyyən məlumat alır. Burada Azərbaycan, rus, fars, sanskrit, Çin, fransız, ingilis, italyan, latın, polyak, yunan, Malayziya, rumın, macar, Niderland, Litva, qədim alman, Danimarka, İsveç, Norveç, ərəb, alman dillərində təbrik şərləri vardır. Müxtəlif dillərdə çap olunan bütün bu şərlərin hamısının kitabda eyni zamanda alman dilinə tərcümələri də verilmişdir.

Kitabdakı ilk təbrik Azərbaycan dilindədir:

Xanənin darvazasında budur oldu izdiham,
Litvalılar, polşalılar göndərər sənə salam.
Hər qəbilələr, millətlər sevər bu şairi –
Ki tamam ələmdə məşhurdur, şair olməram.
Azərbaycan, həm Tiflis təbrik göndərir.
Bu diyarın hamısı Mirzə Şəfidir tamam.

Mürşidin Mirzə Şəfi tatarca yaxşı söyləmiş,
Mən mürşidin də yazaram bu səfi tatar kəlam.¹⁰

Sonrakı təbrik şəri rus dilindədir:

Русские слова
Моя голова
Полно ли забыла?
Муза бы открыла:
Самь не хочу сказать,
Только письменно писать.
Правда, с Вашимь описанымь.
На Кавказ стремлось желаннемь.¹¹

Daha sonra kitabda yuxarıda sadaladığımız ardıcılıqla müxtəlif dillərdə yazılmış təbriklər çap olunmuşdur.

Y.Zauerveynas tərəfindən təbrik üçün yazılmış şerlərdən heç biri digərini təkrar etmir. Onların hər biri ayrılıqda məzmun və məna baxımından biri digərindən fərqlənən əsərlərdir.

Y.Zauerveynasın Mirzə Şəfi və F.Bodenstedtə münasibətini tam şəkildə aydınlaşdırmaq üçün, "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabına daxil edilmiş müxtəlif nümunələrin qarşılıqlı şəkildə müqayisəsini aparmaq lazımdır.

Mirzə Şəfi yaradıcılığı haqqında bir neçə ümumi qeydə XIX əsr Litva mətbuatında da rast gəlmək olur.¹² Müəllifi müəyyən olmayan bu qeydlərdə Mirzə Şəfinin dünya miqyasında tanınmasından və onun poeziyasının maraqlı cəhətlərindən bəhs olunur.

Pribaltikada, xüsusilə Latviya və Estoniyada XIX əsrdə Mirzə Şəfinin yaradıcılığı alman və rus mənbələri vasitəsilə (fransız kompravsitikasında bunu transmettuer və ya intermediaire adlandırırlar) yayılmışdır. Məsələn, Riqada alman dilində çıxan "Riqaşə Saytunq" qəzeti¹³ tez-tez Mirzə Şəfinin yaradıcılığından bəhs etmiş, Tartuda Mirzə Şəfinin

şerləri rus dilində çap olunmuşdur. 1851-ci ildən başlayaraq Mirzə Şəfinin şerlərindən ibarət almanca kitablara¹⁴ Latviyanın və Estoniyanın kitabxanalarında tez-tez rast gəlmək olardı.

Bütün bunlar o dövrdəki qabaqcıl eston ədəbi ictimaiyyətinin diqqətindən yayınma bilməzdi. Maraqlıdır ki, bu zaman eston şairlərindən P.Yakobson, Y.Liyv, Q.Iys və başqaları Mirzə Şəfi yaradıcılığına xüsusi həvəs göstərmişlər. Azərbaycan şairinin şerlərini eston dilinə ilk dəfə tərcümə etməyə cəhd göstərən Pyeter Yakobson (1854-1899) olmuşdur. O, Mirzə Şəfinin beş şerini tərcümə edərək, onları 1885-ci ildə çıxan "Şerlər" kitabına¹⁵ daxil etmişdir. Eston şairi həmin şerləri F.Bodenstedtin 1875-ci ildə alman dilində çap etdirdiyi "Mirzə Şəfinin nəğmələri" g kitabından¹⁶ tərcümə etmişdir.

P.Yakobsonun Mirzə Şəfidən tərcümə etdiyi şerlər bunlardır. "Im Garten klagt die Nachtigall..." – "Kaabus" – "Yenə gəldi qızılgülün dövranı"¹⁷, "Es hat die Rose sich beklagt..." – "Kanikese kaebtus" – "Qızılgül şikayət etdi"; "Sie sprach: "o weich qetheiltes Glück..." – "Armukese karbus" – "O dedi: xoşbəxtlik hər kəsə nə qədər düşür", "Die helle Sonne leuchtet..." – "Armukese ilu" – "Günəş işığı yayıb hər yana", "Ein liebeleers Menschenleben..." – "Uks hing, mis armastuseta" – "Sevgidən məhrum insan həyatı"

P.Yakobson bu şerləri sərbəst tərcümə etmiş, bəzən hətta şerlərin ritm və formasını dəyişərək, onları eston xalq mahnı-ları ruhunda səsləndirməyə cəhd göstərmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mirzə Şəfi eston dilinə tərcümə edilmiş ilk Azərbaycan şairi deyildir. 1963-cü ildə eston ədəbiyyatşünası, filologiya elmləri doktoru, professor Endel Nirk belə bir qiymətli faktı üzə çıxarmışdır ki, hələ 1878-ci ildə F.R.Kreysvald (1803-1882) Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki M.P.Vaqifin "Görmədim" müxəmməsindən bir neçə beyti eston dilinə tərcümə etmişdir.¹⁸ XIX əsr eston ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, eston milli ədəbiyyatının banilərindən olan F.Kreysvald həmin tərcüməni "Sakala" qəzetinin əlavəsində çap etdirmişdir.¹⁹ Bəs "Görmədim"

müxəmməsindən götürülmüş beytlər F.R.Kreysvalda hansı yolla gəlib çatmışdır?

E.Nirkin yazdığına görə, Vaqifin bir neçə beytini F.R.Kreysvalda onun yaxın dostu, Berlin universitetinin professoru, şərqşünas akademik Vilhelm Şott məktub vasitəsilə göndərmişdir.

Mirzə Şəfinin şerlərindən nümunələri eston dilinə tərcümə edən ikinci müəllif şair və yazıçı Yuxan Liyv (1864-1953) olmuşdur. O, Mirzə Şəfinin iki şerini ("Wer nie verlieb dev vorsicht enge Kreise... Esragtder alte Elborus...") eston dilinə tərcümə etmişdir.

Mirzə Şəfinin eston dilinə tərcümələri içərisində şair Qustav Iysin (Qustav Vulf, 1865-1946) Azərbaycan şairindən tərcümə etdiyi bir şer xüsusi maraq doğurur. Gözəl lirik şerlər müəllifi olan Q.Iys Mirzə Şəfinin "Im Garten klagt die Nachtigall..." ("Yenə gəldi qızılgülün dövranı") şerini ikinci dəfə eston dilinə tərcümə etmişdir.²⁰ P.Yakobsondan fərqli olaraq, Q.Iys Mirzə Şəfi şerinin ahəngini, gözəlliyini eston oxucusuna daha yüksək səviyyədə çatdırmağa çalışmışdır.²¹

Tanınmış eston şairi Anna Havva (1864-1957) da Mirzə Şəfidən "Gəl nəzər sal, hökm ver" misrası ilə başlanan bir şer tərcümə etmişdir. Təəssüf ki, həmin şerin hansı mənbədən götürüldüyü indiyə qədər məlum deyildir. A.Havva həmin tərcüməni özünün 1906-cı ildə çap etdirdiyi "Dalgalar" kitabına²² daxil etmişdir.

A.Havvadan və P.Yakobsondan başqa qalan bütün müəlliflər Mirzə Şəfinin şerlərini F.Bodenstedtin buraxdığı "Die Lieder des Mirza Schafy Mit einem Prolog von Friedrich. Bodenstedt. Berlin" (1851) kitabının ilk nəşrindən götürmüşlər.

Estoniya EA F.R.Kreysvald adına Ədəbiyyat Muzeyinin bibliografıya şöbəsinin kartotekalarında Mirzə Şəfidən eston dilinə tərcümə olunmuş daha bir neçə nümunəyə rast gəlmək olur ki, bunların da tərcüməçiləri məlum olmadığı kimi, eyni zamanda həmin şerlərin hansı mənbələrdən götürüldüyü də bilinmir.

Mirzə Şəfinin eston dilinə tərcümələri iki cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əvvəla, Mirzə Şəfi Şərq

poeziyasından eston dilinə tərcümə olunan ilk Şorq şairidir (M.P.Vaqifin bir neçə beyti nəzərə alınmazsa). İkinci tərəfdən isə eston dilinə Mirzə Şəfiddən edilmiş tərcümələrin heç birində F.Bodenştedtin adı çəkilir. Həmin tərcümələrin hamısında müəllif kimi yalnız Mirzə Şəfinin adı göstərilir.

XX əsrin əvvəllərində Estoniyada Mirzə Şəfinin yaradıcılığına münasibət daha bir cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, həmin dövrdə Estoniyada Mirzə Şəfinin şerləri rus dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Məsələn, Tartu şəhərində 1903-cü ildə çap olunan "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabı²³ bu cəhətdən böyük maraq doğurur. Sonralar bu kitab Estoniyada rus dilində bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.

Mirzə Şəfinin yaradıcılığı XX əsr eston ədəbiyyatşünaslığının da diqqətini cəlb etmişdir. Tartu Dövlət Universitetinin professoru, ədəbiyyatşünas və yazıçı Sergey İsakov özünün "Zaqafqaziya, Orta Asiya və İran xalqları ədəbiyyatından eston dilinə edilmiş ilk tərcümələr" adlı məqaləsində²⁴ Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi yaradıcılığına diqqət yetirir və F.Bodenştedt-Mirzə Şəfi Vazeh problemindən danışır. Eston alimi belə bir qənaətə gəlir ki, "Mirzə Şəfinin şerlərinin Azərbaycan dilində orijinalları tapılmayınca bu çətin problemın həlli mübahisəli qala bilər".²⁵ Daha sonra S.İsakov aydınlaşdırır ki, "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabındakı şerlər F.Bodenştedtdən daha çox Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin qələmindən çıxan şerlərdir.

Göründüyü kimi, eston aliminin fikir və mülahizələri mirzəşəfişünaslığın ən maraqlı və mübahisəli probleminə dair Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının irəli sürdüyü müddəaları ilə uyğun gəlir. Məsələn, mirzəşəfişünaslıqda lap son vaxtlarda eston aliminin fikrinə yaxın belə bir fikrə rast gəlirik: "Bu günə qədər Mirzə Şəfi Vazeh əsərlərinin toplanılması, onun müəlliflərinin müəyyənləşdirilməsi kimi atribusiyə məsələləri ciddi problem olaraq qalmaqdadır

Biz ümidvarıq ki, Mirzə Şəfi Vazehin külliyyatı F.Bodenştedtin arxivində mühafizə olunub saxlanılır. Onun bu külliyyatı gələcəkdə tədqiqatə cəlb ediləcəkdir".²⁶

Faktlar sübut edir ki, XIX əsrin axırlarında – XX əsrin

əvvəllərində Litvada və Estoniyada Mirzə Şəfi bir şair kimi çox məşhurlaşmış və yeri gəldikcə, az da olsa, tərcümə olunmuşdur.

Litvanın və Estoniyanın ali məktəblərində (xüsusilə, Vİlnüs Dövlət Universitetində, Tartu Dövlət Universitetində) Mirzə Şəfi yaradıcılığı da öyrənilir. Biz şübhə etmirik ki, Azərbaycan poeziyasının ölməz simalarından olan Mirzə Şəfinin şerləri yaxın zamanlarda istər Litva, istərsə də eston dilində bütünlükdə tərcümə edilərək ayrıca kitab şəklində bu xalqların oxucularına çatdırılacaqdır.

3. MİRZƏ ŞƏFİ POLYAK VƏ SLOVEN DİLLƏRİNDƏ

Mirzə Şəfinin əsərləri başqa dillərə tərcümə olunduqca müxtəlif xalqların ən adi oxucuları, habelə görkəmli ziyahları bu şairin şəxsiyyəti ilə daha yaxından maraqlanmağa başlamışlar.

Mirzə Şəfinin əsərlərinin Avropa və digər dünya xalqları dillərinə tərcüməsi çox geniş və maraqlı bir problemdir. Bu məsələ hərtərəfli və dərin axtarışlar tələb edir. Belə bir problem şübhəsiz ayrıca bir monoqrafik araşdırmanın mövzusudur. Avropanın bütün dillərinə tərcümə olunan Mirzə Şəfinin şerlərinin yayılma coğrafiyasının çox geniş olduğu bunu bir daha təsdiq edir.

Mirzə Şəfinin əsərlərinin polyak dilinə tərcüməsi tarixi uzun müddət diqqətdən kənar qalıb, araşdırılmayıb.

Bu haqda təəssüf ki, tanınmış mirzəşəfşünaslar – Əli Əjdər Səidzadə "Mirzə Şəfi, yaxud Bodenstedt?" (Bakı, 1940), "Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazeh" (Bakı, 1969), Mikayıl Rəfil "Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında" (Bakı, 1958), Murtuz Sadiqov "XIX əsr rus-Azərbaycan-polyak ədəbi əlaqələri haqqında öçerklər" (Bakı, 1975) kitablarında heç nə yazmamışlar.

Ötən əsrin səksəninci illərində Azərbaycan-polyak ədəbi əlaqələrinin araşdırılması ilə məşğul olan ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri namizədi Gülər Abdullabəyova 1986-cı ildə rus dilində nəşr etdirdiyi "Perekliçka druzey" kitabında (Bakı, Yazıçı, 1986) bu haqda yalnız bircə cümlə yazmışdır: "Polskomu çitatelyu xoroşo znakomo takje tvorçestvo Mirzi Şafi Vazexa. V 1968 qodu jurnal "Naş şvyat" publikuet eqo stixi pod obşim zaqolovkom "Pesni Mirzi" (səh.96). Və bu zaman G.Abdullabəyova mənbə kimi bunu göstərir: Jurn. "Osnova jima", 1970 q. Vəssələm. Göründüyü kimi, bu maraqlı fakt xatırlansa da, onun açması və mənbəyi qaranlıq qalır.

Gülər Abdullabəyova təəssüf ki, özünün "Dostların səsləşməsi" kitabında "Azərbaycan ədəbiyyatı polyak

şərqşünaslığında" və "Azərbaycan bədii ədəbiyyatı və folkloru polyak tərcümələrində" adı altında xüsusi bölmələr versə də bu hissələrdə o, Mirzə Şəfinin əsərlərinin polyak dilinə tərcüməsi məsələsinə biganə qalır. Halbuki, G.Abdullabəyovanın kitabının nəşrindən hələ bir il əvvəl Mirzə Şəfinin şerlərinin polyak dilinə tərcümələrinə dair məqalə çap olunmuşdu (Bax: "Elm və həyat", 1985, №8, s.29-21).

Bu da maraqlıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından fərqli olaraq polyak ədəbiyyatşünasları və tarixçiləri Mirzə Şəfi yaradıcılığına Polşada maraq tarixinə diqqət yetirmişlər.

1979-cu ildə polyak ədəbiyyatşünası, tərcüməçi və tarixçi Bohdan Baranovski Polşanın Lodz şəhərində nəşr etdirdiyi "XIX əsrin birinci yarısında Polşa-Azərbaycan mədəni əlaqələri" əsərində (səh.53-55), 1987-ci ildə isə Bohdan Baranovski və Kjiştov Baranovski "Azərbaycan tarixi" kitabında (Vroslav-Varşava-Krakov-Qdansk-Lodz, 1987, səh.160-163) (hər iki əsər polyak dilindədir) Mirzə Şəfi irsinin polyak dilinə tərcüməsi və Mirzə Şəfi və polyak ədəbləri, eləcə də Mirzə Şəfi və F.Bodenstedt məsələlərinə toxunmuş, bir sıra qiymətli faktlara söykənmişlər.

Polyak oxucularına Mirzə Şəfinin şerlərindən nümunələr ilk dəfə XIX əsrin əllinci illərində təqdim edilib. Daha doğrusu, 1857-ci ildə həftəlik "Dzennik literatski" ("Ədəbiyyat qəzeti") məcmuəsində (№120) Mirzə Şəfinin şerləri çap edilmişdir. Onların tərcüməçisi şair Roman Zmorski olmuşdur. Sonralar polyak dilində çıxan bir sıra qəzet və jurnallar da şairin şerlərindən ayrı-ayrı nümunələri çap etmişlər. Məsələn, "Kuryer Varşavski" (Varşava, 1875, №246), "Kuryer Polski" (Lvov, 1885, №206) və digər qəzet və jurnal səhifələrində Mirzə Şəfinin adına tez-tez rast gəlmək olar.

R.Zmorskinin Mirzə Şəfidən tərcümə etdiyi bəzi şerlər onun 1866-cı ildə nəşr olunmuş "Poeziya", 1900-cü ildə çapdan çıxmış "Oriinal və tərcümə əsərləri" (Varşava) kitablarına da daxil edilmişdir.

XIX əsrdə Mirzə Şəfinin əsərlərini polyak dilinə çevirən

tərcüməçilər içərisində şair Meçislav Caloşiçin (əsl adı Meçislav Rudkovskidir) xidmətləri xüsusilə böyükdür. Onun Azərbaycan şairlərindən etdiyi tərcümələr əvvəlcə dövrü mətbuatda, sonra isə ayrıca kitab halında nəşr olunmuşdur. "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adlı həmin kitab 1888-ci ildə Varşavada nəşr olunub. Kitabdakı şerlər polyak dilinə alman dilindən (F.Bodenştedtin məlum tərcümələrindən) tərcümə edilmişdir. Kitaba Mirzə Şəfinin bir sıra məşhur əsərləri, o cümlədən "Züleyxa", "Tiflis", "Mirzə Yusif", "Hafizə" və başqa qəzəl, rübai və aforizmləri daxildir ki, bütün bu əsərlər öz növbəsində görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirlərinin polyak oxucuları arasında böyük və ulyi hissələr, müdrik və estetik duyğular şairi kimi tanınmasına imkan vermişdir.

Yeri gəlmişkən, "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabının polyak dilinə tərcüməsi ilə bağlı, həm də, ədəbi-mədəni əlaqələrimiz üçün maraqlı olan bir faktı da xatırlamaq istərdik. Bu Mirzə Şəfinin haqqında böhs etdiyimiz kitabı ilə əlaqədar tanınmış mirzəşəfişünas Ə.Səidzadənin Polşa şərqişünaslarına müraciət etmişdir. Məsələ belədir ki, 1957-ci ilin əvvəllərində Ə.Səidzadə Mirzə Şəfinin əsərlərinin polyak dilinə nəşri barəsində məlumat almaq üçün görkəmli şərqişünas, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük dostu və pərtişkanı, professor Ananiş Zayançkovskiyə (o, iki dəfə Azərbaycanda olmuşdur) məktubla müraciət edir. A.Zayançkovski isə öz növbəsində həmin məktubu həmkarı və dostu, polyak-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrinin digər araşdırıcısı, professor Yan Reyxmana verir. Y.Reyxman həmin ilin aprel ayında Ə.Səidzadəyə cavab məktubu yazaraq, Mirzə Şəfinin 1888-ci ildə polyak dilində çıxan kitabı barədə məlumat vermişdir.

Polyak-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq Yan Reyxmanın Ə.Ə.Səidzadəyə məktubunu təqdim edirik.

Varşava, 27 aprel 1957-ci il.

Hörmətli həmkar!

Professor A.Zayançkovski Sizin məktubunuzu mənə verdi və xahiş etdi ki, Sizə cavab yazım. Həm də, məxsusi olaraq,

polyak-Azərbaycan ədəbi əlaqələri ilə maraqlandığımı nəzərə alaraq Sizinlə gələcəkdə də yaradıcılıq əlaqələri saxlamağımı məsləhət bilmişdir.

Polyak dilinə Mirzə Şəfidən edilən tərcümələr bunlardır: Mirzə Şəfinin nəğmələri (Yan Reyxman Mirzə Şəfinin polyak dilinə tərcümə olunmuş bütün şerlərinin adlarını sadalayır. Polyak şərqişünası hətta Mirzə Şəfinin polyak dilində nəşr olunan "Nəğmələr" kitabına daxil edilmiş şerlərin nəşr səhifələrinə qədər diqqətlə göstərir – V.A.).

Öz tərəfimdən xatırladım ki, mənəm də sizdən xahişlərim var:

Polonskinin (Yakov Petroviç Polonski – 1819-1898 – V.A.) "Əsərləri"ndə (c.I. səh.119) çap olunmuş "Tatar məhəlləri" Azərbaycan dilindən tərcümə edilmiş Azərbaycan məhəllələrindən hesab olunurdu və onların el variantları var-dımı?

A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" kitabındakı (Bakı, 1951. səh.129) "Qəzəl" məhəlləsi fars şeridirmi və o, fars dilində (orijinalda) necə səslənir? Əgər bu belədirsə, onda xahiş edirəm əsərin fars dilində adını mənə bildirəsiniz.

Siz özünüzdən Mirzə Şəfi haqqındakı və digər əsərlərinizi mənə göndərə bilərsiniz çox şad olardım.

Dərin hörmətlə, Yan Reyxman.

("Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivini", f.470. s.1, saxl. vahidi – 192).

Yan Reyxmanın maraqlandığı "Qəzəl" barədəki faktın əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərindən olduğu kimi misal gətirməyi faydalı hesab edirik:

"Gənclik dövrünə çatıb, hünərli və igid bir cavan olandan sonra, Hüseyn xan (söhbət Quba xanları sülaləsinin əsasını qoymuş Əhməd xanın atası Hüseyn xandan gedir – V.A.) İrana getdi. Bir müddət Salyan Rudbarında, qazi Molla Məhəmmədin evində qonaq qaldı, qızı Xədicə bəyimi aldı. İsfahana gəldikdən sonra, şahın dərbarına yol tapmayıb, eys-ışrətə qızıqı. Mülazimlərin bütün libas və silahlarını satdırdı.

Bu əsnada Qacar əmirləri xanədanından Zöhrə xanım adlı bir qız, onun şücaətinə və gözəlliyinə məftun oldu. Qız eşqbazlığa başlayıb ona hər cür köməklik edirdi. Hüseyin xanın haqqında yazılmış və bu ölkədə şöhrət tapan bu şəri o qıza nisbət verirlər:

QƏZƏL

Çəkib rüxsarə yapuncı, edər cən qəsdin ol yağı,
Könül dərbəndini çapdı, qoyanda başə qeytağı.
Dağıstan dağıni gör-gör, sığınmaz dağı köysümə.
Qara geymiş Qumuq xalqı, tutubdur Dəşti-Qıpçağı.
Bitən hər gül. olur xoşbu, təalallah bu mənzilə,
Gülüstani-İrəm bulmuş, məgər bu Qübbə torpağı.
Ləbi-ləli-şəkərbarnı, təkollümdən, təbəssümdən,
Sanasan bağ ara titrər, səbadan lələ yarpağı.
Gözüm yaşını mən billəm, yıxar könlüm evin axır,
Olur əlbəttə viran, olsa hər mənzil su oynaqı.

Xülasə (Hüseyin xan) o qızı aldı. Layiqli xidmətlərinə görə, padişahın hüzurunda tanıdı. Çox şücaət və hünər sahibi olmaqla ad çıxardığından Quba və Salyan ölkələri ona verildi" (A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1951. s.129).

Söz yox ki, Ə.Ə.Səidzadənin Yan Reyxmana cavab məktubu və iki həmkarın sonrakı əlaqələri – məktublaşmaları ədəbi əlaqələrimizin tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda, bu səhifələrin araşdırılıb üzə çıxarılması da mütləq vacibdir.

Yeri gəlmişkən, xatırladaq ki. Yan Reyxmanın haqqında bəhs etdiyi Y.P.Polonski "Tatar mahınsı" əsərini öz kitabına daxil etməklə yanaşı, sonradan yazmışdır ki, bu şerin sötri tərcüməsini Abbasqulu ağa Bakıxanov polyak şairi və tərcüməçi Tadeuş Lada-Zablotskiyə vermiş, o da öz növbəsində əsəri polyak dilinə tərcümə etmişdir.

Maraqlıdır ki, Yan Reyxmanın adını çəkdiyi "Qəzəl"i də A.A.Bakıxanovun sötri tərcüməsinə əsasən Y.P.Polonski rus dilinə – "Pesni Zaxrı xanum. Peregvedena s tatarskoqo yazıka"

başlığı altında "Zakavkazskiy Vestnik"də (1848, №14) çap etdirmişdir. Görəsən, bu faktlar Ə.Ə.Səidzadəyə məlum idi? Və bu haqda Yan Reyxmana məlumatlar çatdıra bildimi???

Bütünlükdə, Mirzə Şəfinin şerlərini polyak dilinə tərcüməsi, həmçinin onların ayrıca kitab halında nəşri bir daha sübut edir ki, müxtəlif illərdə dünya xalqları Azərbaycan şairinin yaradıcılığına nə qədər böyük və dərin maraq göstərmişlər.

Söz yox ki, bu səpgidə olan tərcümələrin və nəşrlərin imkan daxilində axtarılıb tapılması, üzə çıxarılması və geniş oxucu kütləsinə təqdim olunması çox vacib və lazımlıdır.

Mirzə Şəfinin şerləri Yuqoslaviya xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Hələ keçən əsrdən başlayaraq şerləri bir neçə dəfə serb-xorvat dilinə tərcümə olunan Azərbaycan şairinin yaradıcılığına maraq zaman keçdikcə daha da güclənmişdir. Xüsusən, sloven ədəbi ictimaiyyətinin Mirzə Şəfi irsinə marağını qeyd etmək lazımdır. Məhz elə bu marağın nəticəsidir ki, 1953-cü ildə Mirzə Şəfinin şerləri sloven dilində ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur. İndiyədək ədəbi ictimaiyyətimizin diqqətindən yayınmış bu kitab Lyublin şəhərindəki "Sloven kitab nəşriyyatı" tərəfindən buraxılmışdır.

"Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabının sloven dilinə tərcüməsi (alman dilindən) şair və ədəbiyyatşünas Matey Bordin. Kitaba yetmiş şer daxil edilib. Bu şerlərin bəziləri əvvəllər sloven dövrü mətbuatında çap olunub.

Azərbaycan şairinin sloven dilində çap olunmuş şerlər kitabına "B.B." imzası ilə yığcam və maraqlı sözdərtdə yazılmışdır. Burada Mirzə Şəfi ilə F.Bodenştedt arasındakı dostluq və yaradıcılıq əlaqələrinə xüsusi yer verilir. Müəllif "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabının alman dilinə tərcümə və nəşri tarixindən bəhs edərək bildirir ki, "F.Bodenştedt Tiflisdəki tatar müəlliminin şöhrətini xeyli uzaqlarda yaymışdır. Mirzə Şəfi bir müddət F.Bodenştedtdə dərs demiş, onunla dostluq etmişdir. Bu həmin şair Mirzə Şəfi Sadiq oğludur ki, (1852-ci ildə Tiflisdə ölmüşdür) şerləri hələ

sağlığında bütün Zaqafqaziya məşhur idig

Orijinal və ürəkəcan şerlər yazıb-yaratmış tiflisli mirzə (yəni elmlı adam) Mirzə Şəfinin əsərlərini Bodenştedtd alman dilində çox yaxşı səsləndirə bilib”.

Nəşrə yazılmış sözardında Mirzə Şəfinin şerlərinin sloven dilinə tərcüməsinin uğurlu olması xüsusi qeyd edilir: “Matey Qor tərcümə etdiyi şerlərdə Şərq şairinin, ümumiyyətlə, Şərqin ətrini, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Sloven oxucuları arasında Mirzə Şəfinin də Ömər Xəyyam qədər şöhrət qazanacağına şübhə etmirik”.

Bütünlükdə, kitaba yazılmış sözardı müasir Azərbaycan və dünya mirzəşəfişünaslığının nailiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir və ədəbi əlaqələrimizin tarixi üçün qiymətlidir.

Mirzə Şəfinin şerlərinin polyak və sloven dillərinə tərcüməsi, həmçinin onların ayrıca kitablar halında nəşri bir daha sübut edir ki, müxtəlif illərdə, dünya xalqları Azərbaycan şairinin yaradıcılığına nə qədər böyük və dərin maraq göstərmişlər.

Bütünlükdə, bu səpkidən olan tərcümələrin imkan daxilində, axtarılıb tapılması, üzə çıxarılması və geniş oxucu kütləsinə təqdim olunması söz yox ki, çox vacib və lazımlıdır.

II FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİNİN QƏBİRİNİN İZİ İLƏ

Mirzə Şəfinin ədəbi irsinin qeyri-adi taleyi olduğu kimi, onun qəbirinin də çox qərribə taleyi olmuşdur

1981-ci ilin iyun ayında mən Azərbaycan KP MK-nın katibinə belə bir məktubla müraciət etdim:

**Azərbaycan SSR KP MK-nın katibi
Həsən Həsənov yoldaş
Klassik şairimiz Mirzə Şəfi Vazehin məzarı ilə
əlaqədar olaraq kiçik məlumat**

Hörmətli H.Həsənov yoldaş, bildiyiniz kimi bütün dünyada gözəl və ibrətamiz şerlər müəllifi kimi tanınan, qayğıkeş pedaqoq və mahir xəttat Mirzə Şəfi Vazehin şəxsi həyatı bir sıra çətinliklərə məruz qalmışdır. Qərribədir ki, şairin ölümündən sonra onun nəinki həyat və yaradıcılığı, hətta məzarı ilə bağlı məsələlər də dolaşıqlığa səbəb olmuşdur.

Mirzə Şəfinin məzarı ilə əlaqədar bəzi şeylər mənə məlum olduğu üçün onları Sizə çatdırmağı lazım bilirəm.

Mən ilk dəfə 1959-cu ildə Tiflis şəhərində olarkən, orada yaşayan qohumlarım mənə müsəlman qəbiristanlığında Mirzə Şəfinin məzarını göstərmişdilər.

Mirzə Şəfinin məzarı dahi mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadənin məzarının iki-üç metrliyində yerləşirdi. Yanında da bir neçə uşaq məzarının başdaşı vardı. Mirzə Şəfinin məzarının başdaşı üzərində onun haqqında aydın oxunan qeydlər vardı (Şairin məzarının fotosəklı tanınmış ədəbiyyatşünas İ.K.Yenikolopovun “Поэт Мирза Шафи” (1939) kitabında da verilmişdir).

Şairin məzarı ətrafında xeyli daş yığıcı vardı. Mənə o vaxt dedilər ki, bu Mirzə Şəfinin sökülmiş məqbərəsinin daşlarıdır. Sonralar, 1965-ci ildə ikinci dəfə yolum Tiflis şəhərinə düşərkən yenə həmin qəbiristanlığa baş çəkdim. Bu dəfə orada çox dəyşiklik olmuşdu. M.F.Axundzadənin məzarı üzə-

rində ona büst qoyulmuş, məzarın ətrafı isə təmizlənərək, orada bəzi bostan bitkiləri əkilmişdi. Mirzə Şəfinin başdaşından isə əsər-ələmət qalmamışdı. Çox təəssüfləndim!..

1974-cü ildə akademik M.A.Dadaşzadənin anadan olmasının 70 ilik yubileyi günlərində professor İ.K.Yenikolopov Bakıya gəlmişdi. Onu şəhərimizdə mən müşayiət edirdim. Söhbətlərimizin birində o məndən təəssüflə soruşdu ki, axı "niyə Siz Mirzə Şəfinin məzarının qeydinə qalmırsınız? Mən o kişinin qəbirinin yerini dəqiq bilərəm. Amma təəssüf ki, başdaşı da indi itib-batıb. Çox heyf! Nə qədər gec deyil, bu işin qeydinə qalmaq lazımdır".

O vaxtdan bəri mən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının iclasında iki dəfə bu barədə məsələ qaldırılmışam, lakin hər iki dəfə qərara alınmış ki, bu işlə ciddi məşğul olmaq vacibdir, ancaq sonra hər şey olduğu kimi də qalıb.

Şairin məzarının yerində onun başdaşını yenidən bərpa etməyin nə qədər vacib olduğunu sübuta ehtiyac yoxdur.

Qəribədir ki, hətta son 20-30 ildə bəzi alman ədəbiyyatşünas-alimləri Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinin Mirzə Şəfinin taleyinə, onun ədəbi irsinin bəzi məsələlərinə biganə qaldığını dönə-dönə qeyd edirlər.

Mənə elə gəlir ki, Mirzə Şəfinin məzarının bərpası, onun yerində sənətkara layiq qəbirüstü abidənin tikilməsi və yaxud bəzi başqa tədbirlərin görülməsi (mən deyirdim ki, hətta, bu məzarın onun doğma yurdu Gəncəyə köçürülməsi !) bir sıra mübahisələrin, müəmmalı məsələlərin həll edilməsinə səbəb olardı.

Bir ədəbiyyatşünas kimi, bir vətəndaş kimi bu işin reallaşması naminə imkanım daxilində hər cür kömək göstərməyi özümə mənəvi borc hesab edirəm.

Hörmətlə: Vaqif Arzumanlı,

Azərbaycan SSR EA SSRİ Xalqları Dostluğu
Respublika Sarayının

"Ədəbi, mədəni və elmi əlaqələr" şöbəsinin müdiri,
fil.elm.nam.,

SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü.

3 iyun 1981-ci il.

İki gün sonra H.Həsənov məni öz yanına dəvət etdi. Biz Mirzə Şəfi, Mirzə Fətəli, Tiflis müsəlman qəbiristanlığı, Tiflisdə Azərbaycan ədəbi mühiti, professor İ.K.Yenikolopov barədə xeyli söhbət etdik. İki məsələni xüsusi müzakirə etdik. Mirzə Şəfinin məzarı və İ.K.Yenikolopovun evində saxladığı şəxsi arxivi barədə. Yeri gəlmişkən, bunu da vürğuləmaq istərdim ki, hələ 1974-cü ildə İ.K.Yenikolopov Bakıda olarkən mənə bildirmişdi ki, o özünün şəxsi arxivini Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Elmi kitabxanasına bağışlanmaq istəyir. Özü də təmənnsız olaraq. Əvəzində bircə şeyi xahiş edirdi ki, onun "Sovremenniki o Bakixanove" kitabı (rus dilində) Bakıda ikinci dəfə nəşr olunsun.

O vaxt mən İ.K.Yenikolopovun bu xahişini akademik Məmməd Arif Dadaşzadəyə çatdırdım. Və çox qısa bir zamanda "Sovremenniki o Bakixanove" kitabı "Elm" nəşriyyatında ikinci dəfə nəşr olundu. (Bax: Современники о Бакиханове. Баку, "Эльм", 1975. Tərtib edən İ.K.Yenikolopov). Xatırladım ki, bu kitabın ilk nəşri 1959-cu ildə olmuşdur. Kitabın yeni nəşrini mən Tiflisə – İ.K.Yenikolopova göndərdikdən sonra o, minnətdarlıq məktubunda bir daha vürğulayırdı ki, tezliklə, məni Tiflisdə görüşünə ümid bəsləyir və öz şəxsi arxivini Azərbaycana bağışlayacağından bir daha qürur hissi duyur.

Amma, təəssüf ki, o vaxtlar, yəni 1975-1980-ci illər ərzində mənim dəfələrlə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Azərbaycan EA Elmi kitabxanasının rəhbərliyinə müraciətlərim cavabsız qaldı. Hər dəfə hamıdan müsbət cavablar alsam da, akademik M.A.Dadaşzadənin ölümündən sonra bu məsələ açıq qaldı, konkret addım atmaqda mənə kömək edən olmadı.

Bu da maraqlı idi ki, İ.K.Yenikolopov Tiflisdə doğulub boya-başa çatmış, gürcü və rus ədəbiyyatşünası kimi tanınan çox maraqlı ziyalı və şəxsiyyət olub Azərbaycana və azərbaycanlılara böyük rəğbət və məhəbbət bəsləyirdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Hər şeydən əvvəl, onun özünün dilindən

çşitdiyim bir faktı xatırlamaq istəyirəm. İ.K.Yenikolopov deyirdi ki, onların nəslı əslən qarabağlıdır. Daha doğrusu, kök etibarilə albandırlar. Ermənilər dəfələrlə onu öz tərəflərinə çəkmək istəsələr də, o, həmişə öz alban kökünə sadıq qalmış, Gürcüstan və Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, ictimai fikir tarixinin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Hətta, o söyləyirdi ki, babası Mirzə Apriam Yenikolopov Abbasqulu ağa Bakıxanovla (1794-1847) yaxın dost və həmfikir olmuşdur.

Bu həmin Mirzə Apriam Yenikolopovdur ki, indiyə qədər mətbuat tariximizdən məlum olan doğma ana dilimizdə nəşr edilən ilk milli qəzetimiz – “Tatar əxbarı”nın reaktoru olmuşdur. Bu haqda professor Nazim Axundovun da bir qeydini xatırlamaq yerinə düşərdi: “Tiflisdə rus dilində nəşr olunan ilk mətbuat orqanı “Tiflisskie vedomosti” qəzeti idi. “Tiflisskie vedomosti”nin ilk nömrəsi 1828-ci il iyunun 4-də çıxmış, sonralar gürcü, fars və Azərbaycan dillərində də nəşr edilmişdir. “Tatar əxbarı” (“Tatarskie vedomosti”) adı ilə Azərbaycan dilində çıxan nömrələr əldə olmasa da, onun haqqında arxivlərdə məlumat vardır. Arxiv sənədləri qəzetin bəzi təşkilat işləri, yayılması, mündəricəsi haqqında müəyyən təsəvvür verir. Tədqiqatçı İ.Yenikolopov vaxtilə Tiflis Mərkəzi Dövlət Arxivindəki sənədlərdən istifadə edib qəzet haqqında “Qafqazda ilk türk (Azərbaycan – V.A.) qəzeti” adlı məqalə yazmışdır.¹

“Tatar əxbarı” qəzetini (maliyyə vəsaiti ildə min manat, tirajı 300 nüsxə, həcmi isə dördüdə bir çap vərəqi idi) Azərbaycan dilini bilən Mirzə Apriam Yenikolopov çapa hazırlayırdı.²

“Tiflis əxbarı”nın azərbaycanca nəşrinə o zaman canişinlik dəftərxanasında tərçüməçi işləyən məşhur Azərbaycan alimi və yazıçısı Abbasqulu ağa Bakıxanov Qüdsi yaxından kömək göstərmişdir.³

Mənimlə söhbətlər zamanı İ.K.Yenikolopov fərəh hissi ilə bunu da vurğulayırdı ki, onun arxivində babasından – Mirzə Apriam Yenikolopovdan qalma bəzi sənəd və materiallar da qorunub saxlanılır.

Mən təsəvvür edirdim ki, İ.K.Yenikolopovun arxivi nə qədər zəngin və qiymətli xəzinədir.

H.Həsənovla söhbətimizin ən əlamətdar nəticəsi o oldu ki, o məndən soruşdu:

- Vəqif, bu işlərlə məşğul olmaq üçün Tiflisə gələrsənmi? Dedim: - Əlbəttə, lap alınsa, günü sabah yola düşərəm!

Bu sözdən sonra H.Həsənov hökumət telefonu ilə Azərbaycan EA-nın o vaxtkı Prezidenti, akademik Həsən Abdullayevə zəng edərək, mənim Tiflisə ezam olunmağımı xahiş etdi. İnsafən, elə həmin anda H.Abdullayev təklifi çox bəyəndi və mənim Tiflisə getməyimi reallaşdı.

H.Həsənov məsləhət gördü ki, İ.K.Yenikolopovun arxivinin Bakıya gətirilməsi ilə bağlı komissiyaya məndən başqa Akademiyanın tarix institutunun əməkdaşı Yaşar müəllim və Respublika Arxiv İdarəsinin rəisi, tarix elmlər namizədi Ataxan Paşayev daxil edilsin.

H.Həsənov həm də Azərbaycan Teleradio Şirkətinə zəng edib, xüsusi çəkiliş qrupunun da bizimlə Tiflisə ezam edilməsi barədə göstəriş verdi

Mənim görəcəyim işlər isə bunlar olmalı idi:

- Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini dəqiqləşdirmək;
- İ.K.Yenikolopovun şəxsi arxivinin Bakıya gətirmək;
- Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflisdə yaşadığı evdə olub, çəkiliş aparmaq

H.Həsənov bunu da mənə bildirdi ki, İ.K.Yenikolopova çatdırım ki, onun xidmətləri mütləq qiymətləndiriləcək və yaxın günlərdə ona Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Elm Xadimi Fəxri adı veriləcək

Altı il həsrətlə gözlədiyim məsələnin reallaşması sevincindən mən H.Həsənova bildirdim ki, səhərisi gün təyyarə ilə Tiflisə yola düşməyi münasib bilirəm. O biri həmkarlarım isə sabah axşam qatarla Tiflisə gələrlər.

Səhərisi günü mən təyyarə ilə Tiflisə uçdum. Əvvəlcə, “Sovet Gürcüstanı” qəzetinin redaksiyasına getdim. Qəzetin reaktoru, yazıçı, tərçüməçi və publisist Süleyman Süleymanov ilə görüşdüm. Qəzetin bir əməkdaşının müşayiəti ilə İ.K.Yenikolopovun yaşadığı Qoqebaşvili küçəsindəki mən-

zilinə yola düşdük. Elə ikinci mərtəbəyə qalxmışdıq ki, İ.K.Yenikolopovun yaşadığı mənzilin qapısının möhürləndiyinin şahidi olduq. Qonşuların dediklərindən məlum oldu ki, beş gün əvvəl Yenikolopov dünyasını dəyişib.

Bir gün sonra mən İ.K.Yenikolopovun qızlığı ilə onun yatdığı xəstəxanada görüşdüm. O isə, atalığının arxivi məsələsində gücsüz olduğunu bildirdi.

Bu səfər zamanı Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini qəti müəyyənləşdirə bildim. İ.K.Yenikolopovla bağlı yeganə təsəllim isə ondan ibarət oldu ki, həmişə Azərbaycana sədaqəti ilə seçilən və bu bağlılığı ilə fəxr edən ziyalı-araşdırıcı, professor haqqında sonralar Bakıda nəşrə hazırlanan "Ədəbiyyat və incəsənət" ensiklopediyasına ayrıca məqalə yazdım.

Əgər vaxtında məsələyə qayğı ilə yanaşıb, fürsət əldən verilməseydi, İ.K.Yenikolopovun şəxsi arxivi Azərbaycana gətiriləcəkdə və bu çox əvəzsiz bir xəzinə olacaqdı. Biz, söz yox ki, bu arxivin hesabına tariximizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin yeni və qiymətli səhifələrini üzə çıxara bilərdik. Təəssüf ki, o vaxtlar etinasızlığımız və biganəliyimiz ucbatından belə bir imkandan istifadə edə bilmədik.

1. TİFLİSDƏKİ MÜSƏLMAN QƏBİRİSTANLIĞININ AQİBƏTİ

Tiflis şəhəri ta qədim dövrlərdən başlayaraq azərbaycanlıların zəngin və böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub. Təsadüfi deyil ki, məhz bu şəhərdə ilk azərbaycan milli mətbuat nümunələri nəşr edilib, milli teatrımızın ən yaxşı əsərləri ilk dəfə burada səhnəyə qoyulub. Ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, maarifimizin bir çox görkəmli xadimlərinin həyat və yaradıcılığının ən qiymətli səhifələri Tiflislə bağlıdır. Azərbaycanlıların əsrdən-əsrə güclənən Tiflis ədəbi-ictimai mühtə xalqımızın tarixində elə silinməz və qiymətli izlər qoyub ki, onlarsız XVIII-XIX əsrlər milli mədəniyyətimizi təsvür etmək çox çətindir.

Elə tanınmış ədəbiyyat, incəsənət, elm və dövlət xadimlərimiz var ki, onlar ya Tiflisdə dünyaya göz açmış, ya da ömürlərinin müəyyən hissəsini bu şəhərdə keçirərək, elə burada da əbədiyyətə qovuşmuşlar. Qədim Tiflisin bir sıra küçə və meydanları, memarlıq abidələri tarixin yaddaşı kimi bu gün də azərbaycanlılar barədə xeyli şey danışa bilər. Amma, təəssüf ki, zaman keçdikcə vəziyyət dəyişilib. İndi Tiflisin vaxtilə məşhur olan "Şeytanbazar" meydanını, bütün müsəfirləri heyran qoymuş müsəlman hamamlarını, əzəmətli Şah Abbas məscidini, eləcə də ayrı-ayrı müsəlman varlılarının və cəmiyyətlərinin tikdirdikləri zəngin memarlıq nümunələrini tanıyanlar çox azdır. Çünki tədricən onların izi-tozu silinib getməkdədir.

Tiflisin azərbaycanlılarla bağlı ən böyük guşələrindən biri qədim müsəlman qəbiristanlığıdır. Salınmasının dəqiq tarixi bilinməyən Tiflis müsəlman qəbiristanlığının yaşı çoxdur. Lap çox. Bəlkə səkkizinci əsrdə – Tiflis ərəb əmirliyinin iqamətgahına çevrildiyi vaxtdan, bəlkə də Əmir Teymurun və ya Səfəvi qoşunlarının bu şəhəri ələ keçirdikləri dövrdən. Hər halda, erkən orta əsrlərdən başlayaraq Tiflis azərbaycanlıları ən hörmətli, ən nüfuzlu adamlarını məhz həmin qəbiristanlıqda torpağa tapşırılmışlar. Lakin XX əsrin əvvəllərindən bu tarixi yerə münasibət dəyişmişdir.

Bu hadisə qədim müsəlman qəbiristanlığının yerini Tbilisi nəbatat bağının ərazisinə qatıldığı zamandan başlayır. Nə qədər təəccüblü olsa da, qeyd etmək istəyirik ki, qədim qəbiristanlıq nəbatat bağının bir guşəsinə çevrilərkən nədənsə çox ədalətsizcəsinə və insafsızcəsinə hərəkət edilmişdir. Yüzlərlə qəbir yerlə-yeksan olunmuş, tədrəcən qəbiristanlıq büsbütün alt-üst edilmişdir. Bunun da nəticəsində, həyat və yaradıcılıqları Tiflislə bağlı olan şair və yazıçılarımızın, mədəniyyət və ictimai xadimlərimizin bəzi məşhur hərbi sərkərdələrimizin, maarif xadimi və ziyalılarımızın qəbirləri də məhv olunmuşdur. Bu zaman yalnız M.F.Axundzadənin, onun həyat yoldaşının, oğlunun və iki-üç qohumunun qəbirləri qismən qorunub saxlansa da, hətta bir müddət sonra onlar da müəyyən ziyan çəkmişlər.

Tiflisdəki müsəlman qəbiristanlığının ümumiyyətlə çox qərribə taleyi olmuşdur. Belə ki, Gürcüstan ərazisi Rusiya tərəfindən zəbt olunduqdan sonra (1801) Tiflis müsəlman qəbiristanlığının Narıncqala tərəfində nəbatat bağı salınmağa başlanır: 1845-ci ildə ildə birinci dəfə, əsrimizin əvvəllərində isə ikinci dəfə bağın sahəsi genişləndirilərək 62 hektara çatdırılır. O dövrün tanınmış dendroloqu Y.S.Medvedev nəbatat bağını qəbiristanlığın hesabına genişləndirdiyi üçün böyük məbləğdə pul mükafatı almışdır.

1909-cu ildə Nəbatat bağında elmi-tədqiqat şöbələri və təcrübə stansiyaları yaradılarkən, 1933-cü ildə isə Nəbatat İnstitutu açılarkən bütün bu işlər müsəlman qəbiristanlığına məxsus torpaqlar hesabına həyata keçirilmişdir.

1943-cü ildən bəri Gürcüstan Elmlər Akademiyasının tərkibinə daxil olan Nəbatat bağı öz ərazisini demək olar ki, hər 5-10 ildən bir genişləndirmiş və bu prosedura 1965-ci ilə qədər tədrəcən davam etdirilmişdir.

Hazırda qədim qəbiristanlıq çox acınacaqlı vəziyyətdədir. Adam bu yerlərə baxarkən ürəyi ağrıyır. İş o yerə gəlib çatıb ki, qədim qəbirlərin baş və sinə daşlarından kimi ev tikməyə, kimi divar hörməyə, çəpər çəkməyə, kimi də körpü tikməyə istifadə edib. Nəbatat bağının müxtəlif guşələrində həmin daşlardan xüsusi oturaqların hazırlanmasında da istifadə

olunub. 1981-ci ilin iyununda qədim qəbiristanlıqda tanınmış fotojurnalist Şahvələd Eyvazovun quşgöçəşliyi sayəsində mən xeyli foto-şəkil çəkirdim. On müddət ərzində qəbiristanlığın olan-qalan nişanələri də yoxa çıxarılıb.

Tiflisdə azərbaycanlıların daha sıx yaşadığı ərazinin sakinləri ilə görüşlərimiz zamanı onların əksəriyyətinin keçmiş müsəlman qəbiristanlığını çox yaxşı tanımalarına şübhəmiz qalmadı. Çünki onların bəzilərinin ata-anası, qardaş-bacısı və yaxud digər qohum-əqrəbasının məzarları məhz bu qəbiristanlıqda olmuş və onlar tez-tez bura baş çəkmişlər. Ona görə də həmin adamlar qədim qəbiristanlığın hər bir bucağının keçmişinə yaxşı bələddirlər.

Bir şeyi də qeyd etmək istərdik ki, ayrı-ayrı ədiblərimizin qəbiri ilə əlaqədar olaraq görüşdüyümüz adamlarla bu məsələlər barədə ətraflı söhbətdən sonra, onlara bəzi tarixi foto-şəkilləri göstərərək, böyük sevinc hissi ilə bu şəkillərə baxaraq burada həqiqətən bir çox görkəmli adamlarımızın qəbirlərinin olduğunu təsdiq edirdilər.

Tiflis müsəlman qəbiristanlığı barədə vaxtilə "son tiflisli" qocaman ədəbiyyatşünasımız, canlı ədəbi ensiklopediyamız olmuş professor Əziz Şəriflə söhbətimiz olmuşdur. Azərbaycan yazıçılarının VII konqultayımın keçirildiyi günlərdə (1981) Tiflisdəki qəbiristanlıqla bağlı Ə.Şərif bizə xeyli xatirələr danışdı.

Tariximizin və taleyimizin Tiflislə, ümumən Gürcüstanla bağlı yaralı, hələ açılmamış, lazımcına öyrənilməmiş səhifələri az deyil. Onların içərisində Tiflis müsəlman qəbiristanlığına biganəliyimiz və onunla əlaqədar unudqanlığımız da məhz bu qəbildəndir.

Tiflisdəki müsəlman qəbiristanlığı ilə bağlı fikir və qeydlərimi mən 1992-ci ilin iyun ayında öz maraqlı yazı və qeydləri ilə təbiətimizin və mədəniyyətimizin bir sıra qaranlıq nöqtələrinə işıq saçmış "Fəryad" qəzetinin oxucularına çatdırmışam.⁴

O vaxt nəşr etdirdiyim məqalələr, heç olmasa, yerini müəyyən edə bildiyimiz, çox böyük təsadüf nəticəsində salamat qalmış bəzi qəbirlərin imdadına çatmağa imkan verdi.

1981-ci ildə mən Tiflis Müsəlman qəbiristanlığında 27 nəfər görkəmli azərbaycanlının basdırıldığını müəyyən edə bildim. Həmin şəxsiyyətlər bunlar idi:

Mirzə Şəfi Vazeh
 Mirzə Fətəli Axundzadə
 Həsən bəy Ağayev
 Fətəli xan Xoyski
 Əliqulu Qəmküsər
 Rzaqulu Nəcəfov
 Hüseyn əfəndi Qayıbov
 Eynalı bəy Sultanov
 Mahmud Çakər
 Ədilə xanım Şahtaxtinskaya
 Behbud ağa Şahtaxtinski
 Mehdiqulu xan Vəfa
 Məhəmmədhəsən Hacinski
 Nisə xanım Məmmədquluzadə
 Həməzə bəy Qayıbov
 Müzəffər Nərimanov
 Səttar
 Fərəc Sultan
 Mirzəli Abbasov
 İbrahim İbrahimli
 Abbas Qurbanov
 Müqəbil Zamanov
 Ənvər Xudaverdiyev
 Murtuz Muradov
 Mustafa Vəliyev
 Yusif Hacızadə
 Rzabala Rzayev
 Hüseyn Baxmalov
 İbrahim İsfahanlı

Bu adlar ya başdaşı, ya da sinə daşları sındırılmış, çox çətinliklə oxunan, bəziləri də təsadüflər nəticəsində salamat qalmış qəbirlərdən oxuya bildiyimiz adlar idi. Belə qəbirlər isə o vaxt yüzlərlə idi. Zaman və qayğısızlıq isə öz işini görürdü.

1852-ci ilin noyabr ayının 16-da (köhnə stilə) axşam saat 10-da qısamüddətli xəstəlikdən sonra Tiflisdə görkəmli şair, böyük maarifçi, mahir xəttat və gözəl insan Mirzə Şəfi əbədi olaraq gözlerini yumdu. Qohum-əqrabasız və tənha həyat keçirən şairin və müəllimin pərəstişkarlarına, tələbələrinə böyük fəlakət üz verdigi

Mirzə Şəfini şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəlləsinin yaxınlığındakı qədim müsəlman qəbiristanlığında dəfn etdilər.

Noyabrın 17-də Tiflis zadəganlar gimnaziyasının direktoru Qafqaz maarif müdirinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: “gTiflis gimnaziyalarının tatar dili (Azərbaycan – V.A.) müəllimi Mirzə Şəfi Sadıq oğlu noyabr ayının 16-sı gecəsi qısa müddətli xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir”.

O dövrün mətbuatı isə Mirzə Şəfinin ölümü barədə susmuşdu. Yalnız 1885-ci ildə çapdan çıxan “Aktı Kavkazskoy Arxeoqraficeskoy komissii” məcmuəsinin X cildində “Müxtəlif qeydlər” rubrikası altında məşhur şərqşünas Adolf Berjenin belə bir qeydi çap olunmuşdu: “1852-ci ilin noyabr ayının 16-da Tiflisdə, Bodenştedtin məşhur əsərinin sayəsində geniş şöhrət qazanmış Mirzə Şəfi Sadıq oğlu vəfat etmişdir”.

Hələ ölümündən bir neçə il əvvəl Avropada məşhurlaşmağa başlayan, uzun müddət “Divani-hikmət” ədəbi birliyinə başçılıq edən, istər Avropanın, istərsə də Rusiyanın bəzi ziyalılarına Azərbaycan və fars dilləri üzrə dərslər deyən, Tiflis Zadəgan gimnaziyasının hörmətli və alicənab müəllimlərindən sayılan Mirzə Şəfinin ölümü barədə o dövrdəki Qafqaz və Rusiya qəzetlərində ayrıca məlumat verilməməsi təəssüf doğurur (Digər tərəfdən, hələ bu sahədə axtarıqları davam etdirmək, o zaman müxtəlif dillərdə çıxan mətbuatı bir daha diqqətlə nəzərdən keçirmək faydalı olardı). Bu barədə tanınmış filoloq-qafqazşünas İ.K.Yenikolopovun belə bir qeydi vardır: “Mirzə Şəfi kimsəsiz və tək-tənha qalaraq vəfat etdi. O vaxt nəşr olunan “Qafqaz” qəzeti, onun

haqqında hətta qısa bir nekroloq verməyi belə lazım bilmədi. Müasirləri Mirzə Şəfiyə münasibətdə o qədər diqqətsiz və ədalətsiz olmuşlar ki, onlar şairin nə əsərlərini, həyat və yaradıcılığına dair yazı və xatirələri çap etmiş, nə də onun məktublarını qoruyub saxlamışlar. Lakin buna çox da təəccüblənməyə ehtiyac yoxdur. Onun yaşadığı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi o qədər aşağı idi ki, bu cəmiyyət onun poetik istedadını və həmişə yeniliyə doğru can atan qəlbini sözün əsl mənasında dərk etmək iqtidarında deyildi. Bax, elə buna görə də Mirzə Şəfi lirikası, nadir və orijinal təfəkkürü o vaxt özünün layiqli qiymətini ala bilmədi”.

Lakin sağlığında Mirzə Şəfi xalq arasında çox böyük nüfuzə malik olmuş, hamının rəğbətini qazanmışdı. Bunu sonralar A.Berje də təsdiq edir: “Şəxsi həyatında Mirzə Şəfi hamının rəğbətini, məhəbbətini qazana bilməmişdi. Onu tanıyanlar bilirdilər ki, Mirzə Şəfi yüksək mənəvi saflığa, böyük ürəyə və nadir insani keyfiyyətlərə malik idi. Onun qəbiri Tiflisdədir və artıq çoxdandır ki, bu qəbiri ot basmışdır”.

Əlbəttə, Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının bir çox səhifələri, şairin Gəncə və Tiflis ədəbi və mədəni mühiti ilə əlaqələri, onun bədii əsərlərinin sonrakı taleyi və bunlara bənzər bir çox başqa məsələlər öz dərin və hərtərəfli tədqiqatını, axtarışlarını gözləyir.

Burada mən bilavasitə Mirzə Şəfinin qəbiri ilə bağlı bağlı məsələlər üzərində dayanacağam.

Mirzə Şəfi Tiflisdə tək-tənha yaşasa da, onun yaxın qohum-əqrəbası olmasa da (xüsusən Tiflisdə), şairin yaxın dostları, pərəstiqəkarları az deyildi. Xüsusən sabiq şagirdi və yaxın dostu M.F.Axundzadə onu Tiflisin ən mötəbər şəxsiyyətləri və ziyalı mühiti ilə tanış etmişdi.

Şairin dəfn mərasimi layiqincə keçirilmişdi. Onu qədim qəbiristanlığın künc-bucağında deyil, ən gözə dəyimli yerlərdən birində – Yeddi günbəzin yaxınlığında basdırdılar. Qəbirin üzərinə elə o vaxt başdaşı qoyulmuş (Mirzə Şəfinin qəbirinin sinə daşı olmamışdır), sonralar isə burada kiçik günbəz tikdirilmişdir. Deyilənlərə görə bütün bunları başda

M.F.Axundzadə olmaqla (M.F.Axundzadə Mirzə Şəfi vəfat edərkən Qafqaz canişinliyinin baş müdürü vəzifəsində çalışırdı) şairin ən yaxın dostları təşkil etmişdilər.

Həmin vaxtdan sonra düz iyirmi altı il – yəni M.F.Axundzadənin ölümünə qədər (1878) Mirzə Şəfinin qəbiri onun sevimli şagirdi və dostu tərəfindən müntəzəm olaraq ziyarət edilmiş (M.F.Axundzadənin evi müsəlman qəbiristanlığının təxminən iki kilometrliyində yerləşirdi) və qorunmuşdur. Bu böyük dostluğun və sədaqətin rəmzidir ki, M.F.Axundzadə ölümünə yaxın, onu öz sevimli müəlliminin məzarının yanında dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdir.

Sonralar, illər keçdikcə baxımsızlıq ucubandan Mirzə Şəfinin qəbiri üzərindəki günbəz yavaş-yavaş sökülməyə başlamışdır.

Çox təəssüf ki, M.F.Axundzadədən sonra uzun müddət heç kim Mirzə Şəfinin qəbirinin qayğısına qalmamış, onun qorunub saxlanması üçün heç bir konkret tədbir görülmemişdir.

Ölümündən sonra əbədiyyətə qovuşan Mirzə Şəfinin Avropada şöhrəti ölkə-ölkə, diyar-diyar artmağa başladığı halda, şairin qəbiri tədricən dağılmış və unudulmuşdur. Mirzə Şəfi nəğmələri bütün dünyanı gəzdikdən sonra, yenidən öz doğma vətəninə qədəm basdığı ildə isə (biz Mirzə Şəfinin şerlərini 1961-ci ildə Bakıda Azərbaycan dilində nəşrini nəzərdə tuturuq) şairin qəbirinin sonuncu nişanəsi – başdaşı da itib-batdı. Bu hadisə qədim müsəlman qəbiristanlığının yeri bütünlükdə Tiflis Nəbatat bağının ərazisinə qatıldığı zaman baş verdi.

Mirzə Şəfinin qəbiri və onun başdaşı 1961-ci ilə qədər baxımsız şəkildə də olsa dururdu. Bu sətirlərin müəllifi özü onun canlı şahidi olmuşdur. 1959-cu ildə birinci dəfə Tiflisdə olarkən bizə Mirzə Şəfinin qəbirini göstərdilər. Bu zaman qəbirin başdaşı (yuxarı tərəfi üçkünc şəkildə yonulmuş) azacıq əyilmiş, qəbirin üstünü ot basmış, yan-yərəsində isə sökülüb-parçalanmış günbəz daşları vardı. Başdaşının üzərindəki yazı da oxunurdu. O zaman bizə Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini göstərənlərdən biri Botanika bağının

milis nəzarətçisi, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra burada gözetçi işləyən Vaso Kumarito idi. 1981-ci ildə yaşı yetmişə yaxın V.Kumarito Botanika bağının Tunel adlanan yerində bilet nəzarətçisi kimi çalışırdı.

Mirzə Şəfinin qəbirindən bir neçə metr yuxarıda isə M.F.Axundzadənin qəbiri yerləşirdi. Təəssüf ki, o da bərhad halda idi. Həmin qəbirin necə acınacaqlı şəkildə saxlandığının şahidi olmaq üçün onun üzərində otuzuncu illərdə qocaman ədəbiyyatşünasımız Əziz Şərifin İsmayıl Həqqi ilə birlikdə çəkirdikləri şəklə baxmaq kifayətdir. Bu şəkil hazırda Ə.Şərifin şəxsi arxivində (Bakı) saxlanılır. Əllinci illərdə türk şairi Nazim Hikmət də M.F.Axundzadənin qəbiri üzərində olmuş və şəkil çəkdirmişdir. Deyilənlərə görə o vaxt N.Hikmət M.F.Axundzadənin qəbirinin bərhad vəziyyətini görərkən ürək ağrısı keçirmişdir.

Mirzə Şəfinin qəbiri demək olar ki, Yeddi günbəzlə M.F.Axundzadənin qəbirinin düz ortasında yerləşirdi.

Mirzə Şəfinin qəbirinin yeri isə hamarlanmış, onun başdaşı itib-batmışdı. Bura artıq Nəbatat bağının bir guşəsinə çevrilmişdi. Çətinliklə də olsa, yenə Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini dəqiqləşdirə bildik. Bu işdə bizə həm də Tiflisdə yaşayan azərbaycanlılar kömək etdi. O vaxt bizə Mirzə Şəfi küçəsində yaşayan (həmin küçə indi də belə adlanır. Vaxtilə şairin özü bu küçədə yaşamışdır və ora əvvəllər "Tatarski" küçəsi adını daşımışdır) yaşlı sakinlər, xüsusilə, müsəlman məscidinin sədri, yetmiş altı yaşlı Mehdi Rzayev çox böyük məmnuniyyətlə bələdçilik etdilər. Biz birlikdə Mirzə Şəfinin qəbir yerinin yanında xeyli söhbət etdik. O bildirdi ki, "camaat M.F.Axundzadə və onun müəllimi Mirzə Şəfiyə çox böyük hörmət bəsləyirdi, heç də təsadüfi deyildir ki, Mirzə Şəfi ölərkən camaat onu el qaydası ilə yerdən götürmüş, böyük hörmət əlaməti olaraq onu qəbiristanlığın ən gözəl yerində, yeddi müqəddəs günbəz yaxınlığında torpağa tapşırılmışdır. Sonralar şairin qəbiri baxımsızlıq üzündən pis günə qalmışdı. Otuzuncu illərdə biz bir dəstə adam pul topladıq ki, həm Mirzə Fətəlinin, həm də Mirzə Şəfinin qəbirlərini qaydasına salaq. Ancaq baş tutmadı. Bəzi

yoldaşlarımız tutuldu, bəziləri Tiflisdən köçüb getdi. Sonra da ki, müharibəg"

Biz M.Rzayevdən Mirzə Şəfinin qəbir daşının nə vaxt itib-batdığını soruşduqda, o bizə belə cavab verdi: "Ay oğul, heç gözümlü açə bildik ki. Bir gün gördük qəbiristanlığın yuxarı başında traktorların, yer qazan maşınların, buldozərlərin səsi basıb aləmi. Yeri-yurdu ələk-vələk edirlər. Evdə-əşikdə olan camaat üzü yuxarı qəbiristanlığa yığışdı. Dedilər bəs, göstəriş verilib ki, qəbiristanlığı sökək. Kim istəyirsə, qoy bir-iki saata götürsün, aparsın ölüsünü Ortaçala qəbiristanlığına. Başımızı itirmişdik. Düzdür, eləsi oldu ki, öz ata-anasının qəbirini bir günə köçürüb apara bildig Yeddi günbəzi traktor uçurub dağıdarkən Mirzə Şəfinin də başdaşı deyəsən onlarla birlikdə kürülüb dəreyə dolduruldu. Bir o tərəfə bax oğul, dərələrin yerində indi nə boyda təpələr əmələ gəlib. Nə qədər məqbərə, nə qədər sərdabə məhv edildi."

- Yaxşı, bəs necə oldu ki, M.F.Axundzadənin və onun yaxın adamlarının qəbirləri salamat qaldı?

- Hə, bu məsələdə bir az vəziyyət bizim xeyrimizə olub. Qəbiristanlıq dağıdılmazdan əvvəl, burada Nəbatat bağının salınmasının layihəsini hazırlayan aqronom Manaqadze adam gətirib Mirzə Fətəlinin və onun qohumlarının qəbirlərini müəyyənləşdirmiş və onlara toxunulmamışdır. Bu gördüyümüzün sənə daşları Mirzə Fətəlinin arvadının, oğlunun və qohumlarındır.

1974-cü ilin oktyabr ayında görkəmli alim, tənqidçi və ictimai xadim, akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş yubiley şənliklərinin qonaqlarından biri olan İvan Konstantinoviç Yenikolopov ilə keçirdiyim bir neçə gün ərzində mən bu gözəl insanın (o vaxt onun 88 yaşı vardı) ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin nə qədər böyük bilicisi, təbliğatçısı və qayğıkeş dostu olduğuna heyran qaldım. Söhbətlərimizin birində o, böyük ürək ağrısı ilə Mirzə Şəfinin qəbiri xatırladı. O, Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini dəqiq bildiyini söylədi. Fikir mübadiləsi zamanı məlum oldu ki, I.K.Yenikolopov da şairin qəbirini və onun

başdaşını görüb və bu qəbir vaxtilə bizim gördüyümüz, sonradan M.Rzayevinə də bizə göstərdiyi yerdəki qəbirdir. Elə o vaxt növbəti görüşümüz zamanı mən fürsət tapıb İ.K.Yenikolopova onun 1938-ci ildə Bakıda çapdan çıxmış "Poet Mirza Şafi" kitabındakı bir şəkli göstərdim. O, şəklin sol küncündəki çətinliklə seçilən qəbirin (daha doğrusu, qəbirin bir hissəsinin) məhz Mirzə Şəfinin qəbiri olduğunu söylədi. Daha sonra bildirdi ki, o, 1936-cı ildə Tiflisdə xüsusi olaraq fotoqraf dəvət edərək, Bakıda nəşr olunacaq kitabı üçün Mirzə Şəfinin qəbirinin şəklini çəkdirmək istəmişdir. Amma, şairin qəbiri çox sükülüb dağıldığı üçün ümumi bir şəkil çəkdirməli olub. Lakin fotoqraftan xahiş edib ki, heç olmasa ümumi fonda Mirzə Şəfinin qəbirinin azacıq hissəsi də olsa görünsün. Fotoqraf da məhz belə hərəkət etmiş və şəklin sol küncündə şairin qəbirinin azacıq hissəsi öz əksini tapmışdır. Bu şəkildə Yeddi günbəz və uzaqda qədim Nariqalxa aydınca görünür. Və buna görə də İ.K.Yenikolopov o vaxt kitabında verdiyi şəklin altında belə bir ümumi qeyd etmişdir: "Mirzə Şəfinin dəfn olunduğu Tbilisi Müsəlman qəbiristanlığı".

Söhbət zamanı İ.K.Yenikolopov böyük təəssüf hissi ilə bildirdi ki, o, iki dəfə Tbilisidə bəzi əlaqədar təşkilatlara müraciət etmiş, həm M.F.Axundzadənin, həm də Mirzə Şəfinin qəbirlərini Mtasında (Şeyx Sənan) dağının döşündə yerləşən gürcü yazıçı və ictimai xadimlərinin Panteonuna köçürülməsini məsləhət görmüşdür. Lakin heç bir müsbət cavab ala bilməmişdir.

Xüsusən, o, bir neçə il əvvəl M.F.Axundzadənin qəbirinin öz əvvəlki yerindən bir qədər yuxarı tərəfə köçürüldüyü zaman bu haqda lap çox çalışdığını da söylədi.

Mən Tiflisdə olarkən hamımız birlikdə əvvəlcə M.F.Axundzadənin qəbiri üzərində olduq. Bu zaman 1974-cü ildə Bakıda İ.K.Yenikolopovla söhbətimiz yadıma düşdü. Həqiqətən də M.F.Axundzadənin qəbiri əvvəlki yerindən 25-30 metr yuxarıya köçürülmüşdü. Sonra Mirzə Şəfinin qəbiri axtardıq. Çətinliklə də olsa, bu qəbirin yerini tapa bildik. Əvvəlki illərə nisbətən indi Mirzə Şəfinin qəbirinin

yeri daha tanınmaz olmuşdu. Ətrafda xeyli ağac əkilmiş, torpaq üzəyaşağı sürüşməsin dəyə, ətrafdakı ərəzidə – Yeddi günbəzin yerindən tutmuş, M.F.Axundzadənin qəbirinin yanına qədər, köhnə qəbir və günbəz daşlarından mərtəbələrə hasarlar hörülmüşdü. Həmin hasarlardan biri lap şairin qəbir yerinin baş tərəfindən hörülüb.

V.Kumaritodan başqa Y.Rzayev də bildirdi ki, bax elə bura Mirzə Şəfinin qəbir yeridir. Atam həmişə deyirdi ki, burada M.F.Axundzadənin müəlliminin – Mirzə Şəfinin qəbiri yerləşir. (Bu fikirlər bizə tanış idi. Lakin, hər şeyi bir daha yenidən yoxlamaq üçün şairin qəbiri ilə bağlı bütün söhbətləri dinləməyi lazımlı və vacib hesab edirdik).

Səhəri gün biz Mirzə Şəfinin sənətinin daha bir pərəstişkarı ilə görüşdük. Bu, əmək və müharibə veteranı, keçmiş mətbəə işçisi (o, Tiflis Azərbaycan Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir) 75 yaşlı Məhəmməd Mirzəyev idi. O, Nəbatat bağının girəcəyində Botanika döngəsindəki evdə anadan olmuş, elə həmişə də burada yaşamışdır. Niyyyətimizi bilərkən o, çox sevindi və bizə bu işdə kömək edəcəyini bildirdi. Bu dəfə bizi çox məmnuniyyətlə, Mirzə Şəfinin qəbirinin yerinə M.Mirzəyev müşayiət etdi. Bu zaman Y.Rzayev və T.Həsənovdan başqa həmçinin Tbilisidə Azərbaycan dilində nəşr olunan "Sovet Gürcüstanı" qəzetinin redaktor müavini, filologiya elmləri namizədi Həmid Vəliyev və həmin qəzetin foto-müxbiri Şahvələd Eyvazov da bizimlə idilər.

Mirzə Şəfinin qəbir yerinə az qalmış biz qəsdən susaraq, Məhəmməd kişinin şairin basdırıldığı yeri tapıb-tapmayacağını gözlədik. O, xeyli o tərəf-bu tərəfə göz gəzdirdikdən, var-gəl etdikdən sonra gəlib düz bizə tanış olan yerdə duraraq, çox böyük qətiyyətlə Mirzə Şəfinin qəbirinin burada olduğunu israr etdi. Elə buradaca biz bir neçə foto-şəkil çəkdirdik.

Bir gün sonra biz "Sovet Gürcüstanı" qəzeti redaksiyasında qocaman şair, 1939-cu ildən SSRİ Yazıçılar İttifaqının üzvü, Gürcüstan SSR əməkdar jurnalisti Məmmədhusəyn Bəxtiyarlı (o, uzun müddət Mirzə Şəfi küçəsində yaşamışdır)

ilə görüşdük. O da Mirzə Şəfinin qəbiri ilə bağlı bir sıra maraqlı epizodlar danışdı. Çox böyük məmnuniyyətlə, həmin gün bizimlə qəbiristanlığa gəldi. Tərəddüd etmədən və çətinlik çəkmədən Mirzə Şəfinin qəbir yerini bizə nişan verdi. Bu elə həmin yer idi. Bizim tanıdığımız və ondan əvvəlki həmsöhbətlərimizin göstərdikləri yer. M.Bəxtiyarlı-nın Mirzə Şəfinin qəbiri barədə söylədikləri İ.K.Yenikolopov-un, M.Rzayevin, V.Kumaritonun, M.Mirzəyevin dedikləri fikir və mülahizələri tamamilə uyğun gəlirdi.

Tiflisə gəlişimizdən istifadə edərək, M.F.Axundzadənin yaşadığı evdə də (V.Qorqosali küçəsi, 17) olduq. O vaxt orada yaşayan bəzi sakinlərlə görüşdük. Onlardan bəziləri, xüsusən əlli ildən artıq bu evdə yaşayan Mələksima Ələkbər qızı Yusifova həm M.F.Axundzadənin, həm də Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığına yaxşı bələd idilər. Mən onlara da Mirzə Şəfinin qəbiri barədə sual verdim. Onlar şairin qəbir yerini dəqiq bildiklərini söyləyəyə, çox böyük məmnuniyyətlə bizimlə birlikdə keçmiş qəbiristanlığa getməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Biz bu imkandan da istifadə etməyi qərara aldığımız. Beləliklə, Tiflisdə qaldığımız qısa müddətdə dördüncü dəfə Mirzə Şəfinin qəbirinin üstünə gəldik. Yerli sakinlər ağız dolusu 25-30 il əvvəl bu qəbiristanlığın möhtəşəmliyindən, zənginliyindən danışdılar. Onlar da Yeddi günbəzin, həm də Mirzə Şəfinin qəbirinin yerlərini bizə dəqiq göstərdilər.

Tiflisdə azərbaycanlıların daha sıx yaşadıkları hissəsinin sakinləri ilə görüşlərimiz zamanı onların əksəriyyətinin keçmiş müsəlman qəbiristanlığını çox yaxşı tanımalarına şübhəmiz qalmadı. Çünki onların bəzilərinin ata-anası, qardaşı-bacısı və yaxud digər qohum əqrəbasının qəbirləri məhz bu qəbiristanlıqda olmuş və onlar tez-tez bura baş çəkmişlər. Ona görə də həmin adamlar qəbiristanlığın hər bir bucağının keçmişini yaxşı bildirdilər.

Bir şeyi də qeyd etmək istərdik ki, Mirzə Şəfinin qəbiri ilə əlaqədar olaraq görüşdüyümüz adamlarla Mirzə Şəfi barədə ətraflı söhbətdən sonra, onlara İ.K.Yenikolopovun kitabındakı şəkli göstərərək, onların hamısı böyük sevinc

hissi ilə bu şəklə baxır və orada həqiqətən mütəfəkkir şairin qəbirinin bir hissəsinin görsəndiyini təsdiq edirdilər.

1981-ci ildə Bakıda Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının VII qurultayının qonağı professor Əziz Şərif ilə qurultaydan sonra görüşüb, Mirzə Şəfinin qəbirinin taleyi barədə xeyli söhbət etdik. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, o vaxt professor bizə bu haqda olduqca nadir xatirələr danışdı. 1919-cu ilin mart ayının 6-da Ə.Qəmküsarin dəfn mərasimində elədiyi nitqindən tutmuş, Mirzə Şəfinin qəbirinin başdaşının təsvirinə qədər

Hörmətli alimimiz Mirzə Şəfi haqqında bizə məlum olan bəzi məsələləri daha incə, daha inandırıcı sübutlarla bir daha aydınlaşdırdı. Mirzə Şəfinin qəbiri ilə bağlı əldə etdiyimiz və çəkindirdiyimiz şəkillərə çox sevinərək, bizim axtarıqlarımızın obyektivliyini təsdiq etdi, böyük minnətdarlıq hissi ilə Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini çox düzgün və dəqiq müəyyənləşdirdiyimizi bildirdi.

Söhbət arası, professor bunu da qeyd etdi ki, "Azərbaycanda Mirzə Şəfinin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə gücləndirmək haqqında bu günlərdə çox gözəl qərar qəbul edilmişdir. Bu alqışlanmalıdır. Bu şəxsən məni bilirsiniz nə qədər sevindirirdi?.."

O vaxt mən qocaman alimimizə söz verdim ki, Tiflisdə Mirzə Şəfinin qəbiri üzərində abidə qoyulan günü mütləq teleqram verib onu sevindirəcəyəm.

Beləliklə, o vaxtlar çox çətinliklə də olsa, Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini dəqiq müəyyənləşdirə bildim... Növbəti vəzifə, söz yox ki, illərin sinəğindən qalib çıxmış şairin qəbiri bərpa etmək, dahi mütəfəkkirə, onun dünya şöhrəti qazanmış bədii irsinə layiq bir abidə ucaltmaqdan ibarət idi.

3. RUHLARIN FƏRYADI: GƏRƏK MİRZƏ FƏTƏLİ BARƏDƏ DÜŞÜNƏK

XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi, ədəbi-mədəni fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri – Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) təkcə şimalı-cənublu Azərbaycan, Qafqaz və Şərqi aləmində deyil, bütünlükdə dünya miqyasında tanınan, adı böyük fəxrlə çəkilən şəxsiyyətlər sırasındadır.

Mirzə Fətəli haqqında çoxlu bədii və elmi əsərlər yazılıb, xeyli kitab və monoqrafiyalar nəşr olunub. Dəfələrlə 100, 150, 160, 170 illik yubileyləri təntənə ilə qeyd edilib. Həm də təkcə Azərbaycanda deyil, daha geniş miqyasda bütün mütərəqqi bəşəriyyət tərəfindən. Lakin çox təəssüf ki, son illərdə bu nadir şəxsiyyətin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məsələlərə diqqət azalmışdır. Xüsusilə ədəbin qəbiri və Tiflisdəki ev-muzeyi elə bil yaddan çıxmış və unudulmuşdur.

Güloğlan Nağılı adlı qeyrətli bir oxucu “Unudulmaq dərdi” yazısında həyəcan təbili çalır: “Aman Allah! Görəsən görkəmli şəxsiyyətlərimiz – Mirzə Şəfi, Vazehi, M.F.Axundzadəni unutmaq olarmı?”

Həç onlar ağıllarına gətirərdilərmə ki, bir vaxt qəbirləri darmadağın ediləcək, xalqına “gəlmə”, “qonaq”, “ikinci növ” millət damğası vurulacaq. Bizimkilərin laqeydliyi, onların işə qəzəbi ucbatından qədim Tiflis müsəlman qəbiristanlığı “Nəbatat bağı”na çevrilib. Hətta M.F.Axundzadənin Tiflisdəki Lesemidze küçəsindəki abidəsi təmir adı ilə on beş il əvvəl yox edilib. Tbilisidəki ev-muzeyin qapısına təmir bəhanəsi ilə iki il bundan əvvəl qıfıl vurulub” (“Azərbaycan gəncləri”, 17 yanvar 1991-ci il).

Gürcüstanda Azərbaycan dilində çıxan “Gürcüstan” qəzeti o vaxt yazırdı: “Şəhərin azərbaycanlı ictimaiyyətinin nümayəndələrindən bir qrupu böyük dramaturqun anadan olduğu gündə onun ziyarətinə gələndə nə qədər iftixar hissi keçirənlər də, bir o qədər məyus oldular. Ətrafı ot-ələf, kol-kos basmış, vaxtilə gürcü heykəltəraşı K.Merabışvilinin sənətkarlıqla hazırladığı qəbirüstü büst və pyedestal çat

vermiş, sinə daşı ərpimış, yazılar oxunmaz dərəcəyə çatmışdır. Bunu gören Gürcüstanın xalq artisti İbrahim İsfahanlının oğlu, fəal ictimiyətçi olan Vaqif İsfahanlı özünü saxlaya bilməyərək diləndi:

- Heç kəsdə günah axtarmamalıyıq, laqeydlik özümüzdədir. Xatırlayıram, vaxtilə Tbilisidə Axundov adına Azərbaycan Dram Teatrı fəaliyyət göstərəndə ədəbin nəinki anadan olduğu və ya vəfat etdiyi günlərdə, hətta pyeslərini tamaşaya qoyduqları vaxtlarda da hər dəfə atam və həmkarları biz uşaqları da götürüb buraya qalxar, qəbir üstünə əklillər düzüb, səliqə-sahman yaradardılar” (Ə.İsfəndiyar-oğlu. “Böyük ədəbin ziyarətində”, “Gürcüstan”, 20 iyun 1992-ci il).

Göründüyü kimi mütəfəkkirin həm qəbiri, həm də Tiflisdəki ev-muzeyinin taleyi uzun müddət çox narahat edici və təhlükə qarşısında olub.

Ölüm ayağında ikən sevimli müəllimi Mirzə Şəfinin qəbirinin yanında basdırılması vəsiyyəti edən Mirzə Fətəli 1878-ci ildə Tiflisdə müsəlman qəbiristanlığında elə müəlliminin qəbirinin yaxınlığında da torpağa tapşırılıb.

1958-ci ildə heykəltəraş K.Merabışvilinin tunc və qranitdən hazırladığı qəbirüstü büst və pyedestal Mirzə Fətəlinin qəbiri üzərində ucaldılmışdır.

Bir müddət sonra müsəlman qəbiristanlığının acınacaqlı günləri başlamışdır.

Bu hadisə qədim müsəlman qəbiristanlığının yerini Tbilisi Nəbatat bağının ərazisinə qatıldığı zaman baş verdi. Nə qədər təəccüblü olsa da, qeyd etmək istərdik ki, qədim qəbiristanlıq Nəbatat bağının bir guşəsinə çevrilərkən nədənsə çox ədalətsizcəsinə və insafsızcasına hərəkət edilmişdir. Yüzlərlə qəbir yerlə-yeksan olunmuş, qəbiristanlıq büsbütün alt-üst edilmişdir. Bunun da nəticəsində, Mirzə Şəfi ilə yanaşı, görkəmli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyski, istedadlı satirik şair Əliqulu Qəmküsər tanınmış molla-nəsrəddin Mirzə Həbib Zeynalov, Gürcüstanda cəsur mübariz kimi tanınan İbrahim Vəzirov, məşhur hər b sərkərdə general Abdulla ağa Bakıxanov kimi onlarca azərbaycanlı şair,

ictimai və maarif xadimi və ziyalının qəbirləri də məhv olunmuşdur. Bu zaman yalnız M.F.Axundzadənin, onun həyat yoldaşının, oğlunun və qohumlarının qəbirləri qismən qorunub saxlansa da, hətta bir müddət sonra da müəyyən ziyan çəkmişlər. Çünki Mirzə Fətəlinin anadan olmasının 150 illiyi ərəfəsində onun qəbiri üzərində bəzi bərpa işləri görülmüşdür. Sonradan isə onun həyat yoldaşının, oğlunun və qohum-əqrabasının qəbirlərinin məhv edilməsi təhlükəsi yaranmışdır. Lakin xoşbəxtlikdən bu baş verməyib. Bəzi qəbirlərin sinə daşları yerlərindən tərpədildiyi üçün ya sınıb, ya da çatlayıb. Bu qəbirlərin sinə daşlarının bir yerdən başqa yerə köçürülmə cəhdi nəticəsində onların bəzilərinin üzərindəki yazılar xarab olmağa başlamışdır. Yeri gəlmişkən, xatırladək ki, elə Mirzə Fətəlinin qəbirinin sinə daşı artıq çox çətinliklə oxunur. Çünki daşın üzərindəki təbəqə yavaş-yavaş qopub. Əgər tezliklə ciddi tədbir görülməsə, onun yazısı müəyyən vaxtdan sonra tamamilə oxunmaz olacaqdır.

Mirzə Fətəlinin qəbiri üzərindəki kitabədəki yazı vaxtilə aydın oxunurdu. Orada bu sözlər yazılmışdır: "Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış, uca mərtəbəli, şərq və rus dillərini bilən, çoxlu əsərlərlə islam və rus ölkələrində məşhur olan, mərhum Ağa Məhəmməd Təqi oğlu polkovnik Mirzə Fətəli Axundzadədir.

O, Qafqaz ölkələrinin əmiri, böyük naib Mixail Nikolayeviçin mütercimi idi. Noxu şəhərində anadan olmuş və (hicri) 1295-ci il rəbi-ül-əvvəlində 6-sında, (miladi) 1878-ci il şübatın (fevralın) 26-sında 66 yaşında ikən vəfat etmişdir".

Bu kitabəni, eləcə də digər kitabəsi olan qəbirlərin üzərindəki yazıları 1945-ci ildə tanınmış alim Ə.Ələsgərzadə oxumuş və çap etdirmişdir.

Xatırladaq ki, Mirzə Fətəlinin qəbirinin ətrafında basdırılmış arvadı Tubi xanımın, oğlu Ədil Paşanın, qızı Seyrə Bəyim, baldızı Tuti xanımın qəbirləri üzərində kitabələr vardır və onlar oxunurlar. Məsələn, Tubi xanımın qəbiri üzərindəki kitabədə yazılmışdır: "Ağah ol dünya, minik heyvanına minib axşam rahatlanaraq səhər yola çıxan müsafirin mənzili kimidir.

Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış, diyanətli, nəcəbətli, şəkili Axund həci Əli Əsgərin qızı Tubi xanımdır. O, polkovnik Mirzə Fətəli bəy Axundzadənin arvadıdır. Vəfatı 1312-ci il rəcəb-ül-mürəcəb ayının 6-sında vəqə olmuşdur. Bu qəbiri onun oğlu Rəşid bəy Axundov bina etmişdir. 1894-cü il dekabrın 24-nə mütəbiiqdir".

Digər qəbirlərin – Mirzə Fətəlinin oğlu Rəşid bəyin, qızı Nisə xanımın, kürəkəni Xanbəba xanım, qız nəvəsi Bəhmən Mirzənin və başqalarının isə kitabələri yoxdur.

Bütünlükdə, istər kitabələri olan, istərsə də olmayan qəbirlərin indiki vəziyyəti çox xarəbdir və onlara qayğı göstərilməsə tamamilə məhv olub gedə bilərlər. Onsunz da bu qəbirlərin daşları yerlərindən tərpədilmiş, baxımsızlıq ucubandan çox pis hala düşmüşdür.

Tiflis müsəlman qəbiristanlığı yerlə-yeksan edilərkən, təkcə Mirzə Fətəlinin və onun qohum-əqrabasının qəbirlərinin salamat qalmasının maraqlı tarixçəsi var.

Tiflis azərbaycanlılarının dediyinə görə bu gürcülərin, daha doğrusu bir gürcü nəslinin adamlarının Mirzə Fətəliyə xüsusi rəğbətlərinin nəticəsi ilə bağlıdır. Bu haqda mənə 1981-ci ildə Tiflis müsəlman məscidinin sədri olmuş, yaşı çoxdan səksəni adlanmış Mehdi Rzayev məlumat verdi. Onun dediyinə görə Şeytanbazar tərəfdə yaşayan Manaqadzələr nəsillicə görkəmli ədibə böyük rəğbətli olub. Həmin nəslin bütün adamları onu gürcülərin yazın dostu hesab ediblər.

M.Rzayev bu haqda xeyli maraqlı söhbətlər etdi. Məlum oldu ki, Mirzə Fətəli və onun yaxın adamlarının qəbirlərinin qorunub saxlanmasına səbəb Manaqadzələr nəslinin bir nümayəndəsi olub. Qocaman din xadimi dedi: "Hə, bu məsələdə vəziyyət bizim xeyrimizə olub. Qəbiristanlıq dağıdılmazdan əvvəl, burada Nəbatat bağının salınmasının layihəsini hazırlayan qəbirlərini aqronom Manaqadze adam getirib Mirzə Fətəlinin və onun qohumlarının qəbirlərini müəyyənləşdirmiş və onlara toxunulmamışdır. Bu gördüyünüz sinə daşları Mirzə Fətəlinin arvadının, oğlunun və qohumlarınınndır".

Vaxtilə Mirzə Fətəlinin qəbiri ilə bağlı tanınmış

qafqazşünas alim İ.K.Yenikolopov da öz təəssüratlarını danışıbmışdı. İ.K.Yenikolopov uzun müddət, təxminən 30 il Tiflisdəki Sənan (Mtasminde) dağının döşündə salınmış məşhur Panteonun (ən görkəmli gürcü ədəbiyyat, mədəniyyət, elm və dövlət xadimlərinin dəfn edildiyi fəxri xiyaban) direktoru vəzifəsində işləmişdir.

Söhbət zamanı İ.K.Yenikolopov böyük təəssüf hissi ilə bildirdi ki, o, iki dəfə Tbilisdə bəzi əlaqədar təşkilatlara müraciət etmiş, həm Mirzə Fətəlinin, həm də Mirzə Şəfinin qəbirlərini Mtasminde dağının döşündə yerləşən gürcü yazıçı və ictimai xadimlərinin panteonuna köçürülməsini məsləhət görmüşdür. Lakin əlaqədar təşkilatlardan müsbət cavab ala bilməmişdir.

Xüsusən, o, bir neçə il əvvəl Mirzə Fətəlinin bəzi qohumlarının qəbirlərinin öz əvvəlki yerlərindən bir o qədər yuxarı tərəfə köçürüldüyü zaman bu haqda lap çox çalışdığını da söyləmişdi.

Mirzə Fətəli Axundzadənin qəbiri ilə bağlı qeydlərimi heç üzünü görmədiyim, amma təəssübkeşliyinə və vətənpərvərliyinə heyran qaldığım Tiflis məktəblisi Almaz Elman oğlunun bu sözləri ilə tamamlamaq istərdim: "Fətəli baba haqqında çox danışırıq, amma az iş görürük. Dünən heç, bu gün onun xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə göz yumsaq, sabah gələcək nəsil heç kəsi bağışlamaz" ("Gürcüstan", 1992-ci il).

Çox düz deyib oğul balamız. Bəlkə də onun balaca sinəsində döyünən ürəyinin həyəcanı bu işə əli çatan, vəzifəli və imkanlı əmi və dayıları hərəkətə gətirdi.

Son illərdə uzun müddət diqqətdən kənar qalmış müsəlman qəbiristanlığında Azərbaycan hökumətinin qayğısı nəticəsində bəzi işlər görüldü. Gec də olsa, 1998-1999-cu illərdə Mirzə Şəfiyə və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin görkəmli xadimlərinin bəzilərinə qəbirüstü abidə, büst ucaldıldı.

Mirzə Fətəli Axundzadənin Tiflisdəki ev muzeyinin isə bu gün gürcü və Azərbaycan xalqlarının Dostluq Eline çevrilməsi də çox əlamətdardır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, hələ Tiflis müsəlman qəbiristanlığının, Tiflisdə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı tarixi yerlərin dərdləri, ağrıları çoxdur. Bu gün Tiflisdə Azərbaycan dilində Dram Teatrı fəaliyyət göstərsə də, böyük və şərəfli tarixə, ənənələrə malik Tiflis Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin bir çox şanlı və qiymətli səhifələri öz araşdırıcılarını gözləyir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Mədət Çobanov təxminən on il bundan əvvəl ürək ağrısı ilə yazırdı: "Tarixin hökmü ilə Azərbaycan türkləri ilə gürcü xalqının taleyində bir yaxınlıq, bir eyniyyət olmuşdur. Bu da, hər şeydən əvvəl, onların qonşuluqda yaşamaları ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, hələ erkən orta əsrlərdən Gürcüstanın Şərq bölgələrində, o cümlədən də Tiflis şəhərində ulu babalarımızın nümayəndələri yaşamış, gürcülərlə həmişə mehriban qonşuluq etmişlər. Bu barədə Gürcüstan çarı Qurucu Davidin islahatlarını xatırlamaq kifayətdir. O özü müsəlman məscidinə gedərmiş, hətta müsəlmanlar yaşayan məhəllədə xristianların donuz saxlamasını qadağan etmişdi. Nədənse, onun bu mütərəqqi qaydaları tarixin sonrakı mərhələlərində az qala unudulmuşdur.

Gürcüstanda, həmçinin Tbilisi şəhərində Azərbaycan türklərinə qarşı soyuq bir münasibət yaranmışdır (Bolnisi və Dmanisi rayonlarında baş verən hadisələr buna parlaq nümunədir). Bunu Gürcüstanda yaşayan Azərbaycan türklərinin tarixi və mədəni abidələrinə, günbəzlərinə, həmçinin qəbiristanlıqlarına olan qayğısızlıq da bir daha sübut edir. Məsələn, Kür çayı üzərində körpü salmaq bəhanəsilə Tbilisidəki müsəlman məscidinin uçurulması (1948), min ildən çox tarixi olan Tiflis müsəlman qəbiristanlığının Nəbatat bağı salmaq bəhanəsi ilə ləğv edilməsi (1947) və dağıdılması buna aydın misaldır.

Axi, Tiflis müsəlman qəbiristanlığında xalqımızın minlərlə nümayəndəsi kimi, onlarla görkəmli adamları, yazıçıları, alimləri, publisistləri, incəsənət ustaları, dövlət və ictimai xadimləri uyuyur. Bu da təsadüfi deyil. Çünki tarixən Tiflis şəhəri xalqımızın mədəni mərkəzlərindən biri

olmuşdur. Lakin 1940-cı illərdən sonra Tbilisi şəhəri bu funksiyasını, demək olar ki, itirməyə başladı. Bu proses indi də davam etməkdədir” (“Yurddaş”, 17 mart 1993-cü il).

Misal gətirdiyimiz qeydlərin yazılmasından 11 il keçir. Amma, bu müddət ərzində bizlər və Gürcüstan azərbaycanlıları az iş görmüşük. Bu istiqamətdə görüləcək işlər, atılacaq addımlar isə kifayət qədərdir...

III FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİ İRSİNİN ARAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ YENİ TƏŞƏBBÜSLƏR

1. YENİ ARAŞDIRMALAR, YENİ AXTARIŞLAR

Ötən əsrin əllinci və altmışıncı illərində Azərbaycanda Əli Əjdər Səidzadədən (?-1969) və Mikayıl Rəfilidən (1905-1958) sonra Mirzə Şəfi irsinin araşdırılması sahəsində bir qədər durğunluq yarandı.

Məlum olduğu kimi, Mirzə Şəfinin şerləri Azərbaycan dilində ilk dəfə kitab şəklində 1926-cı ildə nəşr olunmuşdur (Bax: Mirzə Şəfi Vazeh. Şerlər. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı. Tərtibat və müqəddimə Salman Mümtazındır).

1961-ci ildə isə Bakıda Mirzə Şəfinin əsərləri yenidən kitab halında çap olundu (Nəğmələr. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1961, tərtib edəni və redaktoru Firuz Sadiqzadə). Bu nəşr bəzi cəhətlərinə görə seçiyəvidir. Belə ki, bu kitabda “şairin azərbaycanca şerləri, farsca yazdığı şerlərinin orijinalı və sətri tərcümələri, almanca şerlərinin bədii tərcümələri verilmişdir”. Burada həmçinin, şerlərin almancadan tərcüməçisi, şair, akademik Aslan Aslanovun geniş ön sözü, filosof Zahid Orucovun nəşrə yazdığı müqəddimə verilmişdir.

1960-1970-ci illərdə bilavasitə maarifpərvər şair və mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığı haqqında (Həmid Məmmədzadənin (1964), Sadiq Şükürov (1969) və Hüseyn Kərimovun (1969) üç məqaləsi çıxmaq şərtilə) bir müddət yeni məqalə və kitablar yazılmadı. Bu boşluğu dolduran, həmin dövrdə akademik Feyzulla Qasımsadənin vaxtilə yazdığı və ali məktəblər üçün hazırladığı dərsliyə – “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabına (Bakı, “Maarif”, 1966) daxil etdiyi “Mirzə Şəfi Vazeh” oçerki (s.151-167) oldu. Düzdür, bu oçerk əvvəlcə “Azərbaycan EA-nın 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi 3 cildlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 2-ci cildində (Bax: Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildde,

II c., XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə qədər. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.85-98) daxil olunmuşdu.

Təxminən on ildən artıq bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Şəfi yaradıcılığı haqqında belə demək mümkündürsə, Ə.Ə.Səidzadənin və M.Rəfilinin apardığı axtarışlarla kifayətləndi.

1964-1972-ci illərdə Azərbaycanda, 1971-1972-ci illərdə Almaniyada Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş yeni məqalə və kitablar nəşr edilmiş, şairin o vaxta qədər məlum olmayan yeni bədii əsərləri tapılıb üzə çıxarılmışdır. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından Həmid Məmmədzadənin¹, Hüseyn Kərmiovnun², Sadıq Şükürovun³, Cənnət xanım Nağıyevanın⁴ və başqalarının, alman alimlərindən Leon Nebentsalın⁵, Yohannes Qundhenkin⁶ məqalə və kitabları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün adları sadalanan araşdırmalar Mirzə Şəfi irsinə yeni baxış, obyektiv münasibət demək idi. İstər Azərbaycanda, istərsə də Almaniyada nəşr olunmuş məqalə və kitablar həm Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının, həm də Mirzə Şəfi və Fridrix Bødenstedt münasibətlərinə dair yeni, maraqlı, qiymətli səhifələrin üzə çıxarılması ilə nəticələnirdi.

Hələ bu deyilənlərin üzərinə o dövrdə bəzi tanınmış tarixçi, filosof, hüquqşünas və ictimaiyyətsünas alimlərin də Mirzə Şəfiyə dair yazdıqları bir sıra məqalələri də nəzərə alsaq, görkəmli mütəfəkkir şairin yaradıcılığına bəslənən marağın nə qədər böyük olduğunu şahidi olmaq çətin deyil.

Əslində, bunu ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Mirzə Şəfi irsinə dərin və hərtərəfli maraq mərhələsi kimi qiymətləndirmək olar. Bu təqdirəlayiq hal idi. Bütün bunlarla yanaşı, həmin dövrdən başlayaraq mirzəşəfişünaslıqda deyilənlərə paralel olaraq, bəzi çatışmazlıqlara, təkrarçılığa, saxtakarlıqlara da rast gəlmək olurdug

Görkəmli mirzəşəfişünas Əli Əjdər Səidzadədən sonra, bəzi müəliflər isə onun sağlığında Mirzə Şəfi irsinin yeni səhifələrini açmağa cəhd göstərmiş və bəzən də bu axtarışlar uğurla nəticələnmişdir. Elə Mirzə Şəfinin yeni şerlərinin,

naməlum poemasının, həmçinin yeni əlyazmalarının üzə çıxarılması bir daha sübut edirdi ki, bu istiqamətdə yeni və əhatəli axtarışların aparılmasına ehtiyac varg Bununla yanaşı, o vaxta qədər görülmüş işlərin, o vaxta qədər nəşr olmuş araşdırmaların yeni formada təkrarına, mənimsənilməsinə, bəzi məlum faktların yenidən "kəşf edilməsinə" ehtiyac duyulmadığı halda, yeni "mirzəşəfişünasların" peyda olması yaxşı hal deyildi. Bu bir növ, mirzəşəfişünaslığı irəli aparmaqdan daha çox, bu sahədə o vaxta qədər görülmüş işlərin üzərinə kölgə salmaq demək idi.

Elə müəliflər tapılırdı ki, Ə.Ə.Səidzadənin arxivini öyrənmədən, Mirzə Şəfinin rus, alman və başqa dillərdə nəşr olunmuş kitablarını görmədən, mövcud araşdırmalarla dərinlən tanış olmadan Mirzə Şəfi haqqında yeni məqalə, yeni kitab yazmaq həvəsinə düşürdülər. Söz yox ki, belə halların qarşısı vaxtında alınmasaydı, mirzəşəfişünaslığın inkişafında bir addım belə irəli atmaq mümkün olmazdı.

Təbii olaraq bu istiqamətdə müəyyən konkret işlərin görülməsi vacib idi. İlk növbədə, mirzəşəfişünaslıq sahəsində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının uğurlarını, görkəmli alimlərimizin bu sahədə göstərdikləri xidmətlərini nəzərə almaq və qiymətləndirmək lazım idi. Bu istiqamətdə mövcud boşluqları, çatışmazlıqları doldurmaq, aradan qaldırmaq mirzəşəfişünaslıqda yeni, orijinal söz demək, addımlar atmaq üçün yeni, əhatəli və ardıcıl axtarışların aparılmasına ehtiyac vardır...

2. MİRZƏŞƏFİŞÜNASLIQ PROBLEMİNƏ SƏTHİ VƏ EHTİYATSIZ MÜNASİBƏT

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaradan, lakin indiyədək həyat və yaradıcılığı kifayət qədər öyrənilməyən, yaxud ədəbi-bədii irsi bütünlükdə hələ də bizim üçün qaranlıq qalan söz sənəti nümayəndələri az deyildir. Belə sənətkarlardan biri Mirzə Şəfi Vazehdir.

Öz sağlığında bir şair kimi yalnız dost və tanışları arasında, eləcə də Gəncə və Tiflis ədəbi mühiti miqyasında məşhurlaşan Mirzə Şəfi, 1851-ci ildə alman dilində çıxan "Di Lider des Mirza Şaffi, mit aynem proloq fon F.Bodenstedt ("Mirzə Şəfinin nəğmələri. F.Bodenstedtin proloqu ilə")" kitabından sonra ildırım sürəti ilə Avropa oxucuları arasında tanınmağa başlayır.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Avropa xalqları poeziya həvəskarları arasında Mirzə Şəfi qədər sevilə-sevilə oxunan, dillər əzbəri olan ikinci bir şair təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Onun demək olar ki, Avropa xalqlarının bütün dillərinə tərcümə edilmiş yeganə şerlər kitabı vaxtiylə əsl ədəbi sensasiyaya çevrilmişdi.

Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığı Avropada uzun müddət bir "sirr" olaraq qalırdı. Bəziləri onu "hər hansı bir Şərç şairi", bəziləri sadəcə olaraq "nəğməkar" adı arxasında gizlənən bir lirik şair kimi tanıyır, bəziləri isə "Mirzə Şəfi" adının yalnız şair ləqəbi olduğunu düşünərək, "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabının alman şairi və şərçşünası Fridrix fon Bodenstedt (1819-1892) tərəfindən yazıldığını bildirir.

Zaman keçdikcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, həmçinin bəzi alman şərçşünaslarının tədqiqatları nəticəsində Mirzə Şəfinin müəlliflik hüququ özünə qaytarılmış və bu sahədəki bir sıra mübahisəli məsələlər öz obyektiv həllini tapmışdır. Hal-hazırda dünya ədəbi ictimaiyyəti görkəmli Azərbaycan şairi və pedaqoqunun həyat və yaradıcılığı haqqında bəzi elmi sübut və məlumatlarla tanışdır.

Əlbəttə, bütün bunlar ümumdünya ədəbiyyatında, o cümlədən bir sıra Avropa ədəbiyyatlarında şairin həyat və

yaradıcılığına verilən qiymətin "Mirzə Şəfi nəğmələri"nin təkrar-təkrar nəşrlərinin doğduğu əks-sədələrin, fikirlərin bəzə tamamilə məlum olması demək deyildir. Digər tərəfdən hələ Mirzə Şəfinin nə alman dilinə tərcümə olunmuş şerlərinin orijinalı əlimizdədir, nə də şairin bütün ədəbi irsi haqqında tam məlumatımız var.

Elə buna görə də indi mirzəşəfişünaslıq sahəsində atılan hər bir uğurlu addım ədəbiyyatşünaslığımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

1980-ci ildə çapdan çıxmış "Mirzə Şəfinin ədəbi irsi" kitabını görürkən düzi ürəkdən sevindik. Çox böyük həvəslə onu oxumağa başladım. Hər bir oxucu kimi ilk növbədə kitabın annotasiyasına baxdım. Lakin elə o saatca sevinməklə bərabər, həm də təəccübləndim. Sevindim ona görə ki, annotasiya oxucuya xeyli şey vəd edirdi: "A.Bayramovun "Mirzə Şəfinin ədəbi irsi" kitabı ədəbiyyat tariximizin mübahisəli bir məsələsinə – M.Ş.Vazeh və F.Bodenstedt probleminə həsr olunmuşdur. Müəllif ciddi axtarışlar apararaq onların bədii yaradıcılıq hüduqlarını müəyyənləşdir-məyə çalışmış, elm aləminə məlum olmayan bir sıra mənbələrə müraciət edərək, F.Bodenstedtin tərcüməçilik fəaliyyətinə düzgün qiymət verməklə, onun plagiatçılığını sübuta yetirən elmi dəlillər irəli sürmüşdür."

Fikirləşdik ki, S.Mümtaz, Ə.Ə.Səidzadə, İ.Yenikolopov, F.Qasımzadə, M.Rəfil kimi tanınmış mirzəşəfişünaslardan sonra (biz hələ alman mirzəşəfişünaslarını demirik) indi bu sahədə yeni söz demək, yeni elmi nəticələrə gəlmək çox sevinirici və qiymətli bir haldır.

Təəccübləndik ona görə ki, yenə həmin annotasiyada belə bir cümlə oxuduq: "Filologiya elmləri namizədi Akif Bayramov klassik Azərbaycan şairi M.Ş.Vazehin yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra məqalənin və "Klassik irsimizdən" (1975) adlı monoqrafiyanın müəllifidir".

Əvvəla ona qeyd edək ki, A.Bayramovun Mirzə Şəfi haqqında bir sıra deyil, dövrü mətbuatda beş məqaləsi çap olunmuşdur.² Xatırladaq ki, bu məqalələrin demək olar ki, hamısı bir-birinin təkrarıdır, qəzet və jurnal variantlarıdır.

Sayı çox olsa da, məzmunu eynidir. Sonrası da “Klassik irsimizdən” adlı monoqrafiya əvəzinə “Bilik” cəmiyyətinin nəşr etdirdiyi “Klassik irsimizdən (Mirzə Şəfi Vazehin bədii yaradıcılığı Azərbaycan və alman mənbələrində)” kitabçasına rast gəldik. Və məəttəl qaldıq ki, nə vaxtdan bəri, 41 səhifəlik, hətta mündəricatı belə olmayan, Azərbaycan SSR “Bilik” cəmiyyəti tərəfindən mühazirəçiyə kömək məqsədilə buraxılan kitabça monoqrafiya hesab olunur?!

Elə ilk andan təəssüf hissələri keçirməyimizə baxmayaraq “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabını böyük həvəslə oxumağa başladıq.

Bəri başdan deyək ki, kitabın fəsilələrinin heç biri yeni deyil, Mirzə Şəfi haqqında fundamental tədqiqat işi aparən ədəbiyyatşünasların hamısı demək olar ki, həmin problemlərə bu və ya başqa dərəcədə toxunmuşlar.

Əvvəlinci səhifəsindən tutmuş son səhifəsinə qədər diqqətlə oxumağa çalışdığımız kitabla bütünlükdə tanışlıqdan sonra düzü çox məyus olduq. Ona görə ki, bu kitabın içində nələr yox idi: İndiyə qədər ədəbi ictimaiyyətə məlum olan fakt və materialların müxtəlif formalarda təkrarı; bu sahədə illərlə zəhmət çəkmiş, müəyyən xidmətləri olan ədəbiyyatşünasların əməyinin kölgədə qoyulması; aktual fakt və problemləri bir tərəfə qoyaraq, ikinci dərəcəli məsələlərə aludəçilik; bəzi ciddi və mübahisəli məsələlərə öteri, səthi toxunulub keçilməsi; tədqiqata səliqəsiz münasibət; adi, elementar faktlara biganəlik Və nəhayət, müəllifin çəkinmədən, böyük cəsarətlə ayrı-ayrı ədəbiyyatşünasların yazılarını mənimsəyərək, onları vaxtı ilə çap edilmiş mənbələrin olduğu kimi kitabə köçürüb öz adına çıxması.

Elə başlayaq girişdən. Burada Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığına nəzər salınır, öteri şəkildə Mirzə Şəfi ilə F.Bodenştedtin münasibətlərinə toxunulur. Demək olar ki, yeni heç bir faktla qarşılaşmadıq. Mirzə Şəfiyə dair bütün fakt və qeydlər tanınmış mirzəşəfişünaslardan A.Berjenin, S.Mümtazın, Ə.Ə.Səidzadənin, İ.K.Yenikolopovun, M.Rəfilinin və F.Qasımsadənin tədqiqatlarından bizə yaxşı məlumdur.

Girişdə müəllif bildirir ki, “M.Ş.Vazeh haqqındakı fikirlərin yaratdığı ümumi mənzərə çox mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Bu mənzərə fonunda Mirzə Şəfinin şəxsiyyəti, xüsusilə onun ədəbi irsinin taleyi çox müəmmalə görünür” (səh.18).

Əgər həqiqətən belədirsə, niyə müəllifin özü misal gətirdiyimiz cümlələrdən bir abzas əvvəl belə yazır: “İndiyə kimi M.Ş.Vazehin taleyi ilə dərindən maraqlanmış, ədəbi irsinə haqq qazandırmaq üçün az iş görməyən sovet ədəbiyyatşünaslarından S.Mümtaz, Ə.Səidzadə, M.Rəfil, İ.Yenikolopov, Y.Bertels, H.Məmmədzadə və b. tarixi məlumatlar və arxiv sənədləri əsasında böyük şairin həyatı, ədəbi yaradıcılığı haqqında diqqətəlayiq elmi nəticələrə gəlmişlər”.

Girişdəki qeydlərdən məlum olur ki, müəllifin əsas məqsədi “M.Ş.Vazehin ədəbi irsinin və “Nəğmələr”in müəllifinin kim olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək, nəşr, tədqiq və təhlil etmək”dən ibarətdir.

Bu problemlərin indiyə qədər həll olunmamasının əsas səbəblərini müəllif Mirzə Şəfinin “avtoqraflarının azlığı”nda, F.Bodenştedtin Mirzə Şəfiyə və onun irsinə münasibətindəki ziddiyyətli fikirlər”də, “F.Bodenştedtin şəxsi arxiv fondunun öyrənilməməsi, vəsiyyətnaməsinin hələ mətbuatda çap olunmaması”nda, eləcə də “Tədqiqatçı-alimlərdən çoxunun əsas mənbələrdən daha artıq ikinci, üçüncü dərəcəli məxəzlərə arxalanaraq düşünləri açmaq əvəzinə, onların sayını çoxaltmaları”nda, “biri-birini təkrar etmələri”ndə, “alimlərin axır zamanlara qədər həm Mirzə Şəfiyə, həm də F.Bodenştedtə çox vaxt birtərəfli yanaşmaları”nda, “Mirzə Şəfi və F.Bodenştedtlə əlaqədar alman mətbuatı və elmi ədəbiyyatının çox az bir hissəsinin tədqiqata cəlb olunması”nda görür.

Əlbəttə, bu deyilənlərdə müəyyən mənada həqiqət olsa da, əslində belə deyildir. Mətləbdən uzaqlaşmamaq məqsədilə bu məsələni bir kənara qoyub, A.Bayramovun öz kitabında nədən və necə bəhs etməsinə diqqət yetirək. O bildirir ki, monoqrafiyasında “yüz ildən artıq bir dövr ərzində Qərbi Avropa, rus, Azərbaycan mənbələrində M.Ş.Vazeh

haqqındakı mülahizə və şərhlər, Mirzə Şəfi və F.Bodenştedtin bədii yaradıcılıqları təhlil və müqayisə yolu ilə obyektiv qiymətləndirməyə cəhd edilmişdir”.

Bundan başqa öz əsərində müəllifin “Mirzə Şəfi və onun ədəbi irsini dəqiqləşdirmək məqsədi ilə alman çaplarında verilən şərlərdən hansının Mirzə Şəfiyə və hansının Fridrix Martin fon Bodenştedtə aid olduğunu müəyyənələşdirməyi” və “əsərdə Mirzə Şəfi ədəbi irsi haqqında alman və sovet məxəzlərinin müqayisəli elmi-tənqidi icmalı ilə bərabər, şairlə F.Bodenştedtin qarşılıqlı münasibətləri probleminin obyektiv elmi həllinin” də öyrənilməsinə qarşıya məqsəd qoyduğunu nəzərə alsaq, bütün bu məsələləri əhatə etmək üçün bir neçə cild kitabın azlıq edəcəyinə şübhəmiz qalmasa da, 5.1 çap vərəqi həcmindəki bir kitabda onların necə öz əksini tapması bizə çox təəccüblü görünür.

Bəs əsl həqiqətdə A.Bayramov öz kitabında hansı problemləri qoyur və onları necə həll edir?

Kitab üç bölmədən ibarətdir:

Mirzə Şəfi və onun ədəbi irsi sovet məxəzlərində (21 səh.)

Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsi (35 səh.)

Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri (44 səh.)

Birinci bölmədə Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında Mirzə Şəfi irsinə böyük maraq göstərən ilk tədqiqatçı kimi çox doğru olaraq mətnşünas alim Salman Mümtazın (1884-1941) adı çəkilir. Konkret olaraq mənbələr göstərilmədən dövr mətbuatda onun “Mirzə Şəfi” məqaləsinin adı və sonralar “Mirzə Şəfi Vazeh” adlı kitabça nəşr etdirməsi və bura şairin bəzi bədii əsərləri ilə yanaşı, onun bir məktubunu da daxil etməsi qeyd olunur.1

Yazıçı və ədəbiyyatşünas Məmmədkazım Ələkbərlinin 1934-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında Mirzə Şəfiyə dair qeydlərini misal çəkdikdən sonra Ə.Ə.Səidzadənin Mirzə Şəfi haqqındakı tədqiqatlarına keçən müəllif yazır: “Ə.Ə.Səidzadənin əməyi xüsusi qeyd olunmalıdır. O,

“İnqilab və mədəniyyət” jurnalının 1929-cu il 9-cu nömrəsində “Mirzə Şəfi Vazeh” məqaləsini dərc etdirməklə yanaşı elə həmin ildə eyni adda kitabçasını da çap etdirmişdir. “Mirzə Şəfinin məlum olan şəkilləri”, “Mirzə Şəfi və Fitrət” məqalələrindən sonra Ə.Ə.Səidzadə 1940-cı ildə “Mirzə Şəfi ili Bodenştedt?” adlı kitabını buraxdırmışdır” (səh.26). Sonra müəllif birbaşa Ə.Ə.Səidzadənin 1969-cu ildə nəşr etdiyi “Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazeh” kitabına keçir.4

Çox qəribədir, bəs hanı ömrünün əlliyyə yaxın ilini mirzəşəfişünaslığa həsr etmiş bir tədqiqatçının bu sahədəki ayrı-ayrı məqalələri və kitabları? Müəllif niyə bunları kölgədə qoymuşdur? Ona görə ki, araşdırıldığı problemə çox səthi yanaşmışdır. Üzdə nə varsa, onları kifayətlənib dərinədən tədqiqat aparmağa cəhd göstərməmişdir.

Əvvəla müəllif çox mühüm bir fakta biganə qalmışdır. Bu ondan ibarətdir ki, iyirminci illərdə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında “Azərbaycanı Öyrənen Cəmiyyət”in Gəncə Şöbəsinə “Mirzə Şəfi xüsusunda səhih məlumat toplamaq və intişar” fondu yaradılmışdı.

Ə.Ə.Səidzadənin mirzəşəfişünaslıq sahəsindəki xidmətlərinə verilən qiymətə gəldikdə isə A.Bayramov həqiqətən çox insafsızlıq etmişdir.

Hələ 1928-ci ildə SSRİ MİK-nin nəzdindəki Kommunist Elmlər Akademiyasının SSRİ xalqları ədəbiyyatı və mədəniyyəti məsələlərini öyrənen komissiyasının iclasında etdiyi “M.F.Axundov və Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixində XIX əsrin mövqeyi” məruzəsində Mirzə Şəfi irsindən ətraflı danışan Ə.Ə.Səidzadə elə həmin ildə artıq Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt münasibətlərinə dair rus dilində Leninqradda (Bax: “Krasnaya panorama”, 1928, kn.X, səh.52-59), Ukrayna dilində Xarkovda (Bax: “Çervoniy Şlyax”, 1928, №1, səh.151-157) məqalələrini ədəbi ictimaiyyəyə çatdırmışdı.

1929-cu ildə isə Ə.Ə.Səidzadə Gəncədə “Gəncəli böyük mütəfəkkir və şair – MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH” (Yaşayış və yaradıcılığı, 9 namətbu mənzumələriylə) kitabını (AK(b)F

Gəncə Okruqu Komitəsinin Təbliğat və Təşviqat şöbəsinin nəşriyyatı) çapdan buraxmışdır. Sonralar Ə.Ə.Səidzadənin "Cavab" (1929), "Mirzə Şəfinin nəğmələri haqqında" (1936), "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adlı alman operettası" haqqında" (1958), "Xaçatur Abovyan və Mirzə Şəfi Vazeh" (1960) və başqa bu kimi məqalə və tədqiqatları da A.Bayramovun diqqətini cəlb etməmişdir.

A.Bayramov Ə.Ə.Səidzadənin son monoqrafiyasının təhlilinə bir neçə səhifə yer ayırır ki, bunlar da sırf tənqidi qeydlərdən ibarətdir. Müəllif bildirir ki: "Ə.Ə.Səidzadənin Mirzə Şəfi nəğmələri və qəzəllərinin tərcüməsi barəsində söylədiyi fikir inandırıcı deyildir" və o, "F.Bodenştedtin plagiatlığının tənqidinə həddən ziyadə girişdiyi üçün səhvlərə yol vermiş, bir sıra şərh və qəzəl nümunələrini hərfi tərcümə adlandırmışdır" (səh.30). Eləcə də A.Bayramov Ə.Ə.Səidzadənin "Fətəli" şerini Mirzə Şəfiyə aid etməsilə razılaşmışdır. Ona görə ki, "İstehza şəklində yazılmış "Fətəli" şeri məzmun və formasına görə Mirzə Şəfi nəğmələrindən ciddi surətdə fərqlənir. Alman dilində zəif səslənən bu şeri Mirzə Şəfiyə aid edə bilmərik, çünki, buna dair əlimizdə elmi əsas da yoxdur" (səh.33).

A.Bayramovun ümumi qənaəti belədir ki, "Ə.Ə.Səidzadə bəzi hökmələrində tələsmişdir". Bizə isə elə gəlir ki, A.Bayramovun özü də öz hökmələrində tələsikliyə yol vermişdir. Yoxsa, o az qala bütün ömrünü mirzəşəfişünaslığa həsr edən bir ədəbiyyatşünasın tədqiqatlarından danışarkən ona iki-üç irad tutmaqla öz işini bitmiş hesab etməzdi. Məgər 324 səhifəlik fundamental monoqrafiyada təqdirəlayiq cəhətlər, qiymətli faktlar tapılmadı ki, A.Bayramov onların üzərində ətraflı dayanıb bunlar barədə obyektiv fikir söyləyəydi?! Axı, onun Ə.Ə.Səidzadəyə irad tutduğu nöqsanların doğruluğunu müəyyənləşdirmək üçün dərin və hərtərəfli tədqiqat aparmaq lazımdır. Bu zaman subyektiv meyllərə, şifahi mülahizələrə arxalanmaq o qədər də etibarlı yol deyildir. Elə götürək A.Bayramovun Ə.Ə.Səidzadəyə irad tutduğu üçüncü məsələni. Otuzuncu illərdə tədqiqatçı Leninqrada arxivlərində tapdığı bir neçə qəzəli əgər səhvən

Mirzə Şəfiyə aid etmişsə bunu sübut etmək üçün tacik alimləri V.Semədovun və Q.Nemətzadənin fikirlərinə əsaslanmaqdan, A.Bayramovun özü bilavasitə axtarışlar və müqayisələr aparmaq yolu ilə qəti bir fikrə gəlməli idi. Yoxsa, bu sualın cavabı hələ də açıq qalır ki, görəndə, Ə.Ə.Səidzadənin Leninqrada tapdığı şerlər onun dediyi kimi Mirzə Şəfiyə aiddir, yaxud tacik şairləri Qurbanxan Fitratə və Vazeh Buxariyə.

Mirzə Şəfi haqqında sovet məxəzlərindən danışarkən müəllif akademik Feyzulla Qasımzadənin məşhur "Mirzə Şəfi Vazeh" oçerki barədə iki cümlə yazıb, tanınmış ədəbiyyatşünas Mikayıl Rəfilinin "Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında" monoqrafiyasını xatırladır. O yazır: "M.Rəfil F.Bodenştedti Ə.Ə.Səidzadəyə nisbətən rəğbətə əlverişli olmuşdur. O, öz fikirlərində F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsərinə və "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabına istinad edir" (səh.35). Belə çıxır ki, guya Ə.Ə.Səidzadə öz əsərini yazarkən adları çəkilən əsərlərə toxunmamışdır. Digər tərəfdən də xatırladaq ki, M.Rəfilinin əsəri sırf elmi tədqiqatdan daha çox elmi-kütləvi bir kitabdır və konkret problemi əhatə edir. Bunu kitabın adından – "Mirza Şəfi v mirovoy literature (K voprosu o literaturnom nasledii Mirzi Şafi i plaqiate Fridrixa Bodenştedta) və bədii başlıqlardan ibarət mündəricatdan görmək çətin deyil.

M.Rəfilinin əsərini də layiqincə qiymətləndirməyən müəllifin belə bir fikri ilə razılaşmırıq ki, "M.Rəfil kitabda Qərb ədəbiyyatşünaslığında olan bir çox mühüm mənbələri də nəzərdən qaçırmışdır" (səh.38). M.Rəfilinin həm əsərin özü, həm də onun axırındakı biblioqrafiya bu fikri öz-özünə təkzib edir.

Biz, istedadlı şərşünas, professor Həmid Məmmədovun 1964-cü ildə Mirzə Şəfinin yeni əsərlərini tapıb üzə çıxarmasını ədəbiyyat tariximiz üçün çox mühüm və qiymətli bir nailiyyət hesab edirik. Lakin A.Bayramovun "həmin tapıntıyadək Mirzə Şəfi şerlərinin birçə misrasının belə avtoqrafi əldə yox idi" qeydini isə düzgün hesab etmərik. Ona görə ki, 1958-ci ildə M.Rəfil "Mirzə Şəfi dünya

ədəbiyyatında” kitabında Mirzə Şəfinin avtoqrafının fotosuratını çap etdirmişdir (səh.89). Bu avtoqrafın surətini M.Rəfilî şərşünas Fridrix Rozenin “Persien in Vort und Bild” (Berlin-Leypsiq, 1926) kitabından götürmüşdür. Elə buradaca M.Rəfilî göstərir ki, SSRİ EA Şərşünaslıq İnstitutunun əlyazmaları şöbəsində Mirzə Şəfinin əli ilə yazılmış avtoqrafları saxlanılır (səh.88).

A.Bayramov bəzi sovet müəlliflərinin mirzəşəfişünaslıq sahəsində xidmətlərini kölgədə qoymuşdur ki, bu da böyük təəssüf doğurur.

Görəsən, A.Bayramov ədəbiyyatımızın ən qayğıkeş dostlarından biri, onun tədqiqatçısı və təbliğatçısı, qocaman şərşünas İvan Yenikolopovun “Поэт Мирза Шафи” (Bakı, 1938) kitabı üzərində niyə dayanmamışdır. Bir anlığa həmin kitabın mündəricatına diqqət yetirək: “Giriş, Mirzə Şəfinin gənclik illəri, Mirzə Şəfi və Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Tiflis məktəbində, Tiflis Mirzə Şəfi dövründə, Mirzə Şəfinin Bodenştedtlə tanışlığı, Mirzə Şəfinin evlənməsi, Mirzə Şəfi və ruhanilər, Mirzə Şəfi yenidən Gəncədə, Mirzə Şəfinin Tiflisdə elmi və ədəbi fəaliyyəti, “Mirzə Şəfinin nəgmələri”, Bodenştedtin həqiqi xidməti”. Bu cür əhatəli məzmunu, fransız dilində ünlü ədəbişünas Mirzə Şəfiyə dair nadir arxiv sənədlərindən ibarət əlavəyə, bəzi maraqlı fotoşəkillərə malik bir kitabı da biganə qalmaqları?

Hələ 1934-cü ildə “Mirzə Şəfi – Azərbaycanın unudulmuş şairidir” (“Na rubeje Vostoka”, Tiflis, 1934, №18), məqaləsini yazan, yaşının doxsanı ötməsinə baxmayaraq, yazıb-yaradan qocaman ədəbiyyatşünasın xeyirxah xidmətlərinə bu cür qiymət vermək ən azı inafsızlıqdır (İ.K.Yenikolopov irəlində qeyd etdiyimiz kimi 1981-ci ildə Tiflis şəhərində vəfat etmişdir).

Azərbaycanda uzun müddət Mirzə Şəfi irsi ilə maraqlanan ədəbiyyatşünaslardan biri də vaxtilə M.F.Axundov adına Respublika kitabxanasının xarici ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, mərhüm ədəbiyyatşünas Hüseyn Kərimov olmuşdur. Onun Mirzə Şəfiyə, ümumiyyətlə Azərbaycan-alman, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinə dair onlarca məqaləsi dövr

mətbuatımızda çap edilmişdir. Alman dilini çox yaxşı bilən H.Kərimov F.Bodenştedtin “şərşünas min bir gün” adlı çoxcildli əsərinin Mirzə Şəfidən bəhs edən böyük bir hissəsinin (12 çap vərəqi) Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində çalışmışdır (Biz 1972-1975-ci illərdə H.Kərimovla görüşürük zamanı onun bu tərcüməsindən necə böyük həvəslə danışdığını indi də çox yaxşı xatırlayırdıq). Həmin tərcümələrdən bəzi hissələri H.Kərimov “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (“Mirzə Şəfinin ilk məhəbbəti” 12, 19 fevral 1972-ci il) və “Azərbaycan qadını” jurnalında (“Müdrüklük məhəbbəti”, 1974, №12) çap da etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, A.Bayramovun kitabında H.Kərimovun heç adının çəkilməməsi necə də ədalətsiz görünür!

Değlərimizdən savayı, Mirzə Şəfi haqqında yazmış bir sıra rus sovet müəlliflərinin (Y.Bertels, VI.Lidin, N.Qrebnov), Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslarının (Z.Orucov, M.Sadıxov, H.Məmmədzadə və b., əsərlərinin də bir kənara qoyulması mövzunun tam şəkildə əhatə olunmasına xələl gətirmişdir.

Bütün bunlar göstərir ki, A.Bayramov araşdırdığı mənbələrə çox üzdən yanaşmışdır. Məsələn, belə bir fakta diqqət yetirək. A.Bayramov öz əsərində bildirir ki, “Ədəbiyyatşünas Vaqif Arzumanov ADR-də olarkən Drezden kitabxanasında saxlanılan “Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” kitabına rast gəlmiş və 1974-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bu barədə oxuculara maraqlı məlumat vermişdir” (səh.38). Biz belə bir qənaətə gəldik ki, A.Bayramov həmin kitabın heç üzünü də görməmiş (baxmayaraq ki, o, əsərinin 19-cu səhifəsində bildirir ki, “monoqafiyadag Drezden şəhər kitabxanasında saxlanan materiallardan istifadə olunmuşdur”), lakin onun haqqında ətraflı məlumat verərək, hətta oradakı bəzi əsərləri “təhlil” də etmişdir. Əgər belə olmasaydı, o, bu sətirlərin müəllifinin 1974-cü ildə 21 sentyabr tarixli “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetindəki “Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” adlı məqaləsini (səh.3) olduğu kimi çəkinmədən öz kitabının 38-

40 və 42-ci səhifələrinə köçürməzdi!!!

“Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsi” bölməsinin əvvəlində alman şairi və tərcüməçisinin həyat və yaradıcılığı barədə məlumat verilir. Sonra alman tədqiqatçılarından F.Roymund, V.Lidemann, F.Kirxner, O.Sevendson, N.Hofer, R.Kosniq, K.Busse, E.Tomas, A.Dühmar və İ.Qrossun Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinə dair fikirlərindən ya bir-iki cümlə sitat gətirilir, ya da sadəcə olaraq əsərlərinin adları sadalanır.

Əlbəttə, adları çəkilən tədqiqatçılara müəllifin diqqət yetirməsi çox yaxşı haldır. Lakin Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinə yaxından bələd olan, bu problem in öyrənilməsində müəyyən xidmətlər göstərən Adolf Berje, Hammer-Purqştal, Avq.Müllər, K.Rozen, H.Buş kimi tanınmış alman şərqşünaslarının tədqiqatdan kənar da qalmaları təəssüf doğurur.

“F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi nəğmələri” adlı doktorluq dissertasiyası yazmış (1930) Kurt Zündermeyerə də çox az yer verən⁴ müəllif əsasən müasir alman ədəbiyyatşünasları Y.Mundhenkin “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” (Hamburq, 1971) monoqrafiyasına və L.Nebentshalın “Sevməyə daha çox əsas var” (“Azərbaycan”, 1971, №8, səh.175-180) məqaləsinə⁵ müraciət edir.

Qərbi Almaniyada ədəbiyyatşünası Yohannes Mundhenkin “F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” monoqrafiyası çox fundamental tədqiqat əsərlərindəndir. Demək olar ki, Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt probleminin bütün tərəflərini əhatə edir. Əsər “F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” adlansa da, burada həm Mirzə Şəfi və F.Bodenştedtin həyat və yaradıcılığı, həm bu problemə alman ədəbiyyatşünaslığının münasibəti, həm də hər iki ədəbin sələfləri haqqında kifayət qədər material vardır. A.Bayramov Y.Mundhenkin əsərinə dərinlən yanaşmamış, fakt və materialları sadəcə olaraq sadalamış və öz mülahizələrini təsviri səpkidə söyləmişdir. Xüsusi polemikaya səbəb olan məsələlərin üstündən ötüb-keçməyi

daha münasib bilməmişdir. Bütünlükdə alman ədəbiyyatşünasının əsərindən bəhs edilərkən problemə yüksək tələbkarlıq hissi, ədəbi fakt və hadisələrə əsl ədəbiyyatşünas hərisliyi çox az nəzərə çarılır.

A.Bayramov Y.Mundhenkin monoqrafiyasını təhlil edərkən, 1974-cü ildə bu barədə yazdığı məqaləsindən və “Klassik irsimizdəng” kitabçasından irəli gedə bilməmişdir. Çünki, müəllif 5-6 il əvvəlki qeydlərini geniş oxucu kütləsinə və ədəbi ictimaiyyətə yenidən elə əvvəlki səpkidə təqdim etmişdir.

Y.Mundhenkin monoqrafiyasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, burada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının bir sıra xidmətlərini kölgədə qoyulduğu üzə çıxır. Və nəticədə təkcə Azərbaycanın deyil, ümumən sovet ədəbiyyatşünaslığının, tarixşünaslığının mirzəşəfişünaslıq sahəsindəki ən mühüm nailiyyətlərinin nəzərdən qaçırıldığı məlum olur. Məhz buna görə də alman aliminin F.Köçərliyə (səh.58-61), Ə.Ə.Səidzadəyə (səh.27-57), sovet ensiklopediyalarına (səh.24), “Azərbaycan tarixi” (Bakı, 1958) kitabının müəlliflərinə (səh.25) münasibətlərində qeyri-obyektiv mövqe tutması, hətta bəzən yersiz böhtan atması belə A.Bayramovu narahat etməmişdir. Halbuki, bütün bunlara və eləcə də “F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” kitabının “Mirzə Şəfi alman ədəbiyyatşünaslığında” bölməsindəki, Mirzə Şəfi və M.F.Axundov münasibətlərinə dair sözardındakı, biblioqrafik məlumatlardakı Mirzə Şəfinin sələfləri və xələfləri haqqındakı qeydlərdə buraxılan səhvlərə, qeyri-elmi mülahizələrə A.Bayramov bir sovet ədəbiyyatşünası kimi mütləq öz tənqidi münasibətini bildirməli idi. İstər məqalələrində, istərsə də son kitabında Y.Mundhenkin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına bəslədiyi bəzi subyektiv münasibətləri, ayrı-ayrı tədqiqatçılarımıza yersiz iradları müəllifin cavabsız qoyması, tutarlı dəlillərlə onları təkzib etməməsi olduqca böyük təəssüf hissi doğurur. Bütün bunlardan sonra Y.Mundhenkin əsərinin diqqətlə və bütünlüklə A.Bayramov tərəfindən oxunması istər-istəməz şübhə doğurur.

L.Nebentshalın məqaləsinə həsr olunmuş səhifələrə gəldikdə isə bunlar sitatlar və köçürmələr yığımindan başqa bir şey deyil. Hətta A.Bayramov L.Nebentshalın istinad etdiyi mənbələri də öz adına çıxmaqdan çəkinməmişdir. Məsələn, Hüqo Hünnerin məqaləsi, Xorst Rappixin dissertasiyası bu qəbildəndir.

L.Nebentshalı A.Bayramov bəzən gurultulu ifadələrlə mədh etməyə səy göstərir. Buna isə heç bir ehtiyac duyulmur. Və yaxud öz məqaləsində L.Nebentshalı bidirir ki, “mən ədəbiyyatşünas deyiləm və Bodenştedtin ədəbi oğurluğunu əsaslandırmaq və ya bunun həddini müəyyənləşdirmək vəzifəsini üzərimə götürürəm” (səh.178). A.Bayramov isə kitabında dönə-dönə L.Nebentshalı “Alman tarixçisi və tədqiqatçısı” adlandırır!

“Səvməyə daha çox əsas var” məqaləsinə müasir ədəbiyyatşünaslıq səviyyəsindən çıxış edərək, obyektiv münasibətini bildirmək əvəzinə, A.Bayramov çox asan yol seçmişdir. İş o yerə çatıb ki, A.Bayramov L.Nebentshalın məqaləsi ilə polemikaya girmək əvəzinə, ordaki “Bu gün “Mirzə Şəfinin şərqiləri” kitabının müəllifi Bodenştedt hesab olunur. Hətta bizim Almaniya Demokratik Respublikasında da “Son onilliklər ərzində, təəssüf ki, Mirzə Şəfinin Azərbaycan və fars dillərində tapılmış əlyazmaları elə də çox deyil” və b. bu kimi tezlərə cavab vermək əvəzinə (məsələn, professor H.Məmmədzadə kimi – Bax: “Birgə çalışmaq, axtaraq” - “Azərbaycan”, 1972, №1, səh.202-204) həmin məqalənin çap olunduğu “Azərbaycan” jurnalının “Redaksiyadan” başlığı altındakı qeydlərini öz adına çıxaraq, olduğu kimi kitabına köçürmüşdür (səh.69-70). Yaxşı ki, A.Bayramov həmin redaksiya qeydlərinin son cümləsini öz kitabına köçürməkdən çəkinib. Yoxsa, “gona gör oxucularımızdan xahiş edirik bu məqalə haqqında rəylərini yazıb redaksiyamıza göndərsinlər” - sözlərini də mənimsəmək lap ağı olardı!

Bütünlүkdə Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsindən danışılarkən L.Nebentshalın məqaləsi və Y.Mundhenkin monoqrafiyası barədəki qeydlər

(özü də bəsit qeydləri) biri neçə şərin orijinalının tərcümələrinin müqayisəsi nəzərə alınmasa, A.Bayramovun “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabı Azərbaycan mirzəşəfişünaslığı sahəsində indiyə qədərki tədqiqatçılardan sıxışdırılıb çıxarılan qısa icmal təsiri bağışlayır. Lap konkret müqayisə aparanda belə bir nəticəyə gəlirik ki, A.Bayramov mirzəşəfişünaslıqda irəliyə addım atmaq əvəzinə, Azərbaycan mirzəşəfişünaslığının indiyədək qazandığı nailiyyətlərini kölgədə qoymuşdur. Fikrimizi daha da dəqiqləşdirmək üçün A.Bayramovun öz kitabında qoyduğu problemləri (fəsil adları ilə) hələ 1969-cu ildə Ə.Ə.Səidzadənin monoqrafiyasındakı problemlərlə (yenə də fəsil adları ilə) qarşılaşdırmaq yerinə düşərdi:

A.BAYRAMOV:

“Mirzə Şəfi və onun ədəbi irsi sovet məxəzlərində”

“Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsi”

“Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri”

Ə.Ə.SƏİDZADƏ:

“Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığına və onun müəllifliyinə dair məsələlərin Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarında öyrənilməsi tarixindən” (səkkizinci fəsil)

“Bodenştedtin nəşrləri ilə əlaqədar olaraq, alman və digər Qərbi Avropa dillərində çıxan tərcümələrə görə Mirzə Şəfinin müəlliflik probleminə münasibətlər barəsində” (yeddiinci fəsil)

“Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazehin əsərləri” (ikinci fəsil)

“Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun Azərbaycan dili və yazılı ədəbiyyatına dair əsərləri” (üçüncü fəsil).

Bunlardan əlavə Ə.Ə.Səidzadə öz monoqrafiyasında, həmçinin Mirzə Şəfinin tərcümeyi-halına, “Divani-hikmət” ədəbi məclisinə, F.Bodenştedtin palgiatlığına (iki fəsil), M.F.Axundzadə ilə əlaqələrinə, şairin ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşlərinə də xüsusi fəsillər həsr etmişdir.

Alman ədəbiyyatşünaslığının Mirzə Şəfi haqqında qeydlərini nəzərdən keçirərkən qəribədir ki, müəllif müasir alman tədqiqatçısı Reqian Rayxeltin Mirzə Şəfi və F.Bodenş-

tedt münasibətlərinə həsr olunmuş “Qaranlıqdan işığa” məqaləsinə (Bax: “Fraye velt” - “Azad dünya”, 1977, №39) toxunmamışdır. Halbuki, A.Bayramov bu məqalə haqqında 1978-ci ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (29 iyul, №31) məlumat vermişdir.

Müəllif həmçinin son illərdə Mirzə Şəfi haqqında alman mənbələrindəki bəzi qeyd və yazıların da üstündən ötür keçmişdir.

Bizə elə gəlir ki, Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsi probleminə iki cəhətdən yanaşmaq lazım idi: Mirzə Şəfiyə milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bir şair kimi qiymət verən alman ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətləri və Mirzə Şəfi- F.Bodenştedt münasibətlərinə qiymət verən alman ədəbiyyatşünaslığının uğurları. Yalnız bundan sonra həmin problemi elmi, əsaslı və hərtərəfli şəkildə öyrənmək mümkündür.

“Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri” fəslində tam və dolğun deyildir. Oxucuya çox şey vəd edən başlıqlı bir fəsilə demək olar ki, yalnız indiyə qədər elmi və mətbu ədəbiyyatdan bizə məlum olan fakt və materiallardan bəhs edilir. Bir neçə şerin alman dilindən Azərbaycan dilinə sətiri tərcüməsindən savayı. Burada elə bir təzə və diqqətəlayiq qeydlə, tezislə rastlaşmadıq ki, mirzəşəfişünaslıqda yeni addım kimi nəzərə çarpsın.

Müəllif əon fəsilə əvvəlcə Mirzə Şəfinin İ.Qriqoryevlə birlikdə hazırladığı “Татарская хрестоматия азербайджанского наречия” kitabının (1855-1856), S.Mümtəzin çap etdirdiyi “Mirzə Şəfi Vazeh” (1926) əsəri, şairin “Nəğmələr” (1961) və professor H.Məmmədzadə tərəfindən tapılmış yeni əsərlər üzərində dayanır. Sonra Mirzə Şəfinin şerlərinin rus dilinə tərcümələri və alman dilində “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabının nəşrlərindən danışır.

Mirzə Şəfinin əsərlərinin rus dilinə tərcümələrindən bəhs edərək, müəllif, yalnız N.İ.Eyfertin tərcümə edib, nəşrə hazırladığı “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabı (1880), Naum Qrebnevin (L.Maltsevlə birlikdə) tərcümələri – “Mirzə Şəfi” (1964), “Lirika” (1967) üzərində az-çox dayanır, M.L.Mixay-

lovun 1887-ci ildə “Russkaya starina” jurnalında çap etdirdiyi “Hafizə haqqında” şerinin tərcüməsini verir. Mirzə Şəfidən rus dilinə edilmiş digər tərcümələri haqqında isə belə bir cümlə işlədilir. “M.L.Mixaylovdan sonra M.Ş.Vazeh əsərlərinin tərcüməsi ilə V.Markov, M.Ramişev (P.F.Yakuboviç), S.Y.Nadson, N.Eyfert məşğul olmuşlar”. Vəssəlam. İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, Mirzə Şəfi irsinin rus dilinə tərcümə etmiş müəlliflərin siyahısı heç də tam deyil. Məsələn, təkcə Yuryev (indiki Tartu – V.A.) şəhərində şair və pedaqoq İ.S.Prodan Mirzə Şəfinin əsərlərini rus dilinə tərcümə edib iki dəfə (1902, 1903-cü illərdə) kitab halında nəşr etdirmişdir. Sonrası da A.Bayramov rus dilindəki tərcümələri (ayrı-ayrı nəşrləri) əldə edib, onların müqayisəsini versaydı, bu həm əhəmiyyətli, həm də xeyirxah bir iş olardı.

“Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri” fəslinin ortasında müəllif hansı səbəbdənsə belə bir tezis irəli sürüb onun təhlilinə keçir: “Klassik ədəbiyyatımızın inkişafında realist və nikbin yaradıcılığı ilə mühüm rol oynamış M.Ş.Vazehin obrazı son vaxtlar təsviri sənətdə, musiqidə və ədəbiyyatda geniş təcəssüm etdirilir” (!) (səh.99). A.Bayramovun yersiz təsir bağışlayan bu qeydlərində də tarazlıq pozulur. Məlum olmur ki, o, nəyə görə Mirzə Şəfi haqqında yazılan “Nəğməyə dönmüş ömür” romanını (Əlisa Nicat) bir kənara qoyub, rus dilində yazılmış “Mən işığa gedirəmg” povestinin (Faiq Mustafayev) təhlilinə üç səhifə yer ayırır. Görəsən, bu zaman A.Bayramov nəyi və hansı bədii məziyyətləri meyar kimi götürmüşdür?!

Fəslin sonunda “Mirzə Şəfinin nəğmələri” alman dilində 1851-ci, 1874-cü il nəşrləri, “Mirzə Şəfinin irsindən” (1874), F.Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” (1850) kitablarının nəşrlərindən və bu əsərlərə Azərbaycan şairinin hansı şer və poemalarının daxil edildiyindən, bəzi şerlərin sətiri tərcümələrindən ötəri də olsa söhbət gedir. Əlbəttə, bu çox azdır. İndiyə qədər Mirzə Şəfi irsi ilə yaxından bələd olmayan oxucuda bu fəsilə tanışlıqdan sonra elə təəvvür yarana bilər ki, şairin alman dilində elə iki kitabı çıxıb, onun

da birinin iki, o birisinin isə bir nəşri olmuşdur. Bunun isə nə dərəcədə yanlış olduğunu sübuta ehtiyacı yoxdur. Mirzə Şəfi irsinin nəşrlərini bu qədər çıldaşdırmağa dəyməzdi. Elm aləminə məlum olduğu kimi 1851-1877-ci illər arasında "Mirzə Şəfinin nəğmələri" təkcə Almaniyada əlli dəfə nəşr olunmuş, 1924-cü ildə məşhur kitab 170-ci dəfə çap üzə girmişdir. Bunların üzərinə "Mirzə Şəfi nəğmələri"nin italyan, fransız, polyak, çex, macar, yəhudi və başqa dünya dillərinə tərcümələrini də əlavə etsək, Mirzə Şəfi irsinin nəşrlərinin nə qədər böyük və əhatəli problem olduğunu görmək çətin deyil. Bu qədər mühüm və vacib bir məsələyə qeyri-ciddi münasibətini əlmə, ədəbi icmaıyyəyə, geniş oxucu kütləsinə əhəmiyyətindən daha çox zərəri dəyə bilər.

Nəhayət, belə bir cəhəti də qeyd etmək istərdik ki, plagiatçılıq kimi çox xoşagəlməz məsələdən bəhs edən müəllifin özü qəti şəkildə plagiata yol verməməlidir.

A.Bayramov özünə qədərki mirzəşəfişünaslara qiymət verməkdə xeyli xəsislik etsə də, əvəzində onların əsərlərindən ayrı-ayrı səhifələri, parçaları, cümlələri öz kitabına köçürməkdə çox böyük "səxavətlik" göstərmişdir. Bu baxımdan xüsusilə akademik Feyzulla Qasımzadənin "bəxti gətirmişdir".

Belə ki, A.Bayramov F.Qasımzadənin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabına (Bakı, "Maarif". 1966) daxil olan "Mirzə Şəfi Vazeh" oçerkinin 151-ci, 152-ci, 153-cü, 154-cü, 155-ci, 156-cı, 157-ci, 158-ci, 159-cu səhifələrinin cümlə-cümlə, abzas-abzas, bəzən isə bütöv səhifə halında "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabının müvafiq olaraq 8-ci, 9-cu, 10-cu, 11-ci, 12-ci, 13-cü, 16-cı, 17-ci, 14-cü, 90-cı, 93-cü, 94-cü səhifələrinə köçürərək, öz "gərgin" əməyinin məhsulu kimi təqdim etmişdir.

"Mirzə Şəfinin ədəbi irsi" kitabında, həmçinin bir sıra üslub səhvləri, dəqiq söylənilməyən ədəbi faktlar, gəlişigözəl deyilmiş fikirlər də nəzərə çarpır.

Ümumiyyətlə, "Mirzə Şəfinin ədəbi irsi" kitabını oxuyub qurtarıqdan sonra fikirləşirsen ki, iki-üç təzə fakta və bir-iki şərin zəif müqayəsəsinə görə ayırca kitab, özü də 120

səhifəlik bir kitab, özü də çap etdirməyə ehtiyac varmı?!

Bütün bunlardan sonra, istər-istəməz, kitabla "redaktordan" başlığı altında yazılmış giriş sözündəki bu qeydləri təəssüflə bir daha xatırlayırsan:

"Akif Bayramov bu əsərində Mirzə Şəfinin ədəbi irsi haqqında son dərəcə vacib bir məsələnin həllini qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu məqsəd Vazehin ədəbi irsinin Qorbdə və Şərqdə taleyini araşdırıb müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Alman müəlliflərinin Mirzə Şəfi haqqındakı fikirləri və onlarla yeri gəldikcə elmi mübahisə şübhəsiz ki, əsərin dəyərini artırmışdır. Müəllif son illərdə Mirzə Şəfi haqqında alman, eləcə də Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərləri barədə xarici ədəbiyyatşünasların rəylərini diqqətlə toplamış və onların elmi dəyərini müəyyənləşdirmişdir.

Müəllif Bodenştedtin bütün ədalətsizliyi ilə birlikdə Mirzə Şəfinin Avropada və Rusiyada tanınması işində onun xidmətini də qeyd edir. O, M.Ş.Vazehin almanca tərcümələri ilə Azərbaycan və farsca yazdığı orijinallarını müqayisəli şəkildə öyrənməkdə də müəyyən müvəffəqiyyətlər qazana bilmiş və sübut etmişdir ki, F.Bodenştedt nəinki Mirzə Şəfidən, eləcə də Şərq klassiklərindən – Hafizdən, Sədi Şirazidən, Füzulidən, Ömər Xəyyamdan da tərcümələr edib, Mirzə Şəfinin adı ilə çap etdirmişdir. Bu əsər M.Ş.Vazeh irsinin söylə axtarılmasına bir daha maraq oyadır".

Biz sitat gətirdiyimiz fikirlərin yalnız axırıncısı ilə razılaşırsınız doğrudan da bu qənaətdə gəlik ki, bu əsər Mirzə Şəfi irsinin söylə axtarılmasına bir daha maraq oyadır. Əlbəttə, daha möhtərəm redaktorun məqsəd güddüyü mənada deyil, tamamilə bunun əksinə olan bir tərzdə! Çünki annotasiyası və giriş sözü ilə olduqca çox şey vəd edən, lakin adı ilə mündəricatı bir-birinə çox az uyğun gələn, bu adı öz səhifələrində ehtiva edə bilməyən bir kitab Mirzə Şəfi irsinin öyrənilməsi probleminə demək olar ki, yeni heç nə əlavə etmir. Və məhz elə buna görə də "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabından sonra bu məsələyə daha ciddi, daha elmi, daha məsuliyyətli şəkildə yanaşmağa böyük ehtiyac duyulur.

Və nəhayət ki, bunu da qeyd etməyi özümüzə borc bilirik

ki, "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabındakı nöqsanlarda həm kitabın elmi redaktorunun və həm də nəşriyyatın günahı vardır. Əgər bu kitaba sözün əsl mənasında məsuliyyət hissi ilə yanaşılsaydı, yəqin ki, sadaladığımız nöqsan və çatışmazlıqlar vaxtında islah olunardı.

Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının, onun alman ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin öyrənilməsi təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının deyil, bütünlükdə Avropa ədəbiyyatşünaslığının aktual problemlərindən biridir. Bu sahədə yeni və sanballı tədqiqatlara çox böyük ehtiyac vardır. Həmçinin unutmaz lazım deyildir ki, bu zaman ilk növbədə mirzəşəfişünaslığın ən vacib məsələləri ön plana çəkilib, onların dərin və elmi nəticələri ədəbi ictimaiyyətə, geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmalıdır. Özü də belə bir beynəlxalq ədəbi əlaqələr probleminə toxunarkən ədəbiyyatşünaslar ən adi fakta belə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdırlar. Bunu hər şeydən əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının beynəlxalq miqyasda şərəfini qorumaq, onun nüfuzunu daha da yüksəkliklərə qaldırmaq naminə etmək lazımdır.

3. ELMİ İRADLARA SUBYEKTİV ƏSASLARLA CAVAB VERMƏK CƏHDI

1980-ci ildə filologiya elmləri namizədi Akif Bayramovun "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" adlı kitabı nəşr olundu (Bakı, "Yazıcı", 121 səh.). Belə bir araşdırmaya o vaxtlar çox böyük ehtiyac vardıq

"Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabının nəşrinə nə qədər sevinisəm də, onunla tanış olduqdan sonra müəyyən təəssüf hissləri keçirdim. Nəhayət, bu qərara gəldim ki, bu kitab haqqında fikirlərimi mətbuat vasitəsilə həm elmi ictimaiyyətə, həm də geniş oxucu kütləsinə çatdırım. Daha doğrusu, Mirzə Şəfi ilə bağlı uzun illər apardığım araşdırmalarımı həmkarlarımla bölüşdürməyə mənəvi ehtiyac duydum.

1981-ci ildə "Azərbaycan" jurnalının 1-ci sayında mənim "Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət" adlı məqaləm çap olundu. Hələ o vaxt Dövlət Avtomobil Müfəttişliyinin əməkdaşı kimi çalışan və "Исследование о Мирзе Шафи Вазехе на основе сопоставительного анализа советских и неметских источников" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi alan Akif Bayramov və onun havadarları (ona görə havadarları deyirəm ki, o vaxtlar ədəbiyyatşünaslıqdan, filologiyadan çox uzaq bir sahədə çalışan A. Bayramovun həm məqalələrinin, həm kitablarının, həm də namizədlik dissertasiyasının yazılmasında, ortaya çıxarılmasında rolu, üslubu, dəst-xətti olmuş həmkarlarımı mən o vaxt müəyyənləşdirə bilməşdim) əl-ələ verərək, yeni bir yazı hazırladılar və onu bütün mümkün və qeyri-mümkün, real və qeyri-real imkanlardan istifadə edərək, səkkiz aydan sonra (mənim məqaləm nəşr olunan vaxtdan) "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (qəzetin baş redaktorunun məzuniyyətdə olmasından sui-istifadə edərək) "İradlar doğru olmalıdır ("Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət" məqaləsi haqda)" adı ilə çap etdirdilər (Bax: "Ədəbiyyat və incəsənət", 1981, 4 sentyabr).

Həmin yazını və ona "Redaksiyadan" başlığı ilə verilmiş qeydi bir daha nəzərdən keçirmək faydalı olardı:

Redaksiyaya məktub

İRADLAR DOĞRU OLMALIDIR

("Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət" məqaləsi haqda)

"Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət" məqaləsində ("Azərbaycan" jurnalı, 1981, №1) Vaqif Arzumanovun iradları lap kitabın annotasiyaçıdan başlanır. O, annotasiyada belə bir cümlə oxuduğu üçün təəccüblənir: "Filologiya elmləri namizədi Akif Bayramov klassik Azərbaycan şairi M.Ş.Vazehin yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra məqalənin və "Klassik irsimizdən" (1975) adlı monoqrafiyanın müəllifidir". Rəyçi buradaca etiraz edib deyir ki, "A.Bayramovun dövrü mətbuatda cəmi dörd məqaləsi çap olunmuşdur". Və məəttəl qalır ki, "nə vaxtdan bəri 41 səhifəlik, hətta mündəricatı belə olmayan" kitabça monoqrafiya hesab olunur?

Əvvəla, A.Bayramovun dövrü mətbuatda cəmi dörd məqaləsi yox, kitab çıxana qədər altı məqaləsi, ümumiyyətlə, mövzuya dair doqquz məqaləsi çap olunub. İkincisi, altı məqaləni "bir sıra adlandırmaq olmazmı? Məgər bu, təəccüblüdür? Üçüncüsü, "Bilik" cəmiyyəti tərəfindən buraxılmış 41 səhifəlik kitabçanın monoqrafiya adlandırılması da qəbahət deyil, çünki monoqrafiya bütün lüğətlərdə vahid bir mövzuya dair elmi əsər kimi izah olunur və həcmi göstərilir.

Başqasına düzəlişlər verəndə görə özün diqqətli olasan: məqalənin lap başında müəllifin adı kitabın üz qabığından səhv köçürülüb: Akif Bayramov əvəzinə A.Bayramov yazılıb. 172-ci səhifədə isə rəyçi kitabın adını "Mirzə Şəfinin ədəbi irsi" kimi yazır, halbuki ad belədir: "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi".

Rəyçi göstərir ki, "gkitabın fəsilələrindən heç biri yeni

deyilg" Yaxşı olardı məqalə müəllifi kitabda olan fəsilələri yeni olmadığını, hansı alimi təkrar etdiyini sübutla, faktlarla göstərəydi. Bir daha xatırlatmağa məcburuq ki, kitabın fəsilələri heç kəsi təkrar etmir. Rəyçi fikrini əsaslandırmaq məqsədilə yazır ki, həmin problemlərə (yəni kitabın fəsilələrinə) ədəbiyyatşünasların hamısı "bu və ya başqa dərəcədə toxunmuşlar". Əslində isə, rəyçi özü də çox yaxşı bilir ki, "bu və ya başqa dərəcədə toxunmaq" hələ həmin məsələlərin elmi qoyuluşu və həlli deyildir.

Rəydə indiyə qədər ədəbi ictimaiyyətə məlum olan fakt və materialların müxtəlif formalarda təkrarı da irad tutulur. Halbuki, bizim kitabda rəhbər tutduğumuz məqsədlərdən biri – indiyə qədər mövcud olan fakt və materialları tədqiqata cəlb edib ümumiləşdirmək, onlara obyektiv münasibətimizi bildirmək olmuşdur.

Məqalə müəllifi daha sonra yazır ki, bu sahədə illərlə zəhmət çəkmiş, müəyyən xidmətləri olan ədəbiyyatşünaslardan İ.K.Yenikolopovun, Ə.Ə.Səidzadənin, F.Qasımzadənin, M.Rəfilinin əməyinə A.Bayramov lazımı qiymət verməyib, "insafsızlıq" etmişdir. Qeyd edək ki, tədqiqatda məqsədimiz heç də vazehşünaslıqda böyük xidmətləri olan görkəmli alimlərin fəaliyyətlərini heçə çıxarmaq və ya əksinə, geniş işıqlandırmaq olmayıb. Bizi düşündürən – hörmətli alimlərin fikirlərini, nəticələrini tutuşdurub obyektiv elmi həqiqəti ortaya çıxarmaq olmuşdur. Buna baxmayaraq, biz yeri gəldikcə ədəbiyyatşünaslarımızın xidmətlərini də layiqincə qiymətləndirmişik (Bax: səh.21,24,25,26 və s.).

V.Arzumanov kitabın birinci bölməsindən bəhs edərək S.Mümtazın əsərlərinin konkret olaraq mənbələrinin göstərilməməsindən, Ə.Ə.Səidzadənin məqalələrinin tam surətdə tədqiqata cəlb olunmamasından niganan qaldığını deyir. O saat da "düzəliş" verir: rəyinin çıxarışında S.Mümtazın 1926-cı ildə "Mirzə Şəfi Vazeh" kitabını buraxdığını xatırladır. Halbuki, kitabın 87-ci səhifəsində bu barədə aydın yazılıb: "1926-cı ildə "Kommunist" qəzeti nəşriyyatı S.Mümtazın "Azərbaycan ədəbiyyatı" seriyasından olan "Mirzə Şəfi Vazeh" kitabçasını nəşr etmişdir".

Göründüyü kimi, rəyçi kitabda olan məlumatı öz “dəqiqləşdirməsi” kimi verir.

Ə.Ə.Səidzadəyə gəldikdə, onun bütün tədqiqatları 1969-cu ildə rus dilində çıxan “Mirza Şafı Vazex” monoqrafiyasında təkmilləşərək tam əksini tapmışdır. Bu son və səhih mənbəni bir kənara qoyub, ayrı-ayrı məqalələrə müraciət etməyə ehtiyac varmı? Buna baxmayaraq, kitabda Ə.Ə.Səidzadənin məqalələrindən mənbə əlvanlığı xatirinə yox, yeri gəldikcə istifadə etmişik.

Daha sonra rəyçi deyir ki, “Ə.Ə.Səidzadənin mirzəşəfişünaslıq sahəsindəki xidmətlərinə verilən qiymətə gəldikdə isə, A.Bayramov həqiqətən çox insafsızlıq etmişdir” (səh.174). Sonra isə qeyd edir: “A.Bayramov Ə.Ə.Səidzadənin son monoqrafiyasının təhlilinə bir neçə səhifə yer ayırır ki, bunlar da sırf tənqidi qeydlərdən ibarətdir” (səh.175).

Rəyçi burada ən azı haqsızdır. Buna əmin olmaq üçün kitabın 26, 27, 28, 29 və s. səhifələrinə baxmaq kifayətdir. 27-ci səhifədə aydın şəkildə yazmışıq ki, Ə.Ə.Səidzadə dünya alimlərinin əsrdən artıq davam edən mübahisələrinə bir növ yekun vurub və biz bunu yüksək qiymət hesab edirik. Eyni zamanda, alimin bir sıra fikirləri ilə razılaşmadığımız üçün onlara öz elmi münasibətimizi bildirmişik. Bu, elmi mübahisədir və Ə.Ə.Səidzadənin elmi xidmətlərinin “insafsızcasına” tənqidi deyil.

Rəyçi kitabda guya “tədqiqatdan kənar qalan” faktlar axtara-axtara süni dəlillərə gəlib çıxır. Məsələn, Nizami və alman ədəbiyyatı probleminin tədqiqatçısı, mərhum ədəbiyyatşünas Hüseyn Kərimov haqda yazır: “Onun (yəni Hüseyn Kərimovun – A.B.) Mirzə Şəfiyə, ümumiyyətlə, Azərbaycan-alman, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinə dair onlarca məqaləsi dövrü mətbuatımızda çap edilmişdir”. Faktlara müraciət edəndə aydın olur ki, H.Kərimov Mirzə Şəfi Vazeh haqda heç bir elmi məqalə çap etdirməyib. O, rəyçinin də göstərdiyi kimi, F.Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” əsərindən bəzi parçaları tərcümə edib “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində və “Azərbaycan qadını” jurnalında çap etdirmişdir. Axı, tərcümə hara, elmi problem hara? Aydındır

ki, rəyçi bizi əslində mövcud olmayan faktlara “biganəlikdə” ittiham edir.

Professor M.Rəfilinin əsərinə də layiqincə qiymət vermədiyimizi qeyd edən rəyçi kitabdakı belə bir fikirlə razılaşmır ki, Rəfil “Qərb ədəbiyyatşünaslığında olan bir çox mühüm mənbələri nəzərdən qaçırmışdır”. Dəqiqlik üçün göstərə bilərik ki, O.Busse, K.Bolke, D.Enqelman, K.A.Hale və başqalarının əsərlərinə mərhum professor müraciət etməmişdir.

Qəribədir: rəyçi bizi alman ədəbiyyatşünası Y.Mundhenkin əsərini oxumamaqda təqsirləndirir və sonra deyir ki, guya biz Y.Mundhenkin sovet ədəbiyyatşünaslarına kəskin münasibətinə laqeyd olmuşuq, ona lazımı cavab verməmişik.

Əvvəla, Y.Mundhenkin kitabı şəxsi kitabxanamızda vardır. Onun haqqında “Azərbaycan” jurnalının 1973-cü (№ 11) və 1974-cü (№ 1) il nömrələrində məqalələrimiz çap olunub. Biz həmin kitabdakı neqativ cəhətləri kənara atıb, elmi dəyəri olan rasional məsələləri ön plana çəkmişik.

Alman tarixçisi və tədqiqatçısı L.Nebenshalın məqaləsinə gəldikdə, rəyçi qeyd edir ki, bunlar “Mirzə Şəfi Vazehin irsi” kitabında sitatlar və köçürmələr yığımindan başqa bir şey deyil”-dir.

Biz kitabda L.Nebenshalın məqaləsindən lazım olan sitatları gətirib, mənbələrini də göstərmişik. Bəs “köçürmələr” deyə müəllif nəyi nəzərdə tutmuşdur? Yenə heç bir fakt gətirilmir. Növbəti ağır ittiham dəlilsiz hökm şəklində deyilir. Rəyde tənqid meyli o qədər qüvvətlidir ki, bizim alman aliminə – özü də əsasən obyektiv fikir söyləmiş bir şəxsə rəğbətimizi də “yersiz” və “gurultulu” sayır.

Rəyçi ədəbi əlaqələr üzrə mütəxəssis olduğu üçün bilir ki, xalqların mədəni əlaqələri tarixindəki müsbət faktları diqqət mərkəzinə çəkmək, yanlış, subyektiv cəhətləri şişirtməkdən, düz yolla getmək, faktı, hadisəni elmi obyektivliklə qiymətləndirmək metodoloji tələbdir. L.Nebenshal da elmdə belə yol tutmuş və çoxlu mübahisələr törətmiş mirzəşəfişünaslıq probleminə dair yeni söz demişdir. Bizim üçün əsas, vacib olan fikrin alman alimi tərəfindən söylənməsi faktı

qiymətlidir. Bu qiymət nədənsə rəyçidə istehza doğurur.

Rəyçi bizi Hünnerin məqaləsini və X.Rappixin dissertasiyasını mənimləməkdə təqsirləndirir. Amma yenə heç bir fakt, əsas götürmür, hökm verməklə kifayətlənir. Xatırladaq ki, həmin əsərlərin məzmunu, istiqaməti tamamilə başqadır.

V.Arzumanov kitabda "Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri" fəslinin "tam və dolğun" olmamasını irad tutur. Halbuki həmin fəsilə ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq Bodens-tedtin flaqiatlığı tamam yeni elmi dəlillərlə sübuta yetirilir və ilk dəfə olaraq Mirzə Şəfinin əsərinin üç dildə nəşri xronoloji ardıcılıqla imkan daxilində tədqiq və təhlil olunur. Rəyçi özünə xas məntiqlə yazır: "İndiyə qədər Mirzə Şəfi irsinə yaxından bələd olmayan oxucuda bu fəsilə tanışlıqdan sonra elə təəvvür yarana bilər ki, şairin alman dilində elə iki kitabı çıxıb, onun da birinin iki, o birisinin isə bir nəşri olmuşdur". Bu fikrin yanlış olduğuna inanmaq üçün kitabın 103-104-cü səhifələrinə baxmaq kifayətdir. Orada O.Burgerdən götürülən sitatda deyilir ki, Mirzə Şəfi nəğmələri kitab şəklində 1917-ci ilə qədər 264 dəfə çap olunub. Başqa mənbələrə görə isə həmin kitabın 300 dəfə çap olunduğu göstərilir.

Tənqidçi göstərir ki, biz mərhum akademik F.Qasımzadənin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" "kitabının 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159-cu səhifələrini cümlə-cümlə, abzas-abzas, bəzən isə bütöv səhifə halında kitabın müvafiq olaraq 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 90, 93, 94-cü səhifələrinə köçür"müşük.

Deyilən səhifələrdə söhbət şairin tərcümeyi-halından gedir. Bioqrafik faktlar eyni olduğundan və bizdən əvvəlki tədqiqatçılar tərəfindən daqiqləşdirildiyindən biz onları təkrar edib, əlyazmamızda sitatlar şəklində vermişdik. Mənsəbini, yerini də göstərmişdik. Lakin "Yazıçı" nəşriyyatı və elmi redaktor kitabın populyar seriyadan olduğunu nəzərdə tutub həmin mənbələri kitabda saxlamağı, təəssüf ki, lazım bilməmişdir. Lakin mənbəsiz bioqrafik faktlar tənqidçinin göstərdiyi kimi, ayrı-ayrı səhifələrlə, parçalarla deyil, bir neçə cümlə və ifadə eyniyyətləri ilə bitir.

Hörmətli oxucular Azərbaycan SSR EA-nın əsaslı

kitabxanasında saxlanan dissertasiyama müraciət etsələr (şifrə D-743) həmin bioqrafik məlumatların mənbələrinin göstərildiyinin şahidi olurlar.

Rəyçi kitabdakı nöqsanlara qarşı olduqca həssasdır, amma bir şey qərribə görünür: o, ən adi xırdalığı da aydınlaşdırmağı lazım bilir, lakin nədənsə "abzas-abzas", "cümlə-cümlə", "parça-parça", hətta "səhifə-səhifə" köçürmələr tapdığı halda, onlardan bircəsinə də misal götürmür. Niyə? Bəlkə V.Arzumanovun tənqid sərəştəsi çatmır, bəlkə məqaləyə verilən yer az idi? Birinci məsələni bilmirəm, yer məsələsinə gəldikdə, jurnal səxavətini əsərgəməyib.

Görünür, "tapılan faktlar" söz, hökm kimi deyilən iradlardan təsirsiz olub. Ədalətli iradlar faktdan sonra gələdi. Əsl elmi əxlaq həmişə belə olub.

V.Arzumanovun fikrincə, biz tədqiqimizdə "aktual fakt və problemləri bir tərəfə qoyaraq ikinci dərəcəli məsələlərə aludəçilik" göstərmişik. Görəsən o, aktual və ikinci dərəcəli məsələlər deyəndə nəyi nəzərdə tutur? Bu yaxınlarda Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycanın məarifpərvər şairi M.Ş.Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə daha da gücləndirmək haqqında" qərarı bir daha göstərdi ki, şairin ədəbi irsi ilə bağlı hər bir xırda faktın aydınlaşdırılması da elmimiz üçün faydalı və aktualdır. Kitabda da, imkan daxilində, onların müəyyən qismi əksini tapmışdır.

Rəyçi yazır: "A.Bayramov öz əsərində bildirir ki, "Ədəbiyyatşünas Vaqif Arzumanov ADR-də olarkən Drezden kitabxanasında saxlanılan "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabına rast gəlmiş və 1974-cü ildə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində bu barədə oxuculara məlumat vermişdir". Sonra isə bizi Mirzə Şəfinin "Qərb-Şərq divanı"nın Drezden şəhərində görməməkdə və onun məqaləsini "köçürməkdə" təqsirləndirir. Əvvəla, biz həmin kitabı görməyə də bilərik. Köçürməyə gəldikdə isə, kitabda mənbəni göstərməklə V.Arzumanovun əsasən öz sözləri ilə məqalələndirərkə faktik məlumatın külələsinə vermişik.

İş olanda qüsür da olur. Bizim kitabımızın da, təbii ki, qüsurları vardır. Onun təkmilləşməsinə kömək edə bilən bü-

tün qeydləri minnətdarlıqla qəbul etmişik və edəcəyik. Təəsüf ki, V.Arzumanovun "məqaləsi" "səlahiyyətli" düzəlişlər iddiası ilə yazılmış və səmimi, obyektiv rəy demək məqsədi güdməmişdir.

*Akif BAYRAMOV,
Filologiya elmləri namizədi.*

REDAKSİYADAN: Azərbaycan KP MK-nın "Azərbaycanın maarifpərvər şairi M.Ş.Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə daha da gücləndirmək haqqında" qərarı bu problemlə məşğul olan mütəxəssislərimizin üzərinə məsul vəzifələr qoyur. Ədəbi irsə partiya qayğısının parlaq nümunəsi olan bu qərar işığında mirzəşəfişünaslığımızın vəziyyətinə, nailiyyət və çətinliklərinə bir daha nəzər salınmalı, gələcək tədqiqatların əsas istiqamətləri müəyyən-ləşdirilməlidir.

Bu baxımdan, filologiya elmləri namizədi A.Bayramovun "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabı ("Yazıçı", 1980) haqda V.Arzumanovun "Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət" adlı mənfi resenziyasının ("Azərbaycan" jurnalı, 1981, № 1) üstündən sükutla keçmək çətindir.

A.Bayramov öz emil fəaliyyətini Mirzə Şəfiyə həsr edib. O, neçə illərdə ki, müxtəlif dillərdə, xüsusən alman dilində mövcud olan zəngin ədəbiyyatı tədqiq edir. Tədqiqatçı partiya qərarında yüksək qiymət almış şairimizin dünya şöhrətini özünə qaytarmaq üçün təzə dəlillər tapmış və Bodenstedtin plagiatlığını Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tutarlı faktlarla sübut etmişdir.

A.Bayramov oxuculara təqdim olunan bu məqaləsinə "Yazıçı" nəşriyyatının rəsmi arayışını da əlavə etmişdir. Bu arayışda plagiat kimi tənqid olan faktları aydınlaşdıran aşağıdakı sözlər vardır:

"Ədalət naminə bir məsələni aydınlaşdırmağı və bu məsələdə müəllifin günahkar olmadığını nəzərə çatdırmağı özümüzə borc bilirik. "Yazıçı" nəşriyyatının profili ədəbi tədqiqat əsərlərində elmi aparatının nisbətən sadələş-

dirilməsini tələb etdiyindən redaktə zamanı elmi redaktor A.Bayramovun çıxarışlarını atmış, mənbələrin ümumi siyahısını və sitatların yanında müvafiq mənbə və səhifəni qısaca göstərməklə kifayətlənmək istəmişdir. Lakin sonradan elmi redaktor bu cümlələrin ümumi məlumat xarakteri daşdığını əsas götürüb dırnaqları və mənbə göstəricisi olan işarələri də atmışdır".

Tədqiqatın elmi səviyyəsinə gəlincə, redaksiya M.Ş.Vazeh irsinin mütəxəssisi, filologiya elmləri doktoru, kitabın redaktoru Həmid Məmmədzadənin ön sözdəki qiymət və mülahizələrini daha ədalətli sayır".

4. MÜƏLLİF İNADKARLIĞI VƏ REDAKSİYANIN HİMAYƏDARLIĞI

Müasir tənqidin ən dəyərli xüsusiyyətlərindən biri ədəbi nəzakət ilə tələbkarlığın vəhdətidir. “Ədəbi-bədii tənqid haqqında” 1972-ci ildə qəbul edilmiş qərar tənqidçilərimizin və ədəbiyyatşünaslarımızın qarşısında çox mühüm tarixi vəzifələr qoymuş və onların məsuliyyət hissini daha da artırmışdır.

Azərbaycan ədəbi tənqidi son illərdə xeyli güclənmiş, öz metodoloji kriteriyaları və nüfuzu xeyli artmışdır. Bununla belə, milli ədəbi tənqidimizin qarşısında bəzi təxirəsalınmaz vəzifələr də durur. Onların sırasında tənqiddə elmi etikanın gözlənilməsi, həmçinin tənqid mədəniyyətinin yüksəldilməsi əsas yer tutur.

Buna görə də, müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının hər bir nümayəndəsi, indiye qədər bu sahədəki xidmətlərinin az və ya çoxluğundan asılı olmaya-raq, ədəbi tənqidimizin nüfuzunu qorumaq, onu daha da qüvvətləndirmək üçün əlindən gələni əsirgəməməlidir.

“Azərbaycan” jurnalının birinci sayında (1982) “Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət” adlı məqaləmiz çap olunmuşdur. Həmin məqalədə A.Bayramovun “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabının (Bakı, “Yazıçı”, 1980) ədəbiyyatşünaslığımızdakı və ümumən müasir ədəbi prosesdəki mövqeyi müəyyənləşdirmişdir.

“Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət” məqaləsi xeyirxah məqsədlə, mübahisə təriqiylə, bəzi mərhum ədəbiyyatşünaslarımızın əməyinin kölgədə qalması və ədəbiyyatşünas nüfuzunun həmişə yüksək tutulması, ədəbiyyatşünaslığa məsuliyyət hissi ilə yanaşılması naminə yazılmışdır. Əgər burada müəyyən kəskinlik, sərtlik sezilirsə, bu “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” əsərindəki nöqsanların, çatışmazlıqların mövcudluğu ilə əlaqədardır, onun səhifələrində ən adi elmi və ədəbi məsələlərə biganə şəkildə yanaşılmanın nəticəsidir.

Məqalənin əvvəlində diqqət yetirilsə, mirzəşəfişünaslıq

mövzusunda yeni bir kitabın çapına nə qədər sevindiymizi aydın hiss etmək olar: “...İndi mirzəşəfişünaslıq sahəsində atılan hər bir uğurlu addım ədəbiyyatşünaslığımız üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu yaxınlarda çapdan çıxmış “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabını görürkən düzü ürəkdən sevindik. Çox böyük həvəslə onu oxumağa başladım.

...Fikirleşdik ki, S.Mümtaz, Ə.Ə.Səidzadə, İ.Yenikolopov, F.Qasımlı, M.Rəfilı kimi tanınmış sovet mirzəşəfişünaslarından sonra (hələ alman mirzəşəfişünaslarını demirik) indi bu sahədə yeni-yeni elmi nəticələrə gəlmək çox sevindirici və qiymətli bir haldır”.

Kaş belə olaydı! Lakin təəssüf ki, məsələ bir az başqa tərzdədir.

“Kitabla bütünlükdə tanışlıqdan sonra düzü çoxdan ictimaiyyətə məlum olan fakt və materialların müxtəlif formalarda təkrarı, bu sahədə illərlə zəhmət çəkmiş, müəyyən xidmətləri olan ədəbiyyatşünasların əməyinin kölgədə qoyulması, aktual fakt və prosesləri bir tərəfə qoyaraq, ikinci dərəcəli məsələlərə aludəçilik: bəzi ciddi və mübahisəli məsələlərə öteri, səthi toxunulub keçilməsi, tədqiqata səhətsiz münasibət, adi, elementar faktlara biganalıq... Və nəhayət, müəllifin ayrı-ayrı ədəbiyyatşünasların yazılarını mənimsəyərək, onların vaxtı ilə çap edilmiş mənbələrdən olduğu kimi kitabı köçürüb öz adına çıxması”.

Məhz sadaladığımız cəhətlər bizi məcbur etmişdir ki, Azərbaycan dilində Mirzə Şəfi haqqında çıxan iri həcmli ilk əsər haqqında, onun çox cüzi üstünlüklərinə baxmayaraq, sırf tənqidi fikir söyləyək. Lakin bizim tənqidi fikirlərimiz göydəndüşmə səciyyə daşmır, şəxsi istəyimizin nəticəsi deyil, kitabın ümumi müzmunundan, onun səhifələrindəki nöqsan və çatışmazlıqlardan doğan, sırf obyektiv səpkili qeydlərdir.

Son illərdə ədəbi tənqid qarşısında qoyulmuş məsul vəzifələr tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızın müasir dövrdə ədəbi prosesə daha fəal və daha prinsipial münasibət bəsləməsinə tələb edir.

Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı (1981) nitqində o vaxt Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi H.Ə.Əliyev ədəbi tənqidimizin əsas vəzifə və prinsiplərindən danışarkən, demişdir: “Tənqidi sözün nüfuzu bir çox cəhətdən tənqidin obyektivliyi ilə, qərəzsizliyi ilə müəyyən olunur. Xeyrixahlıqla yanaşı, ciddiyyət, professional tələbkarlıq – ədəbi tənqid məhz belə olmalıdır. Tənqidin verdiyi qiymətlərin prinsipliliyi tənqid edilənlərin mövqeyindən, vəzifəsindən və keçmiş xidmətlərindən xüsusilə asılı olmamalıdır. Tənqid yalnız bu zaman cəmiyyət tərəfindən ona həvalə edilmiş funksiyaları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilər”.

Gözləmək olardı ki, A.Bayramov bizim tənqidi qeydlərimizi diqqətlə götür-qoy edəcək, elmi məntiqə əsaslanan fakt və dəlillərə obyektiv yanaşaraq, onlardan düzgün nəticə çıxaracaqdır.

Lakin çox təəssüf ki, kitabın müəllifi bunun əksinə hərəkət etmişdir. Məqələmizdə göstərilən tənqidi qeydlərin hamısını qəti şəkildə inkar edərək, qeyri-elmi, məntiqdən uzaq, subyektiv mülahizələrlə vəziyyətdən çıxmağa, bütünlükdə bizim məqələmizin əhəmiyyətini heçə endirməyə çalışmışdır. Və hətta, məqələmizdəki iradların guya kökündən səhv olması fikrini də iddia etmişdir. Çox qəribədir ki, A.Bayramov bizim tənqidi iradlarımızın heç birini də ağlabatan saymır. Və məhz elə bu səpgidə də bizə cavab yazısı hazırlayaraq, redaksiyanın yersiz himayədarlığı sayəsində (bu haqda bir qədər sonra) “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində çap etdirmişdir (4 sentyabr 1981-ci il). Yazı “İradlar doğru olmalıdır” adlanır. Bu yazını müəllif etiraf və yaxud ədalət naminə deyil, yalnız özünümüdafie məqsədilə hazırlamış və əsassız dəlillərlə, zorla həqiqəti yalana çıxarmağa, hər necə və nəyin bahasına olursa-olsun öz kitabındakı nöqsan və çatışmazlıqları ört-basdır etməyə cəhd göstərmişdir.

Əsl həqiqəti üzə çıxarmaq üçün A.Bayramovun bizim məqələmizdəki tənqidi qeydlərə münasibətini ardıcılıqla

nəzərdən keçirmək daha yaxşı olardı.

Biz məqələmizdə “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabının annotasiyasının çox şey vəd etdiyini göstərmişdik. Niyə? Hər şeydən əvvəl, gəlin annotasiyanın özünə müraciət edək:

“Filologiya elmləri namizədi Akif Bayramov klassik Azərbaycan şairi M.Ş.Vazehin yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra məqələnin və “Klassik irsimizdən” (1975) adlı monoqrafiyanın müəllifidir.

A.Bayramovun “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabı ədəbiyyat tariximizin mübahisəli bir məsələsinə – M.Ş.Vazeh və F.Bodenstedt probleminə həsr olunmuşdur. Müəllif ciddi axtarışlar apararaq onların bədii yaradıcılıq həddudlarını müəyyənləşdirməyə çalışmış, elm aləminə məlum olmayan bir sıra mənbələrə müraciət edərək, F.Bodenstedtin tərcüməçilik fəaliyyətinə düzgün qiymət verməklə, onun plagiatçılığını sübuta yetirən elmi dəlillər irəli sürmüşdür”.

Göründüyü kimi, annotasiyanın birinci hissəsi kitabın müəllifinə, ikinci hissəsi bilavasitə kitabın özünə aiddir. Biz bu gurultulu annotasiyanın hər iki hissəsinə ayrı-ayrılıqda öz münasibətimizi bildirmişik. Yəni daha dəqiq desək, annotasiyada göstərilən dörd mühüm və aktual problemin kitabın içərisində müasir ədəbiyyatşünaslığın tələbləri baxımından lazımı səviyyədə əhatə olunmadığına işarə etmiş, müəllifinin mirzəşəfişünaslıq sahəsindəki xidmətlərinin şişirdildiyini göstərmişik. Qərībā də olsa, A.Bayramov annotasiya barədəki qeydimizin birincisini, yəni dörd mühüm problemin kitabda lazımınca əks olunmadığını (bunların bəzilərini isə A.Bayramova qədər də çox fundamental şəkildə öyrənilib, bəzilərini isə A.Bayramov yenidən öyrənməyə başlamışdır. Bütün bu məsələlərə dair ciddi axtarışlar aparmaq, iki nəhəng müəllifin bədii yaradıcılıq həddudlarını müəyyənləşdirmək, elm aləminə indiyə qədər məlum qalan mənbələri aşkara çıxarmaq, alman ədəbinin tərcümə etdiyi əsərlərə obyektiv qiymət vermək, onun plagiatçılığını elmi dəlillərlə sübut etmək ədəbiyyatşünaslıq

aləmində yenidən addımlar atmağa başlayan, əsas işi, vəzifəsi etibarilə milis işçisi olan A.Bayramov üçün olduqca çətin və imkan xaricində deyilmi?!) bilərəkdən kənara qoyaraq, ikincisindən, yəni "A.Bayramovun Mirzə Şəfi haqqında dövrü mətuatda cəmi dörd məqaləsi çap olunmuşdur. Və məəttəl qaldık ki, nə vaxtdan bəri, 41 səhifəlik, hətta mündəricatı belə olmayan, Azərbaycan SSR "Bilik" cəmiyyəti tərəfindən mühazirəçiyə kömək məqsədilə buraxılan kitabça monoqrafiya hesab olunur?!"-dan yapışmış, özünə haqq qazandırmaq üçün yazmışdır: "Rəyçi burada etiraz edib deyir ki, "A.Bayramovun dövrü mətuatda cəmi dörd məqaləsi çap olunmuşdur". Və məəttəl qalır ki, "nə vaxtdan bəri 41 səhifəlik, hətta mündəricatı belə olmayan" kitabça monoqrafiya hesab olunur?"

Əvvəla, A.Bayramovun dövrü mətuatda cəmi dörd məqaləsi yox, kitab çıxana qədər altı məqaləsi, ümumiyyətlə, mövzuya dair doqquz məqaləsi çap olunub. İkincisi, altı məqaləni "bir sıra adlandırmaq olmazmı? Məgər bu təəccüblüdür? Üçüncüsü, "Bilik" cəmiyyəti tərəfindən buraxılmış 41 səhifəlik kitabçanın monoqrafiya adlandırılması da qəbahət deyil, çünki monoqrafiya bütün lüğətlərdə vahid bir mövzuya dair elmi əsər kimi izah olunur və həcmi göstərilmir".

İlk növbədə xatırladaq ki, adətən nəşriyyatların buraxdıqları kitablardakı annotasiyanın əsas məqsədi əsərin məzmunu, ideyası və əhəmiyyəti haqqında oxuculara qısa məlumat verməkdən ibarətdir. Burada kitabın müəllifi barədə məlumat isə adətən verilmir. Elə "Yazıçı" nəşriyyatının son illərdə buraxdığı kitablardakı annotasiyalar da bizim fikrimizi təsdiq edir.

Onu da deyək ki, birincisi, Azərbaycan SSR "Bilik" cəmiyyəti tərəfindən mühazirəçiyə kömək məqsədilə buraxılan kitabçanı zorla monoqrafiya kimi qələmə vermək üçün müəllifin lüğətlərə müraciət etməsinə qəti şəkildə ehtiyac yox idi. İkincisi, monoqrafiyanın nə olması barədəki məlum tədqiqatçının monoqrafiyanın nə olduğunu bilmək üçün lüğətlərə müraciət etməsi, dənizinin dənizinə

olmasını öyrənmək üçün lüğətlərə müraciət etməsi qədər gülüncüdür. Məsələyə bir qədər dəqiq yanaşsaq, görərik ki, "Bilik" cəmiyyəti həcmindən asılı olmayaraq monoqrafiya buraxmır və ümumiyyətlə elmi-tədqiqat əsərləri buraxmağa onun səlahiyyəti də çatmır. Bu cəmiyyət yalnız mühazirəçilərə metodik kömək məqsədilə, onlara müəyyən istiqamət vermək üçün kütləvi broşura-kitabçalar buraxır. Digər tərəfdən, axı, monoqrafik əsərin heç olmasa elmi redaktoru olmalıdır. Bunlar bir yana, "Klassik irsimizdəng" kitabçası necə monoqrafiyadır ki, heç onun nəşriyyatı belə məlum deyil?!

A.Bayramov mövcud beynəlxalq elmi-texniki qaydalara nəzər salsaydı, kitab halında çap olunan əsərlərin hansının broşura (kitabça), hansının monoqrafiya olduğunu çətinlik çəkmədən ayırd edə bilərdi. Məhz belə diqqətçizliyin nəticəsidir ki, A.Bayramov özünün bəzi informasiya, xəbər və resenziyalarını da elmi məqalə kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişdir.

Xatırladaq ki, müəllifin monoqrafiya kimi qələmə verdiyi və yalnız ön söz və iki bölmədən – "Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığı Azərbaycan və alman mənbələrində", "Mirzə Şəfi Vazehin bədii yaradıcılığı"ndan ibarət olan "Klassik irsimizdən (Mirzə Şəfi Vazehin bədii yaradıcılığı Azərbaycan və alman mənbələrində)" kitabçasında neçə-neçə elmi, metodoloji səhvə yol verilib. Onlardan bircəsinə diqqət yetirmək, bizcə, kifayət edər.

Məlum olduğu kimi, parisli professor F.Makler 1912-ci ildə görkəmli erməni dramaturqu Q.Sundukyana məktub yazaraq, ondan Mirzə Şəfi barədə məlumat istəmişdir. Lakin 87 yaşlı ədibə ölüm imkan verməmişdir ki, o, dostuna cavab yazsın. Ə.Səidzadə 1969-cu ildə çap etdirdiyi "Mirzə Şəfi Vazeh" monoqrafiyasında (rus dilində) təəssüflə bildirir ki, indiyə qədər Q.Sundukyana F.Maklerə cavab verib-verməməsinə müəyyənləşdirməyə əvvəl olmayıb. Və belə güman edir ki, yazıçı ölümündən bir az nəvəl aldığı məktuba yəqin cavab yazmağa imkan tapmayıb.

Bəs, A.Bayramov bu məsələyə necə yanaşır? "Klassik

irsimizdəng” kitabçasında oxuyuruq: “Böyük erməni dramaturqu Q.Sundukyanın Almaniyaadakı dostu F.Makler 1912-ci il fevralın 15-də ona göndərdiyi məktubda Mirzə Şəfi haqqında dəqiq məlumat almaq istəyir. O yazır: (səh. 16) Sonra həmin məktubun mətni verilir. Çıxarışda isə göstərilir: “(Məktub Q.Sundukyanın arxivində saxlanılır)”. Bu məktub barədə A.Bayramovun özünəməxsus mülahizələrinə keçməzdən əvvəl xatırladaq ki, Q.Sundukyanın dostu F.Makler deyil, Fridrix Maklerdir. Və F.Makler məktubu Q.Sundukyana Almaniya deyil, Parisdən yazmışdır.

A.Bayramov məktubu Azərbaycan dilinə onun orijinalından tərcümə etmək əvəzinə, (baxmayaq ki, o, məktubun harada saxlanılmasını ala-yarımçıq şəkildə qeyd edir), onun mətnini ədəbiyyatşünas Sadiq Şükürovun “Qırılmaz tellər” kitabından (Bakı, “Maarif”, 1972) köçürmüş (səh 73), hətta, bu zaman bəzi təhriflərə də yol vermişdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, F.Maklerin Q.Sundukyana yazdığı məktub 1937-ci ildə Yerevanda çıxan “Xorurdayın qrananutyun” (“Sovet ədəbiyyatı”) ədəbi-bədii jurnalında dərc edilib (№ 5, səh. 67-68). 1941-ci ildə (22 fevral) Azərbaycan Dövlət Universiteti filologiya fakültəsinin tələbəsi Mixail Arutyunyan həmin məktubun mətnini, erməni və rus dillərinə tərcüməsini, eləcə də rus transkripsiyası ilə erməni dilində mətnini Ə.Səidzadəyə təqdim etmişdir. Bu məktubun tərcüməsi Ə.Səidzadənin son kitabında verilmişdir.

A.Bayramov məktubun təqdimatından sonra yazır: “Q.Sundukyan 1894-cü il fevralın 25-də öz həmkarına yazdığı cavab məktubunda həqiqətən Mirzə Şəfi adlı məşhur şair olduğunu, onun X.Abovyanla dostluğunu və Bodens-tedtlə yaxınlığını bildirmişdir” (səh. 16).

Əvvəla, fikir verin F.Makler 1912-ci ildə Q.Sundukyana məktub yazır. Q.Sundukyan isə 1894-cü ildə həmin məktuba cavab verir!

İkincisi, A.Bayramovun heç bir fakta və mənbəyə əsaslanmadan belə qənaətə gəlməsinə nə ad vermək olar?

Q.Sundukyanın F.Maklərə cavab yazıb-yazmaması qeyd etdiyimiz kimi Ə.Səidzadə üçün də qaranlıq idi. Məsələ lap son vaxtlaradək elə beləcə qalmışdı. Bu yaxınlarda ədəbiyyatşünas S.Şükürovun axtarışları nəticəsində məlum olmuşdur ki, Q.Sundukyan F.Maklərə cavab yaza bilməmişdir. Daha doğrusu, məsələ belə olmuşdur. Q.Sundukyan F.Maklərdən məktub alan kimi, məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası F.Köçərliyə belə bir məzmununda məktub yazır: “Hörmətli cənab Firudin bəy! İcazə verin, Sizi bir iş üçün narahət edim. Əziyyət olsa da, mənə bildirin görüm, Sizin Mirzə Şəfi adlı şair məlumdurmu? Onun çap olunmuş şeirlər kitabı varmı? Əgər varsa, həmin kitabı haradan əldə etmək olar? Bu məlumatı parisli professor bilmək istəyir. Çalışım onun xahişini yerinə yetirir və bu sahədə Sizə borclu olaram” (rus dilindən tərcümə S.Şükürovundur).

F.Köçərli lazımı materialları hazırlayır, onları göndərmək istərkən ağır xəbər eşidir: 1912-ci ilin mart ayının 16-da görkəmli dramaturq 87 yaşında vəfat edir. Lakin F.Köçərli bu mühüm ədəbi hadisəni izsiz qoymur. 1912-ci ilin mart ayının 29-da çıxan “Tifliski listok” qəzetində (№ 72) “Redaksiyaya məktub” rubrikası altında ayrıca məqalə (S.Şükürov məhz bu məqaləni tapıb üzə çıxarmışdır) çap etdirir. Və orada Q.Sundukyanın xahişi barədə belə yazır: “Bu məktubdan sonra mən dərhal Şərqi filosof şairi Mirzə Şəfinin şeirlərini toplamağa başladım. Mənə fikirləşdim ki, toplanmış materialları şəxsən Q.Sundukyanın özünə təqdim etdim və bu yolla onunla tanış olum. Lakin insafsız ölüm məni onunla görüşmək səadətindən məhrum etdi”.

Bu qəbildən olan xeyli nöqsan və çatışmazlıqlarla dolu bir kitabçanı heç cürə elmi əsər, monoqrafiya adlandırmaq olmaz.

Sonra A.Bayramov bildirir ki, “Başqasına düzəlişlər verəndə gerek özün diqqətli olasan: məqalənin lap başında müəllifin adı kitabın üz qabığından səhv köçürülüb? Akif Bayramov əvəzinə A.Bayramov yazılıb. 172-ci səhifədə isə rəyçi kitabın adını “Mirzə Şəfinin ədəbi irsi” kimi yazır, halbuki ad belədir: “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi”.

Çox qəribədir, A.Bayramov bu sözləri yazarkən görəsən, heç öz kitabının üzünə və onun titul səhifəsinə diqqətlə baxıbmı? Yəqin ki, yox. Əks halda o görərdi ki, “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabının həm üz qabığında, həm də titul səhifəsində müəllifi həqiqətdən yayındıran inadin kökü hardadır? Bax, burada məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Yəqin öz tezisini sübuta yetirmək üçün A.Bayramova “Yazıçı” nəşriyyatından bir arayış da veriləcək ki, “Müəllifə olan ehtiramımızı nəzərə alaraq, xüsusilə, şəxsi dostluq münasibətlərini əsas götürərək, kitabın müəllifinin adı onun özü və dostları üçün çap olunmuş (karton cilddə hazırlanmış, üzü zərhlə işlənmiş) nüsxələrdə “Akif Bayramov”, dövlət kitabxanaları və geniş oxucu kütləsi üçün “A.Bayramov” şəklində verilib (sonuncunun cildi də adi kağızdandır). Sual olunur: nə üçün, hansı əsasla görə?.. Bilmək olarmı ki, A.Bayramovun kitabının ümumi tirajının müəyyən hissəsi (yəni şəxsi istifadə üçün) hansı yolla, nəyə əsasən xüsusi hazırlanmış və işlənmiş cilddə buraxılmışdır? Özü də bəzi əlavələrə.

Və bu zaman sərf edilən vəsaitin xərci kimin hesabına olmuşdur? Dövlətin, yaxud müəllifin? Bu sualların cavabından asılı olmayaraq, ortaya başqa bir sual da çıxır: necə olub ki, dövlətimizin, cəmiyyətimizin qanunları keçiyində duran bir adam belə qanunsuzluğa yol verib?!

Əgər A.Bayramov bizim məqaləmizin həm əvvəlinə, həm də axırına diqqətlə fikir versəydi, görərdi ki, onun kitabının adını biz məhz “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kimi işlətmişik. Məqaləmizdə qeyd etmişik ki, “kitabın fəsilələrinin heç biri yeni deyil” A.Bayramov isə bizdən tələb edir ki, “Yaxşı olardı məqalə müəllifi kitabda olan fəsillərin yeni olmadığını, hansı alimi təkrar etdiyini sübutla, faktlarla göstərəydi. Bir daha xatırlatmağa məcburuq ki, kitabın fəsilləri heç kəsi təkrar etmir”. Çox yaxşı. Lap elə götürək, Ə.Səidzadənin tədqiqatlarını. Fikrimizi daha da dəqiqləşdirmək üçün A.Bayramovun öz kitabında qoyduğu problemləri (fəsil adları ilə) hələ 1969-cu ildə Ə.Səidzadənin “Mirzə Şəfi Vazeh” monoqrafiyasındakı problemlərlə (yəni

də fəsil adları ilə) qarşılaşdıraq:

A.Bayramov:

“Mirzə Şəfi və onun ədəbi irsi sovet məxəzlərində” (21 səh.).

“Mirzə Şəfi-F.Bodenstedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsi” (35 səh.).

“Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri” (44 səh.).

Ə.Səidzadə:

“Mirzə Şəfi yaradıcılığına və onun müəllifliyinə dair məsələlərin Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarında öyrənilməsi tarixindən” (səkkizinci fəsil, 38 səh.).

“Bodenstedtin nəşrləri ilə əlaqədar olaraq, alman və digər Qərbi Avropa dillərində çıxan tərcümələrə görə Mirzə Şəfinin (Vazehin) müəlliflik problemlərinə münasibətlər barəsində” (yeddiinci, 27 səh.).

“Mirzə Şəfi Sadıq oğlu Vazehin əsərləri” (ikinci fəsil, 30 səh.).

“Mirzə Şəfi Sadıq oğlunun Azərbaycan dili və yazılı ədəbiyyatına dair əsərləri” (üçüncü fəsil, 16 səh.).

Bunlardan əlavə Ə.Səidzadə öz monoqrafiyasında, həmçinin Mirzə Şəfinin tərcüməyə-halına, “Divani-Hikmət” ədəbi cəmiyyətinə, F.Bodenstedtin plagiatlığına (iki fəsil), M.F.Axundzadə ilə əlaqələrinə, şairin ictimai-siyasi, fəlsəfi görüşlərinə də xüsusi fəsillər (bütünlükdə on fəsil) həsr etmişdir.

A.Bayramovun öz kitabında qoyduğu problemlərin çoxu, həmçinin M.Refilinin və F.Qasımszadənin tədqiqatlarında da öyrənilmiş və nəzərdən keçirilmişdir.

Biz kitabın müəllifinin araşdırdığı problemlərə çox səthi yanaşdığımız, üzde nə varsa, onlarla kifayətlənib, dərinlən tədqiqat aparmağa cəhd göstərməməsini, eləcə də mirzəşəfişünaslıq sahəsində sovet ədəbiyyatşünaslarının xidmətlərinə həqiqi qiymət verməməsini faktlarla göstərmişik. Lakin A.Bayramov bildirir ki, “Tədqiqatda məqsədimiz heç də vazehşünaslıqda böyük xidmətləri olan görkəmli alimlərin fəaliyyətlərini heçə çıxarmaq və ya əksinə, geniş işıqlandırmaq olmayıb. Bizi düşündürən – hörmətli alimlərin

fikirlerini, nəticələrini tutuşdurub obyektiv elmi həqiqəti ortaya çıxarmaq olmuşdur". Əgər belədirsə, "obyektiv elmi həqiqəti ortaya çıxarmaq" məqsədini güdən müəllif ədəbiyyatımızın qayğıkeş dostlarından biri, onun tədqiqatçısı və təbliğatçısı olmuş İvan Yenikolopovun "Pogt Mirza Şafi" əsəri (Bakı, 1938) üzərində niyə dayanmamışdır? Zəngin mündəricata, nadir arxiv sənədlərindən ibarət əlavəyə, nadir fotosəkillərə malik bir əsərə niyə biganə qalib? Və yaxud, "Mirzə Şəfi və onun ədəbi irsi sovet məxəzlərində" adlı bölmədə mirzəşəfişünaslığın ayrı-ayrı problemləri ilə xüsusi məşğul olmuş A.Çaçikov, Z.Orucov, A.Makovelski və başqalarının xidmətləri görəsən niyə nəzərdən qaçmışdır?! Əgər doğrudan da, A.Bayramovun məqsədi "Hörmətli alimlərin fikirlərini, nəticələrini tutuşdurub obyektiv elmi həqiqəti ortaya çıxarmaq" idisə, o, həmin alimlərin nəinki bu mövzudakı kitablarını, hətta, adi bir məqaləsini belə diqqətlə öyrənməli, tədqiq etməli idi. Bunu hər şeydən əvvəl ədəbiyyatşünaslığın metodologiyası tələb edir. Məhz belə bir dəqiqlik olmadığı üçün S.Mümtaz, Ə.Səidzadə, M.Rəfil, F.Qasımzadə kimi tanınmış mirzəşəfişünasların xidmətlərinə A.Bayramovun kitabında birtərəfli qiymət verilmişdir.

Biz öz məqaləmizdə göstərmişik ki, "Azərbaycanda uzun müddət Mirzə Şəfi irsi ilə maraqlanan ədəbiyyatşünaslardan biri də vaxtı ilə M.F.Axundov adına Respublika kitabxanasının xarici ədəbiyyat şöbəsinin müdiri işləmiş mərhum ədəbiyyatşünas Hüseyn Kərimov olmuşdur. Onun Mirzə Şəfiyə, ümumiyyətlə Azərbaycan-alman, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinə dair onlarca məqaləsi dövrü mətbuatımızda çap edilmişdir. Alman dilini çox yaxşı bilən H.Kərimov F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" adlı çoxcildli əsərinin Mirzə Şəfidən bəhs edən böyük bir hissəsinin (12 çap vərəqi) Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində çalışmışdır. Həmin tərcümədən bəzi hissələri "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində ("Mirzə Şəfinin ilk məhəbbəti" 12,19 fevral 1972-ci il) və "Azərbaycan qadını" jurnalında ("Müdrəklik məhəbbəti", 1974, № 12) çap etdirmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, A.Bayramovun

kitabında H.Kərimovun heç adının belə çəkilməməsi necə də ədalətsiz görünür!".

A.Bayramov isə bu qeydlə əlaqədar yazır: "Rəyçi kitabda guya "tədqiqatdan kənar qalan" faktlar axtara-axtara süni dəlillərə gəlib çıxırg Məsələn, Nizami və alman ədəbiyyatı probleminin tədqiqatçısı, mərhum ədəbiyyatşünas Hüseyn Kərimov haqda yazır: "Onun (yəni Hüseyn Kərimovun – A.B.) Mirzə Şəfiyə, ümumiyyətlə, Azərbaycan-alman, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinə dair onlarca məqaləsi dövrü mətbuatımızda çap edilmişdir".

Faktlara müraciət edəndə aydın olur ki, H.Kərimov Mirzə Şəfi Vazeh haqda heç bir elmi məqalə çap etdirməmişdir. O, rəyçinin də göstərdiyi kimi, F.Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" əsərindən bəzi parçaları tərcümə edib "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində və "Azərbaycan qadını" jurnalında çap etdirmişdir. Axı, tərcümə hara, elmi problem hara? Aydındır ki, rəyçi bizi əslində mövcud olmayan faktlara "biganəlikdə" ittiham edir".

Əslində biz H.Kərimovun təkcə Mirzə Şəfiyə dair məqalələrinin unudulduğunu deyil, ümumiyyətlə, A.Bayramovun kitabında mərhum ədəbiyyatşünasın bu sahədə gördüyü işlərin müqabilində onun adının belə çəkilməməsini ədalətsiz hesab etmişik. O ki, qaldı A.Bayramovun "H.Kərimov Mirzə Şəfi Vazeh haqda heç bir elmi məqalə çap etdirməyib", "Axı, tərcümə hara, elmi problem hara?". Aydındır ki, rəyçi bizi əslində mövcud olmayan faktlara "biganəlikdə" ittiham edir" tezislərinə, bunlarla, o bir daha araşdırdığı problemə səthi yanaşdığını sübut edir. Əvvəlcə, A.Bayramovun diqqətini H.Kərimovun dövrü mətbuatda Mirzə Şəfi haqqında çap edilmiş məqalələrinə cəlb etmək istərdik: Mirzə Şəfini Bolqarıstanda sevirlər. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 11 mart 1967-ci il; Eston alimi Vazeh və Vaqif haqqında. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 8 mart 1969-cu il; Vazehin və Vaqifin şerləri eston dilində. – "Baku", 6 yanvar 1969-cu il.

O biri tərəfdən, "Şərqdə min bir gün" əsərini dilimizə tərcümə edərək, ondan ayrı-ayrı parçaları mətbuat vasitəsilə

oxuculara təqdim etmək az xidmət deyil. Bunu yəqin A.Bayramovun özünün də çox yaxşı başa düşdüyündəndir ki, hal-hazırda o, “Şərqdə min bir gün”ün Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində çalışır. Bəs, A.Bayramov belə bir maraqlı və qiymətli faktı niyə nəzərdən qaçırmışdır? Səbəbi aydın deyil.

Biz öz məqaləmizdə A.Bayramovun müasir alman alimləri Y.Mundhenkin və L.Nebentsalın Mirzə Şəfiyə dair tədqiqatlarına ciddi və obyektiv yanaşmadığını qeyd etmişik. Buna cavab olaraq A.Bayramov yazır: “Qəribədir, rəyçi bizi alman ədəbiyyatşünası Y.Mundhenkin əsərini oxumamaqda təqsirləndirir və sonra deyir ki, guya biz Y.Mundhenkin sovet ədəbiyyatşünaslarına kəskin münasibətinə laqeyd olmuşuq, ona lazımı cavab verməmişik.

Əvvəla, Y.Mundhenkin kitabı şəxsi kitabxanamızda vardır. Onun haqqında “Azərbaycan” jurnalının 1973-cü (№ 11) və 1974-cü (№ 1) il nömrələrində məqalələrimiz çap olunub. Biz həmin kitabdakı neqativ cəhətləri kənara atıb, elmi dəyəri olan rasional məsələləri ön plana çəkmişik”. Elə bu cavabın özünün subyektiv tərəflərinə keçməzdən əvvəl, A.Bayramovun bilavasitə Y.Mundhenkin əsərini münasibəti bərədəki qeydlərimizə diqqət yetirək: “A.Bayramov Y.Mundhenkin əsərinə dərindən yanaşmamış, fakt və materialları sadəcə olaraq sadalamış və öz mülahizələrini təsviri səpgidə söyləmişdir. Xüsusi polemikaya səbəb olan məsələlərin üstündən ötüb keçməyi daha münasib bilmişdir. Bütünlükdə alman ədəbiyyatşünasının əsərindən bəhs edilərkən problemə yüksək tələbkarlıq hissi, ədəbi fakt və hadisələrə əsl ədəbiyyatşünas hərisliyi çox az nəzərə çarpır.

Y.Mundhenkin monoqrafiyasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, burada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının bir sıra xidmətlərinin kölgədə qoyulduğu üzə çıxır. Və nəticədə təkcə Azərbaycan deyil, ümumən Sovet ədəbiyyatşünaslığının, tarixşünaslığının mirzəşəfişünaslıq sahəsindəki ən mühüm nailiyyətləri nəzərdən qaçırıldığı məlum olur. Məhz buna görə də alman aliminin F.Köçərliyə (səh. 58-61), Ə.Ə.Səidzadəyə (səh. 27-57), sovet ensiklopediyalarına (səh.

24), “Azərbaycan tarixi” (Bakı, 1958) kitabının müəlliflərinə (səh. 25) münasibətlərində qeyri-obyektiv mövqə tutması, hətta bəzən yersiz böhtan atması belə A.Bayramovu narahət etməmişdir. Halbuki, bütün bunlara və eləcə də “F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında” kitabının “Mirzə Şəfi alman ədəbiyyatşünaslığında” bölməsindəki Mirzə Şəfi və M.F.Axundzadə münasibətlərinə dair sözdəndəki bibliografik məlumatlarda, Mirzə Şəfinin sələfləri və xələfləri haqqındakı qeydlərdə buraxılan səhvlərə, qeyri-elmi mülahizələrə A.Bayramov Azərbaycan ədəbiyyatşünası kimi mütləq öz tənqidi münasibətini bildirməli idi. İstər məqalələrində, istərsə də son kitabında Y.Mundhenkin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına bəslədiyi bəzi subyektiv münasibətləri, ayrı-ayrı tədqiqatçılarımıza yersiz iradları müəllifin cavabsız qoyması, tutarlı dəlillərlə onları təkzib etməməsi olduqca böyük təəssüf hissi doğurur. Bütün bunlardan sonra Y.Mundhenkin əsərinin diqqətlə və bütünlükdə A.Bayramov tərəfindən oxunması istər-təməz şübhə doğurur”.

Göründüyü kimi, biz A.Bayramovu ümumiyyətlə, Y.Mundhenkin əsərini oxumamaqda təqsirləndirmirik, əslində bu əsəri diqqətlə və bütünlükdə oxumamağına şübhə ilə yanaşdığımızı bildiririk. Çox qəribədir. Məgər Y.Mundhenkin adı çəkilən kitabının A.Bayramovun şəxsi kitabxanasında olması elə bir böyük arqumentdir ki, onu müəllif ön plana çəkir? Axı, həmin kitabdan Azərbaycan SSR EA-nın Əsaslı kitabxanasında, M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasında, hətta bəzi tədqiqatçılarımızın şəxsi kitabxanalarında da vardır.

Və bu da aydındır ki, ədəbiyyatşünaslığın müəyyən bir sahəsi ilə məşğul olan mütəxəssisin şəxsi kitabxanasında imkan daxilində bu sahə ilə əlaqədar ədəbiyyat olmalıdır. Digər tərəfdən, biz hələ elmi metodologiyanın tələblərini demirik, təbii bir haldır ki, əgər söhbət müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual məsələlərindən gədirsə, bir ədəbiyyatşünas kimi, konkret olaraq, nəzərdən keçirdiyi əsərdəki “neqativ cəhətləri kənara atıb”, yalnız “elmi dəyəri olan rasional

məsələləri ön plana çəkməyə” onun ixtiyarı çatmır.

Daha sonra biz çox təəccüb edirik ki, A.Bayramov “Azərbaycan” jurnalının 1973-cü ilin 11-ci sayında Y.Mundhenkin əsəri barədə bəhs etdiyini bildirir. Axı, bu qədər səhlənkərlik olmaz. A.Bayramov bunu deyərəkən heç olmasa zəhmət çəkib “Azərbaycan” jurnalını açıb öz məqaləsinə diqqətlə baxaydı. Ona görədir ki, “Mirzə Şəfi irsinə dair bəzi qeydlər”də (birinci məqalə) (1973, № 11, səh. 193-197) nəinki Y.Mundhenkin kitabı barədə bəhs olunur, əksinə, orada heç müəllifin və onun əsərinin adı belə çəkilmir.

A.Bayramov yalnız 1974-cü ildə “Mirzə Şəfi Vazeh irsinə dair bəzi qeydlər” başlığı altında yazdığı ikinci məqaləsində Y.Mundek (bəli, bəli Mundhenk yox, məhz Munde – V.A.) “Mirzə Şəfi haqqında” (“Azərbaycan”, № 1, səh. 205-208) Y.Mundhenkin kitabı haqqında özünün göstərdiyi kimi, ancaq “Azərbaycan” jurnalında deyil, “Klassik irsimizdən” kitabçasında daha ətraflı qeydlər etmişdir. Daha doğrusu, kitabçadakı qeydlər “Azərbaycan” jurnalındakı (1974, № 1) məqalənin genişləndirilmiş variantıdır.

Biz bir şeyə lap çox təəccüb edirik: Bəs necə olur ki, öz məqaləsində Y.Mundhenkin kitabı barədə “Biz həmin kitabdakı neqativ cəhətləri kənara atıb, elmi dəyəri olan rəşional məsələləri ön plana çəkmişik” deyən müəllif, “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabında yazır: “Xalqların mədəni əlaqələri tarixindəki pozitiv, müsbət faktları diqqət mərkəzinə çəkmək, ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz, neqativ cəhətləri də olduğu kimi qiymətləndirmək daha doğru yoldur” (səh. 69). Qəribədir. Hansına inanaq? Məntiqə, yoxsa müəllifin öz-özünü təkzib etməsinə?!

Məqaləmizdə A.Bayramovun kitabında L.Nebentsalın məqaləsinə həsr edilən səhifələrinin sitatlar və köçürmələr yığımlı olduğunu göstərmişik. A.Bayramov isə cavabında yazmışdır: “Biz kitabda Nebentsalın məqaləsindən lazım olan sitatları götürüb, mənbələrini də göstərmişik. Bəs “köçürmələr” deyə müəllif nəyi nəzərdə tutmuşdur?”

Yenə heç bir fakt gətirilmir. Növbəti ağır ittiham dəlilsiz hökm şəklində deyilir”.

Belə çıxır ki, müəllif “sitatlar yığımlı” ilə qismən razılaşıq, “köçürmələrlə” yox! Çox yaxşı. Gəlin kitabə müraciət edək. Kitabın 70-ci səhifəsi bütünlükdə, 74-75-ci səhifələrin yarısından çoxu, 14-cü, 68-69-cu, 107-ci səhifələrindəki qeydlərin bəziləri məhz L.Nebentsalın məqaləsindən müvafiq olaraq, 176-cı, 175-ci və 176-cı, 177-ci, 175-ci, 178-ci səhifələrindən dırnaqlı və dırnaqsız (bibliografiyanın snoska barədə ümumi tələblərinə riayət edilmədən) köçürmədir. Konkret olaraq, onlardan ikisinə diqqət yetirək: L.Nebentsal öz məqaləsində yazır:

“Bodenştedtə kim etiraz edə bilərdi? Kim bu bəyanatı təkzib edə bilərdi?”

Mirzə Şəfi 20 ildən də çox əvvəl vəfat etmişdi, heç bir yaxın qohumu qalmamışdı. Tiflisdən xəbər vermişdilər ki, Mirzə Şəfinin varisləri yoxdur. Demək, Mirzə Şəfinin Fridrix Bodenştedtdə çevrilməsinə daha heç bir şey mane olmurdu”. (“Azərbaycan”, 1971, № 8, səh. 177) Gəlin indi “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabının 68-ci səhifəsinin 2-ci abzasına müraciət edək: “Bodenştedtdə kim etiraz edə bilərdi? Kim bu bəyanatı təkzib edə bilərdi? Mirzə Şəfi çoxdan (1852-ci ilin noyabrında) vəfat etmiş və Tiflisdən xəbər vermişdilər ki, Mirzə Şəfinin Fridrix fon Bodenştedtdə çevrilməsinə daha heç bir şey mane olmurdu”.

L.Nebentsal: “Mirzə Şəfinin “sıxışdırılması” mərhələlərini əyani surətdə izləyə bilərik. “Şərqdə min bir gün” kitabının cildində Bodenştedt böyük Azərbaycan şairinin ayaqları yanında oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. “Mirzə Şəfinin şərqi” kitabının titullu vərəqədə Bodenştedt artıq onunla yanaşı əyləşmişdir. “Mirzə Şəfinin irsindən qalan şerlər” adlı üçüncü kitabda isə şairin rəsmi tamamilə çıxarılmışdır” (səh. 178). İndi A.Bayramovun kitabının 107-ci səhifəsinin sonuncu abzasına diqqət yetirək:

“Mirzə Şəfinin “sıxışdırılması” mərhələlərini əyani surətdə izləyə bilmək üçün başqa bir fakta da müraciət edək. “Şərqdə min bir gün” kitabının cildində Bodenştedt böyük Azərbaycan şairinin ayaqları yanında oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabının titullu

vərəqində isə Bodenştedt artıq onunla yanaşı əyləşmişdir. “Mirzə Şəfinin irsindən” adlı üçüncü nəşrdə şairin rəsmi tamamilə çıxarılmışdır”.

Yəqin ki, əlavə izahata ehtiyac yoxdur!

“Sevməyə daha çox əsas var” məqaləsinə müasir sovet ədəbiyyatşünaslığı səviyyəsindən çıxış edərək, obyektiv münasibətini bildirmək əvəzinə, A.Bayramov çox asan yol seçmişdir. İş o yerə çatıb ki, A.Bayramov L.Nebentsalın məqaləsi ilə polemikaya girmək əvəzinə, oradakı “Bu gün “Mirzə Şəfinin şərqiləri” kitabının müəllifi Bodenştedt hesab olunur. Hətta bizim Almaniyə Demokratik Respublikasında da “Son onilliklər ərzində, təəssüf ki, Mirzə Şəfinin Azərbaycan və fars dillərində tapılmış əlyazmaları elə də çox deyil” və b. bu kimi tezislərə cavab vermək əvəzinə (məsələn, professor H.Məmmədzadə kimi – Bax: “Birgə çalışaq, axtaraq” - “Azərbaycan”, 1972, № 1, səh. 202-204) məqalənin çap olunduğu “Azərbaycan” jurnalının “Redaksiyadan” başlığı altındakı qeydlərini öz adına çıxaraq, olduğu kimi kitabına köçürmüşdür! Diqqət yetirək: L.Nebentsalın məqaləsini çap etdikdən sonra “Azərbaycan” jurnalı “Redaksiyadan” başlığı altında üç abzaslıq qeyd vermişdir. Burada ikinci abzasdan oxuyuruq: “...xalqların mədəni əlaqələri tarixdəki pozitiv-müsbət faktları diqqətin mərkəzinə çəkmək, ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz, neqativ cəhətləri süni surətdə şişirtmədən olduğu kimi qiymətləndirmək daha nəci b, daha faydalı və doğru yoldur. L.Nebentsal yoldaş belə yol tutmuş və çoxlu mübahisələr törətmiş bir məsələ barəsində yeni söz demək istəmişdir və bizcə demişdir. Bu sözün bir alman tərəfindən söylənməsi isə bizim üçün daha qiymətlidir, ona görə ki, Mirzə Şəfi-Bodenştedt mübahisəsinin həm elmi, həm də coğrafi hüdudları xeyli genişlənmiş olur.

L.Nebentsal yoldaşın məqaləsində ədəbiyyatşünaslarımıza mübahisəli görünən cəhətlər ola bilər. Hər halda, fikir mübadiləsi, şəksiz faydalıdır. Ona görə...” (səh. 180).

A.Bayramovun kitabının 69-cu və 70-ci səhifələrinə müraciət edək:

“Xalqların mədəni əlaqələri tarixdəki pozitiv, müsbət faktları diqqət mərkəzinə çəkmək, ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz, neqativ cəhətləri də odduğu kimi qiymətləndirmək daha doğru yoldur. L.Nebenshal belə yol tutmuş və çoxlu mübahisələr törətmiş bir məsələ barəsində yeni söz demək istəmiş və məqsədinə nail olmuşdur. Bu sözün alman alimi tərəfindən söylənməsi isə bizim üçün daha qiymətlidir, ona görə ki, Mirzə Şəfi-Bodenştedt mübahisəsinin həm elmi, həm də coğrafi hüdudları xeyli genişlənmiş olur. L.Nebenshalın məqaləsində ədəbiyyatşünaslarımıza mübahisəli görünən cəhətlər də ola bilər, hər halda fikir mübadiləsi şəksiz faydalıdır”.

Yaxşı ki, A.Bayramov həmin redaksiya qeydlərinin son cümləsini kitabına köçürməkdən çəkinib. Yoxsa, g “Ona görə oxucularımızdan xahiş edirik bu məqalə haqqında rəylərini yazıb redaksiyamıza göndərsinlər” - sözlərini də mənimsəmək lap ağ olardı!..

Biz məqaləmizdə yazmışıq: “Hətta, A.Bayramov, L.Nebentsalın istinad etdiyi bəzi ədəbi mənbələri də öz adına çıxmaqdan çəkinməmişdir. Məsələn, Hüqo Hünnerin məqaləsi, Xorst Rappixin dissertasiyası bu qəbildəndir”. Buna cavab olaraq, A.Bayramov yazır: “Rəyçi bizi Hünnerin (əslində Hüppert – V.A.) məqaləsini və X.Rappixin dissertasiyasını mənimsəməkdə təqsirləndirir. Amma yenə heç bir fakt, əsas gətirmir, hökm verməklə kifayətlənir”.

Mənbələri öz adına çıxmaq başqa, məqaləni və dissertasiyanı mənimsəmək isə tamamilə başqa şeydir. Məqaləni və ya dissertasiyanı mənimsəmək üçün gerek onları qabağına qoyub köçürsən. Buna A.Bayramovun imkanı çatmazdı. Çünki, L.Nebentsalın yazdığına görə X.Rappixin dissertasiyası çap üzü görməmişdir. H.Hünnerin məqaləsi də alman dilində çıxmışdır. Özü də A.Bayramovun göstərdiyi kimi 1969-cu ildə deyil, 1960-cı ildə.

A.Bayramov isə bu mənbələrdən elə səpgidə istifadə edir ki, bu mənbələrə elə şəkildə istinad edir ki, oxucuda onların L.Nebentsalın məqaləsindən götürüldüyü deyil, bilavasitə onun özünün bu əsərlərlə yaxından tanış olması, hətta şəxsən

aradılması təşəvvürü yaranır. Əlbəttə, bu da yaxşı hal deyildir. Bu cür "araşdırma" A.Bayramovun kitabı üçün səciyyəvidir. L.Nebentsalın, haqqında bəhs olunan məqaləsi alman dilindən rus, rus dilindən də Azərbaycan dilinə tərcümə edilib. Məqalə hər üç dildə çapdan çıxıb. Bunu A.Bayramov yəqin ki, bilir. Lakin bizə qərribə gələn odur ki, A.Bayramov öz kitabında L.Nebentsalın "Bu gün hətta Sovet İttifaqında az adama məlumdur ki, Bodenştet "Kiçik müşahidələr" başlığı altında guya Lermontova məxsus olan 19 şer dərc etdirmişdir, bu əsərlərin orijinaları təbii olaraq tapılmadığından, 1861-ci ildən onları yenidən rus dilinə tərcümə etmişlər" (səh. 178) qeydini məqalənin Azərbaycan dilindəki çapından sitat gətirdiyi halda, onun çıxarışında mənbə kimi L.Nebentsalın həmin məqaləsinin alman dilində çap olunmuş mətninə istinad edir (Nebentsal L. "Mehrgund su lieben als su hassen", Vaymarer Baytraq, Heft 4, 1972, səh. 160, səh. 30). Görəsən, hansı səbəbə görə, hansı əsasə görə? Və bütün bunlara başqasının əməyini mənimsəməkdən savayı nə ad vermək olar?!

A.Bayramovun kitabının son fəslə barədə belə yazmışıq:

"Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri" fəslə də tam və dolğun deyildir. Oxucuya çox şey vəd edən başlığa malik bir fəsil də demək olar ki, yalnız indiyə qədər elmi və mətbu ədəbiyyatdan bizə məlum olan fakt və materiallardan bəhs olunur. Bir neçə şerin alman dilindən Azərbaycan dilinə sətri tərcüməsindən savayı. Burada elə bir təzə və diqqətəlayiq qeydlə, tezislə rastlaşmadıq ki, mirzəşəfişünaslıqda yeni addım kimi nəzərə çarpsın. Daha sonra həmin fəsilə konkret olaraq nədən və necə bəhs olunduğunu göstərmişik. A.Bayramov isə bunun müqabilində yazır: "Həmin fəsilə ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə olaraq Bodenştetin plagiatlığı tamam yeni elmi dəlillərlə sübuta yetirilir və ilk dəfə olaraq Mirzə Şəfinin əsərlərinin üç dildə nəşri xronoloji ardıcılıqla imkan daxilində tədqiq və təhlil olunur". Xeyr, məsələ heç də A.Bayramovun dediyi kimi deyil. Mirzəşəfişünaslıq sahəsində "İlk dəfə" ifadəsindən hələ ki, A.Bayramovun xidmətlərinə çox cüzi bir pay düşür. Və bu Ə.Səidzadə,

M.Rəfili, F.Qasımazadə, İ.Yenikolopov kimi mirzəşəfişünasların xidmətləri fonunda demək olar ki, nəzərə çarpmır. Məhz adlarını çəkdiyimiz tədqiqatçılar ilk dəfə olaraq Bodenştetin plagiatlığını elmi dəlillərlə sübut etmişlər, məhz onlar Mirzə Şəfinin əsərlərinin müəyyən hissəsini müxtəlif tərcümələrin müqayisəsi yolu ilə araşdırmış və bəzi elmi nəticələrə gəlmişlər (Bu haqda sonra daha ətraflı bəhs edəcəyik).

"Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri" fəslinin adı oxucuya çox şey vəd edir. Lakin təəssüf ki, fəslin içərisində onun adı lazımı səviyyədə ehtiva olunur.

Mirzə Şəfi dünya miqyasında tanınan şairlərimizləndir. Onun əsərlərinin başqa xalqların dillərində nəşrlərini axtarmaq, onları diqqətlə araşdırmaq çox aktual və lazımlı bir işdir. Bu məsələdə indiyə qədər ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərindən bizə məlum olan ümumi fakt və qeydlərlə kifayətlənmək olmaz. Xüsusən, söhbət şairin əsərlərinin başqa dillərdə nəşrində gedir.

A.Bayramov öz kitabında Mirzə Şəfi əsərlərinin ancaq alman və rus dillərinə tərcüməsinə toxunur. Bu zaman yalnız N.İ.Eyfertin tərcümə edib nəşrə hazırladığı "Mirzə Şəfinin nəğmələri" kitabı (1880), Naum Qrebnin (L.Maltsevlə birlikdə) "Mirzə Şəfi" (1964), "Lirika" (1967) tərcümələri üzərində az-çox dayanır. M.L.Mixaylovun 1887-ci ildə "Russkaya starina" jurnalında çap etdirdiyi "Hafizə haqqında" şerinin tərcüməsini verir. Mirzə Şəfinin rus dilinə digər tərcümələri haqqında isə belə bir cümlə işlədilir: "M.L.Mixaylovdan sonra M.Ş.Vazeh əsərlərinin tərcüməsi ilə V.Markov, M.Ramişev (P.F.Yakuboviç), S.Y.Nadson, N.Eyfert məşğul olmuşlar". Vəssalam. İlk növbədə qeyd etmək istərdik ki, Mirzə Şəfi irsini rus dilinə tərcümə etmiş müəlliflərin siyahısı heç də tam deyil. Məsələn, təkcə Yuryev (indiki Tartu – V.A.) şəhərində şair və pedaqoq İ.S.Prodan Mirzə Şəfinin əsərlərini rus dilinə tərcümə edib iki dəfə (1902-1903-cü illərdə) kitab halında nəşr etdirmişdir. Sonrası da A.Bayramov rus dilindəki tərcümələri (ayrı-ayrı nəşrləri) əldə edib, onların müqayisəsini vəsəydi, bu həmin

əhəmiyyətli, həm də xeyirxah bir iş olardı.

Burada istər-istəməz belə bir sual meydana çıxır. Nə üçün müəllif ancaq bir neçə rus tərcüməçisinin adını çəkib? Çünki bu müəlliflər və onların Mirzə Şəfi irsinə münasibətləri Ə.Səidzadənin, M.Rəfilinin, Ş.Qurbanovun, F.Qasımzadənin tədqiqatlarında öz əksini tapıb.

Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri məsələsinin öyrənilməsi çətin və həm də şəərəfli işdir. Görkəmli şairlərimizin əsərləri rus və alman dillərindən başqa qardaş sovet xalqlarının və dünya xalqlarının dillərində də səslənmişdir. Məsələn, təkcə eston dilinə Mirzə Şəfinin şerlərini dörd tanınmış şair tərcümə etmişdir. Və yaxud, bəs hanı Mirzə Şəfinin Avropa və Asiya dillərinə dönə-dönə tərcümə olunmuş və dəfələrlə işıq üzü görmüş əsərləri? Bütün bu məsələlərin əhatə edilməsi "Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri" fəslinin funksiyası deyilmi?!

"Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri" fəslinin ortasında müəllif hansı səbəbdənsə belə bir tezis irəli sürüb onun təhlilinə keçir: "Klassik ədəbiyyatımızın inkişafında realist və nikbin yaradıcılığı ilə mühüm rol oynamış M.Ş.Vazehin obrazı son vaxtlar təsviri sənətdə, musiqidə və ədəbiyyatda geniş təcəssüm etdirilir" (!) (səh. 99). A.Bayramovun yersiz təsir bağışlayan bu qeydlərində də tarazlıq pozulur. Məlum olmur ki, o, niyə Mirzə Şəfi haqqında yazılan "Nəğməyə dönmüş ömür" romanını (Əlisa Nicat) bir kənara qoyub, "Mən işığa gedirəm" povestinin (Faiq Mustafayev) təhlilinə üç səhifə yer ayırır. Görəsən bu zaman hansı bədii məziyyətlər meyar kimi götürülmüşdür?!

Mirzə Şəfi irsinin nəşrləri kimi mühüm və vacib bir məsələyə qeyri-ciddi münasibətin elmə, ədəbi ictimaiyyətə, geniş oxucu kütləsinə əhəmiyyətindən, daha çox zərəri dəyə bilər.

Biz öz məqaləmizdə qeyd etmişik ki, "plagiatçılıq kimi çox xoşagəlməz məsələdən bəhs edən müəllifin özü qəti şəkildə plagiata yol verməməlidir. A.Bayramov özünə qədərki, mirzəşəfişünaslara qiymət verməkdə xeyli xəsislik etsə də, əvəzində onların əsərlərindən ayrı-ayrı səhifələri, parçaları, cümlələri öz kitabına köçürməkdə çox böyük "səxavətlik"

göstərmişdir. Bu baxımdan xüsusilə akademik Feyzulla Qasımzadənin "bəxti gətirmişdir" g Sonra F.Qasımzadənin "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabının (Bakı, "Maarif", 1966) "Mirzə Şəfi Vazeh" öçərkindən "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabına köçürülən səhifələri müvafiq şəkildə göstərmişdik.

A.Bayramov isə hər şeyi inkar edərək, müxtəlif "səbəblərə" əl atır. O yazır: "Deyilən səhifələrdə söhbət şairin tərcümeyi-halından gedir. Bioqrafik faktlar eyni olduğundan və bizdən əvvəlki tədqiqatçılar tərəfindən dəqiqləşdirildiyindən biz onları təkrar edib, əlyazmamızda sitatlar şəklində vermişdik. Mənbəsinə, yerinə də göstərmişdik. Lakin "Yazıçı" nəşriyyatı və elmi redaktor kitabın populyar seriyadan olduğunu nəzərdə tutub həmin mənbələri kitabda saxlamağı, təəssüf ki, lazım bilməmişdir. Lakin mənbəsiz bioqrafik faktlar tənqidçinin göstərdiyi kimi, ayrı-ayrı səhifələrlə deyil, bir neçə cümlə və ifadə eynilikləri ilə bitir".

Xatırladaq ki, "deyilən səhifələr"də söhbət təkcə şairin tərcümeyi-halından getmir (bir az sonra bunun şahidi olacağıq). Belə bir sual meydana çıxır: harada qeyd olunub ki, (ya kitabda, ya da nəşriyyatın tematik planını nəzərdə tuturuq) "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabı populyar seriyadandır?

Biz inanırıq ki, nə "Yazıçı" nəşriyyatı, nə də elmi redaktor bu kitabın "populyar seriyadan olduğunu nəzərdə" tutmamışdır. Və buna məntiq də yol vermir. Çünki, populyar bir kitab elmi redaktor təyin olunmur, buna adı redaktor da kifayət edərdi. Necə olur ki, adı jurnalist tərəfindən redaktə edilən, "Bilik" cəmiyyəti tərəfindən mühazirəçiyə kömək məqsədilə buraxılan, hətta nəşriyyatı belə göstərilməyən, 41 səhifəlik kitabça monoqrafiya sayılır, amma nəşriyyat redaktoru və xüsusi elmi redaktoru (filologiya elmləri doktoru) 120 səhifəlik əsər populyar kitab hesab olunur?! Digər tərəfdən, A.Bayramovun kitabı "Yazıçı" nəşriyyatının tematik planının "Ədəbiyyatşünaslıq" bölməsinə daxil olmuşdur. Həmin bölmədə bu əsər "M.Ş.Vazehin və F.Bodenştetdin ədəbi irsinin öyrənilməsi" adı altında verilmişdir.

Nəhayət, A.Bayramovun köçürdüyü səhifələr “bir neçə cümlə və ifadə eynilikləri ilə” bitmir.

A.Bayramov kitabında mənbəyi göstərilməyən, “hissələr, cümlələr”lə bağlı özünə bəraət qazandırmaq üçün başqa bir yola da əl atır. Bu barədə yazır: “Hörmətli oxucular Azərbaycan SSR EA-nın kitabxanasında saxlanan dissertasiya məruzələri (sifirə D-743) həmin bioqrafik məlumatların mənbələrinin göstərildiyinin şahidi olurlar”. Çox qəribədir. Çap olunmuş kitab hara, dissertasiya işi hara? Kitabın qarşısında bir cür, dissertasiyanın qarşısında isə başqa cür tələblər durur. Məlum deyil ki, oxucunu A.Bayramov niyə “dağa-daşa” salır. Oxucu üçün əsas məğər onun əlində tutduğu kitab deyilmə? O, haradan bilsin ki, müəllif hansı mövzuda dissertasiya yazıb? Bunları da bir yana qoysaq, A.Bayramov bilmirmi ki, geniş oxucu kütləsi üçün çap olunmamış dissertasiya işi ilə tanışlıq olduqca çətindir? Axı, akademiyanın Əsaslı kitabxanası dissertasiya işlərini yalnız əlaqədar sahədə çalışan mütəxəssislərə verə bilər. Və bu zaman mütləq əlaqədar institutdan icazə kağızı tələb olunur.

A.Bayramov köçürmələrə əlaqədar sözü-nə danışdı davam edərkən yazır: “Rəyçi kitabdakı nöqəşalara qarşı olduqca həssasdır, amma bir şey qəribə görünür: o, ən adi xırdalığı da aydınlaşdırmağı lazım bilir, lakin nədənsə “abzas-abzas”, “cümlə-cümlə”, parça-parça”, hətta “səhifə-səhifə” köçürmələr tapdığı halda, onlardan birincisini də misal götürür. Niyə? Bəlkə V.Arzumanozun tənqid sənəti çatmır, bəlkə məqaləyə verilən yer az idi? birinci məsələni bilmirəm, yer məsələsinə gəldikdə, jurnal səxavətini əsərgəməyib”.

Xeyr, məsələ A.Bayramovun fikirləşdiyi kimi deyildir. Məlumdur ki, aksiomanın isbatına ehtiyacı olmur. Və yaxud, bir qədər də sadə misal çəksək, ehtiyacı ikinci dörd olduğu hamıya məlumdur. Əgər biz hər iki kitabın müvafiq şəkildə səhifələrini göstərərək, köçürmələrin yerini müəyyənləşdirmişdiksə, daha bu səhifələrdəki eynilikləri qarşı-qarşıya qoymağa nə ehtiyac vardı? Görünür ki, ehtiyac varmı. Bunu A.Bayramov çox təkidlə tələb edir. Madam ki, belədir, onda müqayisə yolu ilə hər iki kitabın göstərilən səhifələrinə

müraciət edək.

Akademik F.Qasımzadə yazmışdır:

“Mirzə Şəfinin müasiri olan şərqşünas A.Berje bu xüsusda yazır: “Hacı Abdulla bu zaman Mirzə Şəfiyə hamilik edir, elm və maarifə doğru meylini inkişaf etdirir, təhsilini davam etdirmək üçün ona maddi yardım göstərirdi. Gəncə mədrəsəsinin ruhaniləri gənc Şəfinin fikrindəki dəyişikliyi gördükdə ona dərs deməkdən imtina etdilər və beləliklə, o, mədrəsəni tərk etməyə məcbur oldu. Şairin yaradıcılığında ruhaniliyə qarşı nifrət və mənfəi münasibətin oyanması da buradan başladı”. (səh. 152, F.Qasımzadə sitatı İ.Yenikolopovun “Pogt Mirza Şafi” kitabından götürdüyünü göstərir).

A.Bayramov: “Mirzə Şəfinin müasiri olan alman şərqşünası A.Berje bu xüsusda yazmışdır: “Mirzə Şəfiyə hamilik edən Hacı Abdulla onda elm və maarifə böyük həvəs olduğunu görüb, təhsilini davam etdirməkdə ona maddi yardım göstərməkdən belə çəkinmirdi. Gəncə mədrəsə müddərisləri gənc Şəfinin fikirlərində dini etiqada dair dəyişikliyi görüb, ona dərs verməkdən imtina etdikdə o, mədrəsəni tərk etməyə məcbur olur. Şairin yaradıcılığında ruhaniliyə qarşı nifrət və mənfəi münasibətin oyanması da məhz buradan başlayır” (səh. 9).

F.Qasımzadə: “Mirzə Şəfi yenə Hacı Abdullanın köməyi ilə əvad xanım qızı Püstə xanımın kənd və mülklərini idarə etmək üçün mirzəlik vəzifəsinə təyin olundu. Onun Mirzə Şəfi adlanması da bu vəzifə ilə əlaqədardır.

1826-cı ildə Rusiya-İran dövlətləri arasında müharibə getdiyə zaman Cavad xanım qızı Püstə xanım qardaşı Uğurlu xanla İrana qaçmağa məcbur olur. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq Mirzə Şəfi işsiz qalırg Bir tərəfdən mirzəlik vəzifəsini itirməsi, o biri tərəfdən Hacı Abdullanın ölümü Mirzə Şəfinin maddi vəziyyətini ağırlaşdırır” (səh. 152).

A.Bayramov: “Mirzə Şəfi Hacı Abdullanın köməyi ilə Cavad xanım qızı Püstə xanımın kənd və mülklərini idarə etmək üçün mirzəlik vəzifəsinə təyin olunur. Onun Mirzə Şəfi adlanması da bu vəzifə ilə əlaqədardır.

1826-cı ildə Rusiya-İran müharibəsi zamanı Püstə xanı-

mın qardaşı Uğurlu xanla birlikdə İrana qaçması M.Ş.Vazehin işsiz qalmasına səbəb olur. Bir tərəfdən mirzəlik vəzifəsini itirməsi, o biri tərəfdən hamisi Hacı Abdullanın ölümü onun maddi vəziyyətini ağırlaşdırır?" (səh. 9).

F.Qasımzadə: "1840-cı ildə Mirzə Şəfi Gəncəni tərk edib Tiflisə köçür və həmin ilin noyabrında keçmiş tələbəsi M.F.Axundovun köməyi ilə Tiflis qəza məktəbinə Azərbaycan və fars dilləri müəllifi vəzifəsinə təyin olunur.

...Şairin tərcümeyi-halının Tiflis dövrü zəngin hadisələrə dolu olduğu kimi, yaradıcılığının da ən məhsuldar illəridir. Mirzə Şəfi burada azərbaycanlı, rus, gürcü, erməni və xarici ölkə ziyalıları ilə yaxından dost olmuşdu. A.Bakıxanov, M.F.Axundov, X.Abovyan və başqaları onun tez-tez görüşdüyü, söhbət etdiyi yazıçılardan idi" (səh.152).

A.Bayramov: "1840-cı ildə Mirzə Şəfi Gəncəni tərk edib Tiflisə köçür və həmin ilin noyabrında keçmiş tələbəsi M.F.Axundovun köməyi ilə Tiflis qəza məktəbinə Azərbaycan və fars dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunur. Şairin həyatının Tiflis dövrü zəngin hadisələrə dolu olduğu kimi, yaradıcılığının da ən məhsuldar illəridir. Mirzə Şəfi burada azərbaycanlı, gürcü, erməni və xarici ölkə ziyalıları ilə tanış olmuşdur. A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, X.Abovyan da onun tez-tez görüşdüyü, söhbət etdiyi müasirlərindən idi" (səh.10).

F.Qasımzadənin kitabının 153-cü və 154-cü səhifələri bütünlükdə A.Bayramovun kitabının 11, 12, 13-cü səhifələrinə köçürülüb. Diqqət yetirək.

F.Qasımzadənin kitabının 153-cü səhifəsi belədir: Tiflisdə yaşadığı zaman o, rus və Qərbi avropa klassiklərinin əsərləri ilə də az-çox tanış olmuşdu. Rus ədəbiyyatından V.Veltmanın şerlərini xoşladığı üçün, bunlardan "Aydın fəcri nə üçün duman бүрүdü?" şerini fars dilinə tərcümə etmişdi.

1844-cü ildə Mirzə Şəfi tərəfindən Tiflisdə "Divani-hikmət" adlı ədəbi məclis təşkil olunmuşdu. Burada iştirak edənlərin çoxu Mirzə Şəfinin şagirdləri və yaxın dostları idilər. Məclisdə yaxşı şer yazmaq uğrunda yarış, qızgın ədəbi və fəlsəfi mübahisələr gedirdi. "Divani-hikmət"də əvvəlcə

şer oxunar, sonra isə oxunan şer haqqında mübahisə açılardı. Məclisin üzvlərindən biri – Mirzə Şəfinin tələbəsi Almanyanın Hannover şəhərindən Rusiyaya və oradan da Qafqazın baş hakimi general Neydqartın dövləti ilə Tiflisə gəlmiş burda müəlliflik edən Fridrix Bodenştedt idi. O, Mirzə Şəfidən fars dilini öyrənirdi. Mirzə Şəfi isə onun köməyi ilə Qərbi Avropanın bəzi klassiklərinin əsərləri ilə tanış olurdu. Bu barədə F.Bodenştedt belə yazır: "Dərs qurtardıqdan sonra Mirzə Şəfini alman şairlərindən Göte, Heyne və Şillerin, ingilis yazıçılarından Tomas Moor və Bayronun əsərləri ilə tanış etdim. Bayron onun daha artıq xoşuna gəlirdi: Mirzə onları təfsirsiz başa düşürdü".

1846-cı ilin noyabrında Mirzə Şəfi Tiflisi tərk edib Gəncəyə qayıdır və burada dövlət tərəfindən yeni açılmış qəza məktəbinə müəllim təyin olunur. Müəllimliklə bərabər burada o, asudə vaxtlarını şer yaradıcılığına həsr edir, müasirlərindən Şeyx İbrahim Nəseh, Mirzə Mehdi Naci və başqaları ilə tez-tez görüşür və onlarla müşavirədə iştirak edirdi.

1850-ci ilin yanvarında Mirzə Şəfi yenə Tiflisə qayıdır və burada zadəganlar gimnaziyasına Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur. Mirzə Şəfi bu vəzifədə ömrünün axırına qədər qalmışdır. O, 1852-ci il noyabrın 28-də (yeni stillə) Tiflisdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

2.

Mirzə Şəfi Vazehin rus və Qərbi Avropa dillərində nəşr olunmuş şerlərinin farsca və azərbaycanca orijinalları əlimizdə yoxdur. Bu şerlərin əlyazmaları F.Bodenştedt tərəfindən Almaniyaya aparılmışdır.

A.Bayramovun kitabında isə belədir:

"Tiflisdə yaşadığı zaman o, rus və Qərbi Avropa klassiklərinin əsərləri ilə də tanış olmuşdu. Rus ədəbiyyatından V.Veltmanın şerlərini xoşladığı üçün onun "Aydın fəcri nə üçün duman бүрүdü?" şerini fars dilinə tərcümə etmişdi.

1844-cü ildə Mirzə Şəfi tərəfindən Tiflisdə "Divani-

hikmət” adlı ədəbi məclis təşkil olunmuşdu. Burada iştirak edənlərin çoxu onun yaxın dostları və şagirdləri idi. Məclisdə yaxşı şer yazmaq yarışı, ədəbi və fəlsəfi mübahisələr gedirdi. “Divani-hikmət”də əvvəlcə şerlər oxunar, sonra isə həmin əsərlər haqqında mübahisə qəzaları. Məclis üzvləri arasında Almanyanın Hannover şəhərindən Rusiyaya və oradan da Qafqazın baş hakimi general Neydqartın dəvəti ilə Tiflisə gəlib, burada müəllimlik edən Fridrix Martin fon Bodenştedt də var idi. O, Mirzə Şəfiden Azərbaycan və fars dillərini öyrənirdi. Mirzə Şəfi isə onun köməyi ilə Qərbi Avropanın bəzi klassiklərinin əsərləri ilə tanış olurdu. Bu barədə F.Bodenştedt 1850-ci ildə Berlində nəşr etdirdiyi “Şərqdə min bir gün” kitabında yazmışdır: “dərs qürtardıqdan sonra Mirzə Şəfini alman şairlərindən Höte, Heyne və Şillerin, ingilis yazıçılarından T.Mor və C.Bayronun əsərləri ilə tanış edərdim. C.Bayron onun daha artıq xoşuna gələrdi. O, bunlara heç bir kommentariya tələb etməirdi. Mirzə onları təfsirsiz başa düşərdi”.

1846-cı ilin noyabrında, təxminən altı il Tiflisdə yaşayandan sonra Mirzə Şəfi Gəncəyə qayıdır və burada dövlət tərəfindən yeni açılmış qəza məktəbinə müəllim təyin olunur. Müəllimliklə bərabər o, asudə vaxtlarını şer yaradıcılığına həsr edir. Müasirlərindən Şeyx İbrahim Nəshev, Mirzə Mehdi Naci və b. ilə tez-tez görüşür, onlarla birlikdə müşavirələrdə iştirak edirdi.

1850-ci ilin yanvarında M.Ş.Vazeh yenə Tiflisə qayıdır və gimnaziyaya Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur. O, bu vəzifədə ömrünün axırına qədər çalışmışdır. Şair 1852-ci il noyabrın 28-də Tiflisdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur.

M.Ş.Vazehin rus və Qərbi Avropa dillərində nəşr olunmuş şerlərinin azərbaycanca və farsca orijinallarının əksəriyyəti əlimizdə yoxdur. Bk şerlərin əlyazmaları f.Bodenştedt tərəfindən Almaniya aparılmışdır (səh.11-12).

F.Qasımzadənin kitabının 154-cü səhifəsi: “1844-cü ildə Tiflisdə Mirzə Şəfi Bodenştedtdə dərs verdiyi zaman öz şerlərini ona yazdırırmış. Bundan əlavə şair öz əlyazması

halında olan şer məcmuəsini də ona hədiyyə vermişdir. F.Bodenştedt “Şərqdə min bir gün” əsərində özü bu xüsusda yazır: “mən İrəvandan qayıtdığım zaman, Mirzəyə bir para kiçik hədiyyələr gətirmişdim. O, dostluq zatiyyəti olaraq mənə öz əli ilə yazılmış şerlərindən ibarət dəftərini bağışladı. “Ağillərin açarı” sərlovhəsi ilə yazılan bu dəftərdə bizim müəllimin dünyagörüşünü ifadə edən həkimanə sözlər, uzun mühakimələr vardır. Bu şer dəftərcəsinə o, bir müqəddimə də yazmışdır.

Bodenştedt Tiflisdə olarkən Mirzə Şəfinin şerlərini toplayıb 1846-cı ildə onları Almaniya aparır və orada alman dilinə çevrilərək çap etdirir. Şerlərin tərcüməsi üzərində necə işlədiyi haqqında F.Bodenştedt bu sətirləri yazmışdır: “...O yerdə ki, müəllifin fikrini vermək mümkündür, mən onları şəkillərinə əsla xələl yetirmədən alman geyimində verirəm, bu şerqilərin çoxu mənim öz gözümdə qabağında vücuda gəldikləri üçün hafizəmdə qalanların hamısını səbəbləri ilə burada qeyd edirəm”.

F.Bodenştedt alman dilinə tərcümə etdiyi bu şerlərin bir qismini “Şərqdə min bir gün” əsərinə daxil edərək Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermiş, onun həmin şerlərin müəllifi olduğunu da təsdiq etmişdir.

“Şərqdə min bir gün” əsərindən sonra F.Bodenştedt müəllifi Mirzə Şəfinin şerlərini 1851-ci ildə Berlində alman dilində kiçik bir kitabça şəklində “Mirzə Şəfinin şerqiləri” adı ilə nəşr etdirir. Kitabça Almaniya sürətlə yayılır, müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Az sonra Mirzə Şəfinin əsərləri Qərbi Avropanın başqa ölkələrində də sürətlə yayılır. Alman dilində başqa, ingilis, fransız, italyan, Norveç, İsveç, holland, Danimarka, polyak, çex, hətta qədim yəhudi dilinə də tərcümə olunub nəşr edilir.

A.Bayramovun kitabında:

“Mirzə Şəfi 1844-cü ildə Tiflisdə F.Bodenştedtdə dərs verdiyi zaman öz şerlərini ona yazdırırmış, bundan əlavə şair əlyazması halında olan şer məcmuəsini də ona hədiyyə vermişdir. F.Bodenştedt özü “Şərqdə min bir gün” əsərində bu xüsusda yazmışdır:

"Hörmətli oxucu, "Şərqdə min bir gün" əsərimin bu hissəsi İrəvandan qayıtmağımı və Mirzə Şəfinin mənə bağışladığı şer dəftərçəsini xatırladır. Mən Ermənistandan qayıtdığım zaman o, lostluq nişanəsi olaraq mənə Tiflis həyatından öz əli ilə yazdığı şərqilərindən ibarət məcmuəsini bağışladı. O, "Ağlların açarı" adlandırdığı bu məcmuəyə müqəddimə də yazmışdır..." (səh.170).

F.Bodeştedt Tiflisdə olarkən Mirzə Şəfinin şerlərini toplayıb, 1846-cı ildə onları Almaniyaya aparır və orada alman dilinə çevirərək çap etdirir. Şerlərin tərcüməsi üzərində necə işlədiyi haqqında o "Şərqdə min bir gün"də bu sətirləri yazmışdır: "O yerdə ki, müəllifin fikrini vermək mümkündür, mən onları orijinalına əsla xələl yetirmədən alman geyimində verirəm, bu şərqilərin çoxu mənim öz gözümlün qabağında vücuda gəldikləri üçün hafizəmdə qalanların hamısını səbəbləri ilə burada qeyd edirəm" (səh.170).

F.Bodenştedt alman dilinə tərcümə etdiyi bu şerlərin bir qismini "Şərqdə min bir gün" əsərinə daxil edərək, Mirzə Şəfinin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat vermişdir.

"Şərqdə min bir gün" əsərindən sonra F.Bodenştedt müəlliminin şerlərini 1851-ci ildə Berlində alman dilində kiçik kitab şəklində – "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı ilə nəşr etdirir. Kitabça Almaniyada sürətlə yayılır, müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Az sonra Mirzə Şəfinin əsərləri Qərbi Avropanın başqa ölkələrində də geniş yayılır. Alman dilindən başqa, ingilis, fransız, italyan, Norveç, holland, Danimarka, polyak, çex, bolqar, hətta qədim dilinə də tərcümə olunub nəşr edilir" (səh.12-13-14).

Digər səhifələrə diqqət yetirək.

F.Qasımsadə: "Rusiyada yayılan "Şərqilər" böyük ədib L.N.Tolstoyun diqqətini cəlb edir. O, şair A.Fetə yazdığı bir məktubunda "Şərqilər"i oxuduğunu və "orada gözəl şeylər vardır", - deyər həmin kitabla çox maraqlandığını bildirir" (səh.155).

A.Bayramov: "Rusiyada yayılan bu nəğmələr böyük ədib L.N.Tolstoyun da diqqətini cəlb etmişdir. O, şair A.Fetə

yazdığı bir məktubunda "Nəğmələr"i oxuduğunu və "orada gözəl şeylər vardır" deyər Mirzə Şəfinin şərqilərilə maraqlandığını bildirirdi" (səh.14).

F.Qasımsadə: "A.Berje də guya Zaqafqaziya şeyxülislamı Molla Əhməd Səlyaniyə istinadən Mirzə Şəfinin şairliyini tamamilə rədd etdi və bununla da F.Bodenştedtdə köməkçi çıxdı. Qərbi Avropada Bodenştedtin başqa köməkçiləri də tapıldı" (səh.155).

A.Bayramov: "Sonralar A.Berje Zaqafqaziya şeyxülislamı Molla Əhməd Səlyaniyə istinadən Mirzə Şəfinin şairliyini tamamilə rədd etdi və bununla da F.Bodenştedtdə köməkçi çıxdı... Qərbi Avropada Bodenştedtin başqa köməkçiləri də tapıldı" (səh.16-17).

F.Qasımsadə: "...Həmid Məmmədzadə Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyası yanında K.Kekelidze adına Əlyazmaları institutunda başqa bir mövzu ətrafında axtarışlar apararkən təsadüfən Mirzə Şəfi Vazehin farsca iki beytini, iki qəzəl və bir lirik poemasını tapmışdır. Bu əsərlər həmin institutda r-107(137) şifri ilə qeyd olunan bir cümgün içərisindədir. H.Məmmədzadənin verdiyi məlumata görə, "Şer məcmuəsi" adlanan bu cümg Mirzə Şəfi hələ Gəncədə ikən 1821-ci ildə onun öz xətti ilə yazılmışdır. Mirzə Şəfinin bu vaxta qədər məlum olmayan əsərləri..." "Bu şerlər öz əsas ruhu və motivləri etibarilə Mirzə Şəfi irsinin bundan əvvəl tapılan orijinalı ilə həmahəngdir. Üslub, təşbeh, istiarə və s. bəddi təsvir vaistələri cəhətdən bu şerlər bir-birinə oxşayır" (səh.157).

A.Bayramov: "...Həmid Məmmədzadə Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyası yanında K.Kekelidze adına Əlyazmaları Institutunda M.F.Axundov mövzusu ətrafında axtarışlar apararkən M.Ş.Vazehin farsca iki beytini iki qəzəl və "məktubun intizarında" poemasını tapmışdır. Bu əsərlər həmin institutda P-107(137) şifri ilə qeyd olunan bir cümgdədir. H.Məmmədzadənin verdiyi məlumata görə "Şer məcmuəsi" adlanan bu cümg hələ Mirzə Şəfi Gəncədə ikən, 1821-ci ildə onun öz xətti ilə yazılmışdır. Mirzə Şəfinin bu vaxta qədər məlum olmayan həmin əsərlərinin..." "Bu şerlər

öz əsas ruhu və motivləri ilə Mirzə Şəfi irsinin bundan əvvəl tapılmış orijinalı ilə eləcə də 1961, 1964-cü illərdə Azərbaycan dilində nəşr edilmiş "Nəğmələr"dəki əsərlərlə haməhəngdir. Üslub, təşbeh, istiarə və s. bədii təsvir vasitələri baxımından bu şeirlər bir-birinə oxşayır" (səh.90).

F.Qasımzadə: "Mirzə Şəfinin yeni tapılmış əsərləri içərisində poemasının xüsusi əhəmiyyəti vardır... 168 misradan ibarət olan bu poema fars dilində, məsnəvi şəkildə yazılmışdır" (səh.158).

A.Bayramov: "Mirzə Şəfinin yeni tapılan əsərləri içərisində "Məktubun intizarında" poemasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. 168 misradan ibarət olan bu poema fars dilində, məsnəvi şəkildə yazılmışdır. F.Qasımzadə yazırdı: "Poema özünün orijinallığı ilə seçilir..." (səh.94).

F.Qasımzadə: "Hər iki qəzəl məzmun dolğunluğu və lirizmi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, düşünərək mənalı və ürəkdən yazmaq Mirzə Şəfi qəzəllərinin əsas xüsusiyyətlərini təşkil edir. Bu cəhətdən onun qəzəlləri Füzuli şerinin ruhunu xatırladır" (səh.157).

A.Bayramov: "Hər iki qəzəl məzmun dolğunluğu ilə lirizmi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, mənalı və ürəkdən yazmaq Mirzə Şəfi qəzəllərinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu baxımdan onun qəzəlləri Füzuli şerini xatırladır" (səh.94).

F.Qasımzadə: "Beləliklə, Mirzə Şəfi Vazehin yeni tapılan farsca iki qəzəli və "Məktubun intizarında" poeması onun lirik şair olduğunu bir daha təsdiq edir" (səh.159).

A.Bayramov: "Beləliklə, M.Ş.Vazehin yeni tapılan farsca iki qəzəli və "Məktubun intizarında" poeması onun ustad lirik şair olduğunu bir daha təsdiq edir" (səh.94).

Bunlardan savayı, A.Bayramovun kitabında başqa mənbələrdən köçürülən qeydlər, fikirlər vardır. Məsələn, gəlin daha bir kitaba müraciət edək. Bu, jurnalist Fəzil Rəhmanzadənin "Gözəlliyə açılan pəncərə" kitabıdır (Bakı, "Gənclik", 1977).

F.Rəhmanzadə: "Həmin məktubun məzmunu belədir: ...1877-ci ilin ilk günlərində Berlinin küçələrinə vurulmuş afişalar ciddi maraq doğurmuşdu. Xəbər verdiyi kimi,

həmin il noyabrın 5-də Berlindəki Fridrix Vilhelm teatrında..." (səh.13).

A.Bayramov: "Həmin məktubun məzmunu belədir: "...1877-ci ilin ilk günlərində Berlin küçələrində vurulmuş afişalar ciddi maraq doğurmuşdu. Xəbər verildirdi ki, həmin il noyabrın 5-də Berlindəki Fridrix Vilhelm teatrında..." (səh.40). Sonra A.Bayramov məktubun tam mətnini F.Rəhmanzadənin kitabından öz kitabına köçürür.

F.Rəhmanzadə: "Əhvalat fars əyalətlərindən birində qubernatorun başına gəlmiş macərəlardan, onun sevgi hissələrinin təsvirindən ibarətdir. O, təklikdən, darıxdırıcı həyat tərzindən müvəqqəti qurtarmaq üçün sarayını tərk edir, paltarını dəyişib bazar meydanına gəlir. O, heç kəs tərəfindən tanınmır. Hadisələrin də əsas inkişafı buradan başlanı..."

Bu yaxınlaradək elə güman edilirdi ki, vaxtı ilə Hamburq nəşriyyatının həmin operettadan çapdan buraxdığı on bir mahnının notundan altısı itmiş, beşi isə hazırda Avstriya Milli kitabxanasındadır. İtmiş altı notun ikisi tapılmışdır. Bunlar Brittenin şəxsi arxivindədir.

Operettanın bütün klaviri isə dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır" (səh.14).

A.Bayramov: "Əhvalat fars əyalətlərində qubernatorun başına gəlmiş macərəlardan, onun sevgi hissələrinin təsvirindən ibarətdir. O təklikdən, darıxdırıcı həyat tərzindən müvəqqəti qurtarmaq üçün sarayını tərk edir, paltarını dəyişib baza meydanına gəlir. Lakin heç kəs tərəfindən tanınmır, hadisələrin də əsas inkişafı buradan başlanır.

İndiyədək elə güman edilirdi ki, bu musiqi əsəri vaxtı ilə Hamburq nəşriyyatının həmin operettadan çap etdiyi on bir mahnının notundan altısı itmiş, beşi isə hazırda Avstriya milli kitabxanasındadır. İtmiş altı notun ikisi tapılmışdır. Bunlar Brittenin şəxsi arxivindədir. Operettanın bütün klaviri isə dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır" (səh.41).

Bütün bunlardan sonra, A.Bayramovun istəyincə desək,

faktlardan sonra ədalətli iradlar söyləmək olardı. Lakin bizzə, göstərilən faktlardan sonra heç bir əlavə izahata ehtiyac qalmır. Və A.Bayramovun “Görünür, “tapılan faktlar” söz, hökm kimi deyilən iradlardan təsisrəz olub. Ədalətli iradlar faktdan sonra gələrdi. Əsl elmi əxlaq həmişə belə olub” qeydi barədə yalnız bircə şeyi yada salmağı istərdik. Bu da ondan ibarətdir ki, elmi əxlaqın nə olduğunu, onun tələblərini, üstünlüklərini və naqisliklərini yəqin ki, elm sahəsində çalışanlar, bütünlükdə həyat və fəaliyyətini elmi-tədqiqat işinə həsr edənələr daha düzgün və dəqiq dərk edirlər.

A.Bayramov onun kitabı barədəki ümumi iradlarımızdan birini ön plana çəkərək, yazır: “V.Arzumanovun fikrincə biz tədqiqimizdə “aktual fakt və problemləri bir tərəfə qoyaraq ikinci dərəcəli məsələlərə aludəçilik” göstərmişik. Görəsən o, aktual və ikinci dərəcəli məsələlər deyəndə nəyi nəzərdə tutur?” Bunu başa düşməli məgər çox çətindir? Bir var, indiyə qədər mirzəşəfisişnaslıq sahəsində görülən işlər üzərində dayanıb, onları bir daha təkrar edəsən, bir də var, yeni, ciddi və gərgin axtarışlar apararaq bu sahəni daha da zənginləşdirəsən. Bir var, özünə qədərki fakt və materialları zəif şəkildə yenidən oxucuya təqdim edəsən, bir də var, əlaqədar məsələnin aktual problemlərini araşdırmaqla istər elm, istərsə də geniş oxucu kütləsi üçün yeni söz, yeni fikir deyəsən.

Məqələmizdə A.Bayramovun bir tədqiqatçı kimi araşdırdığı mənbələrə çox üzən yanaşdığını qeyd etmiş və bunun sübutu üçün faktlar da göstərmişik. Həmin faktlardan biri hətta bizim özümüzün axtarışlarımızla bağlıdır. Söhbət görkəmli Litva poliqlotu Yurgis Yulius Zauerveynasın “Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” (Leypsiq, 1889) kitabından gedir. Bu haqda A.Bayramovun qeydləri ilə tanışlıqdan sonra məqələmizdə belə yazmışıq: “Biz belə bir qənaətə gəldik ki, A.Bayramov həmin kitabın heç üzünü də görməmiş (baxmayaraq ki, o, əsərinin 19-cu səhifəsində bildirir ki, “monoqrafiyada... Drezden şəhər kitabxanasında saxlanan materiallardan istifadə olunmuşdur”), lakin onun

haqqında ətraflı məlumat verərək, hətta oradakı bəzi əsərləri “təhlil” də etmişdir. Əgər belə olmasaydı, o, bu sətilərin müəllifinin 1974-cü ildə 21 sentyabr tarixli “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetindəki “Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” adlı məqaləsini (səh.3) olduğu kimi çəkinmədən öz kitabının 38-40 və 42-ci səhifələrinə köçürməzdii!”

A.Bayramov bu iradımızın müqabilində belə yazır: “Rəyçi yazır: “A.Bayramov öz əsərində bildirir ki, “Ədəbiyyatşünas Vaqif Arzumanov ADR-də olarkən Drezden kitabxanasında saxlanılan “Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” kitabına rast gəlmiş və 1974-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bu barədə oxuculara məlumat (A.Bayramov burada kitabından fərqli olaraq, məqaləsində “məlumat sözümdən əvvəlki “maraqlı” sözünü işlətməyi lazım bilməmişdir! – V.A.) vermişdir”. Sonra isə bizi Mirzə Şəfinin “Qərb-Şərq divanı”nı Drezden şəhərində görməməkdə və onun məqaləsini “köçürməkdə” təqsirləndirir. Əvvəla, biz həmin kitabı görməyə də bilərik. Köçürməyə gəldikdə isə, kitabda mənbəni göstərməklə V.Arzumanovun əsasən öz sözləri ilə məqaləsindəki faktik məlumatın xülasəsini vermişik”.

Həqiqəti üzə çıxarmaq üçün, müqayisəli şəkildə həm A.Bayramovun kitabına və həm də bizim məqələmizə diqqət yetirək.

A.Bayramov yazır: “Ədəbiyyatşünas Vaqif Arzumanov ADR-də olarkən Drezden kitabxanasında saxlanılan “Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” kitabına rast gəlmiş və 1974-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində bu barədə oxuculara maraqlı məlumat vermişdir. Mirzə Şəfiyə həsr olunmuş elmi əsər, monoqrafiya və məqalələrin heç birində həmin kitab haqqında məlumat yoxdur. Bunun da bir sıra obyektiv səbəbləri vardır.

“Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı” kitabının müəllifi Litva poliqlotu Yurgis Zauerveynasdır. Ümumiyyətlə, qırxa yaxın dil bilən bu poliqlot bir sıra Şərq dillərini, o cümlədən ərəb, türk, əfqan və Azərbaycan dilini də öyrənmişdi.

Y.Zauerveynas Mirzə Şəfi yaradıcılığının pərəstişkarı olmuş və Azərbaycan şairinin lirikasını yüksək qiymətləndir-

mişdir. O, F.Bodenştedtlə şəxsən tanış olduğu üçün Mirzə Şəfi və Bodenştedt münasibətləri ona məlum idi. Y.Zauerveynas digər müəlliflərdən fərqli olaraq, bu məsələdə müəyyən qədər obyektiv mövqə tutmuşdur. Bəlkə də buna səbəb Y.Zauerveynasın Azərbaycan dilini bilməsi olmuşdur. Bu münasibət "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabından da hiss edilir.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabı 1899-cu ildə F.Bodenştedtin anadan olmasının yetmiş illiyi (yubiley nəşri 10 il gecikmişdi – A.B.) münasibəti ilə çap edilmişdir. Kitab üç hissədə ibarətdir: "Xəstə dövrün həkiminə sağlamlıq və səadət arzuları", "Bir çox dillərdə səslər", "Sözərdi".

Kitabın başlangıcında Mirzə Şəfinin bir bənd şəri alman dilində epigraf kimi verilmişdir. Həmin parçanın sötri tərcüməsi belədir: "Kim həqiqəti axtarırsa, gərək ayaq əvəzinə qanadı olsun. Kim həqiqətdən xəbərdardırsa, gərək dilini ağzında saxlaya bilsin. Kim həqiqəti danışdırsa, gərək ayağı üzəngidə olsun. Amma Mirzə Şəfi deyir: "Yalan danışan döyülməlidir".

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının əsas özəyini müxtəlif dillərdə yazılmış ayrı-ayrı təbriklər təşkil edir. Bu təbriklər bilavasitə F.Bodenştedtdən həsr edilə də, onlarda Mirzə Şəfinin də şəxsiyyətinə işarə olunur.

Burada Azərbaycandan, rus, fars, Çin, fransız, italyan, latın, polyak, yunan, rumin, macar, Niderland, Litva, Danimarka, İsveç, Norveç, ərəb, qədim və müasir alman dillərində təbrik şərləri də vardır. Kitabda şərlərin alman dilində tərcüələri də verilmişdir. İlk təbrik Azərbaycan dilindədir:

Xanənin darvazasında budur oldu izdiham,
Litvalılar, polşalılar göndərər sənə salam.
Hər qəbilələr, millətlər sevür bu şairi
Ki, tamam ələmdə məşhurdur, şairlər müdam.
Azərbaycan, həm Tiflis təbrik göndərir,
Bu diyarın hamisi Mirzə Şəfidir tamam.
Mürşidin Mirzə Şəfi tatarca yaxşı söyləmiş,
Mən müridin də yazaram bu səhfi tatar kəlam.

Qeyd etmək lazımdır ki, Y.Zauerveynas tərəfindən təbrik üçün yazılmış şərlərdən heç biri digərini təkrar etmir. Onların heç biri məzmun və mənə baxımından digərindən fərqlənən nümunələrdir.

Y.Zauerveynasın Mirzə Şəfiyə və F.Bodenştedtdə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabındakı nəzm nümunələrinin qarşıqlıq müqayisəsini öyrənmək səmərəli olardı" (səh.38, 39, 40).

Müqayisə üçün bizim "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində çap olunmuş (21 sentyabr, 1974) məqaləmizə diqqət yetirək:

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı"

XIX əsrin ikinci yarısında başlayaraq, bir şair kimi bütün Avropada sevilən-sevilən oxunan, lakin bir şəxsiyyət kimi az tanınan Mirzə Şəfi Vazehin həyat və yaradıcılığı haqqında çox yazılmışdır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatları nəticəsində Mirzə Şəfinin müəlliflik hüququ özünə qaytarılmışdır. İndi artıq bütün dünya ədəbi ictimaiyyəti şairin həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra elmi sübut və məlumatlarla tanışdır.

Əlbəttə, bütün bunlar ümumdünya ədəbiyyatında, o cümlədən bir sıra Avropa ədəbiyyatlarında şairin həyat və yaradıcılığına verilən qiymətin, "Mirzə Şəfi nəğmələri"nin təkrar-təkrar nəşrlərinin doğurduğu əks-sədalardan, fikirlərdən bizə tamamilə məlum olması demək deyildir.

Bir neçə il bundan əvvəl İndiya qədim mirzəşəfişünaslarımızın nəzərindən qaçmış, "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının izinə düşmüşdük. Bu yaxınlarda Almaniyada Demokratik Respublikasında olarkən həmin kitabın Drezden kitabxanasında saxlanılan yeganə nüsxəsinə rast gəldik.

Mirzə Şəfiyə həsr olunmuş elmi əsər, monoqrafiya və məqalələrin heç birində həmin kitab haqqında məlumat yoxdur. Bunun da bir sıra obyektiv səbəbləri vardır.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının müəllifi Litva poliqlotu Yurqis Zauerveynasdır. Ümumiyyətlə, qırxa yaxın dil bilən bu poliqlot bir sıra Şərq dillərini, o cümlədən ərəb, fars, türk, əfqan, sanskrit və Azərbaycan dilini də

öyrənmişdi.

Y.Zauerveynas Mirzə Şəfi yaradıcılığının pərəstişkarı olmuş və Azərbaycan şairinin lirikasını yüksək qiymətləndirmişdir. Düzdür, Y.Zauerveynas Fridrix Bodenstedt ilə şəxsən tanış olmuş və eyni zamanda Mirzə Şəfi-Bodenstedt münasibətləri ona məlum imiş. Belə bir fikir meydana çıxa bilər ki, bəlkə Litva poliqлотu Mirzə Şəfi adı altında F.Bodenstedti tanımışdır. Həmin dövrdə bütün Avropa Mirzə Şəfiyə bir şair kimi vurğun olduğu halda, bir şəxsiyyət kimi onu tanıya bilməmişdir. Y.Zauerveynas digər müəlliflərdən fərqli olaraq, bu məsələdə müəyyən qədər obyektiv mövqə tutmuşdur. Bəlkə də buna səbəb Y.Zauerveynasın Azərbaycan dilini bilməsi olmuşdur. Bu münasibət "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabından da hiss edilir.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabı 1889-cu ildə F.Bodenstedtin anadan olmasının yetmiş illiyi münasibətilə çap edilmişdir. Kitab üç hissədən ibarətdir: "Xəstə dövrün həkiminə sağlamlıq və səadət arzulanı", "Bir çox dillərdə səslər", "Sözardı".

Kitabın lap əvvəlində alman dilində Mirzə Şəfinin bir bənd şəri epiqraf kimi verilmişdir. Həmin parçanın sötri tərcüməsi belədir:

Kim həqiqəti axtarı, gərək ayaq əvəzinə qanadı
olsun.

Kim həqiqətdən xəbərdardır, gərək dilini ağzında
saxlaya bilsin.

Kim həqiqəti danışır, gərək ayağı üzəngidə olsun.
Amma yenə də Mirzə Şəfi deyir: yalan danışan
döyülməli olsun.

"Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının əsas özəyini müxtəlif dillərdə yazılmış ayrı-ayrı təbriklər təşkil edir. Bu təbriklər bilavasitə F.Bodenstedtə həsr edilərsə də, onlarda Mirzə Şəfinin də şəxsiyyətinə işarə olunur.

Burada Azərbaycan, rus, fars, sanskrit, Çin, fransız, ingilis, italyan, latın, polyak, yunan, Malayziya, rumın, macar, Niderland, Litva, qədim alman, Danimarka, İsveç, Norveç,

ərəb, müasir alman dillərində təbrik şerləri vardır. Kitabda şerlərin alman dilində tərcümələri də verilmişdir. İlk təbrik Azərbaycan dilindədir:

Xanənin darvazasında budur oldu izdiham
Litvalılar, polşalılar göndərər sənə salam.
Hər qəbilələr, millətlər sevər bu şairi
Ki, tamam ələmdə məşhurdur, şair əlməram.
Azərbaycan, həm Tiflis təbrik göndərir,
Bu diyarın hamisi Mirzə Şəfidir tamam.
Mürşidin Mirzə Şəfi tatarca yaxşı söyləmiş,
Mən müridin də yazaram bu səfi tatar kəlam.

Qeyd etmək lazımdır ki, Y.Zauerveynas tərəfindən təbrik üçün yazılmış şerlərdən heç biri digərini təkrar etmir. Onların hər biri məzmun və mənə baxımından biri digərindən fərqlənən nümunələrdir.

Y.Zauerveynasın Mirzə Şəfiyə və F.Bodenstedtə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabındakı nəzm nümunələrinin qarşılıqlı müqayisəsini aparmaq səmərəli olardı. Şübhə yoxdur ki, haqqında bəhs etdiyimiz kitab mirzəşəfişünaslıq elminin inkişafına xeyrisiz qalmaz.

Vaqif Arzumanov Drezden-Bakı

A.Bayramov bizim məqaləmizi öz kitabına köçürərkən hətta kobud bir səhv də buraxmışdır. O, "Mirzə Şəfinin Qərb-Şərq divanı" kitabının nəşr ilini 1889 əvəzinə, 1899 kimi göstərmiş və bu tarixə özünəməxsus izahat da əlavə etmişdir. Elə bu faktın özü bir daha A.Bayramovun haqqında bəhs olunan kitabın üzünü görmədiyinə dəlalət edir.

İndi isə gəlin A.Bayramovun kitabının "Mirzə Şəfi və onun ədəbi irsi sovet məxəzlərində" fəslinin sonuna müraciət edək.

Burada oxuyuruq: "XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, bir şair kimi bütün Avropada sevilə-sevilə oxunan M.Ş.Vazehin həyat və yaradıcılığı haqqında Sovet

Azərbaycanında, eləcə də başqa ölkələrdə çox yazılmışdır.

...Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatları nəticəsində Mirzə Şəfinin müəlliflik hüququ özünə qaytarılmışdır. İndi artıq bütün dünya ədəbi ictimaiyyəti şairin həyat və yaradıcılığı haqqında bir sıra yeni elmi məlumatlarla tanış olmuşdur" (səh.42).

Qəzetdəki məqaləmizin əvvəlindən götürülmüş bu cümlələr yəqin A.Bayramovun çox xoşuna gəlmişdir, o bunları, olduğu kimi, kitabındakı fəslin axırında verməyi lazım bilmişdir.

İndi soruşmaq istərdik ki. Bəs, hanı A.Bayramovun kitabında göstərdiyi mənbə?

Sonrası da, axı, heç bu səpkidə də məqalə xülasəsi olar? Məqaləmizin ikinci, altıncı və sonuncu abzaslarının hərəsindən bir cümlə atılaraq, bütünlükdə A.Bayramovun kitabında öz əksini tapmasına köçürmədən başqa hansı ad vermək olar?!

Biz yenə bu fikirdəyik ki, A.Bayramov "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabını yazarkən və onu çapa hazırlayarkən böyük şairin həyat və yaradıcılığına səthi və ehtiyatsız münasibət bəsləmişdir. Qəribdər ki, belə bir problemə ciddi yanaşmağın lazım gəldiyini müəllifə xəbərdarlıq etmək məqsədilə yazılmış məqaləyə o, yenə laqeyd və etinasız yanaşmışdır.

Bütün bu fakt, qeyd və müqayisələrdən sonra A.Bayramovun bizim məqaləmiz barədə yazısının "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində hansı məqsədlə (hansı yolla da demək yerinə düşərdi) və necə çap olunduğuna (məqalə çap olunan qəzetin sayı redaktor müavini Abbas Abdullanın imzası ilə çapdan çıxmışdır) heyrət edirsən.

Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində H.Ə.Əliyev yoldaş göstərmişdir ki, Yazıçılar İttifaqının ədəbi orqanları, o cümlədən "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti "ədəbi-bədii tənqidin təsir qüvvəsinin artırılmasında böyük rol oynamalıdır". Belə bir çağırışın müqabilində "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin A.Bayramovun heç bir əsas olmadan özünümüdfəə üstündə qurulmuş məqaləsini çap etməsi

təəccüb doğurur. Bizə daha qərribə görünəni odur ki, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti A.Bayramovun məqaləsini çap etməklə özünün mübariz ənənələrini pozmuşdur. Yuxarıda dediklərimizdən aydın olar ki, bu ədalətsizlikdən başqa bir şey deyil.

Əgər redaksiyanın əlaqədar əməkdaşları A.Bayramovun öz yazısında təkzib etməyə çalışdığı tənqidi faktların, heç olmasa, bir neçəsini həqiqət naminə, obyektivlik naminə yoxlasaydılar, tutuşdursaydılar, müqayisə etsəydilər, inanırdı ki, onda bu şəkildə çapına yol verilməzdi. Təəssüf ki, redaksiya məsələyə bu cür yanaşmamış, əksinə, müəllifin bütün qeydləri ilə tərəddüd etmədən razılaşaraq, hətta onu müdfəə məqsədilə "son söz" də hazırlamışdır.

Əlbəttə, prinsip etibarilə biz "İrədlər doğru olmalıdır" kimi bir yazının çap olunmamasını əleyhinə çıxma bilmərik və buna mənəvi haqqımız da yoxdur. Amma həmin yazının bu şəkildə, bu məzmununda, bu ruhda dərc olunması, təkcə müəllifin yox, həm də redaksiyanın "obyektivliyini" gözəl nümayiş etdirir.

Belə olan halda, redaksiya "Azərbaycan" jurnalında çap olunmuş məqaləmizi görəsən nə üçün "mənfə resenziya" adlandırır və onun "üstündən sükutla keçmək çətinidir" deyərkən nəyi nəzərdə tutur? "A.Bayramovun "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" adlı zəif, müasir ədəbiyyatşünaslığın tələbləri baxamından aşağı səviyyəli yazılmış kitabının üstündən sükutla keçmək çətinidir" - demək daha doğru olmazdımı?

Bütün bunlardan sonra kimin haqlı olduğunu yox oxucular özələri və ədəbi ictimaiyyət müəyyənləyirdir.

"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti son on-on beş ildə heç kəsi A.Bayramov qədər və bu "səviyyədə" müdfəə etməyə cəhd göstərməyib. Qəzet yazır: "A.Bayramov öz elmi fəaliyyətini Mirzə Şəfiyə həsr edib. O, neçə illərdir ki, müxtəlif dillərdə, xüsusən alman dilində mövcud olan zəngin ədəbiyyatı tədqiq edir. Tədqiqatçı partiya qərarında yüksək qiymət almış şairimizin dünya şöhrətini özünə qaytarmaq üçün təzə dillər tapmış və Bodenstedtin plagiatlığını

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tutarlı faktlarla sübut etmişdir”.

Qərİbədir ki, məgər redaksiyaya məlum deyilmi ki, qanunlarımızın keşiyində dayanan A.Bayramov üçün ədəbiyyatşünaslıq, necə deyirlər, əlavə bir sahədir. Biz bununla heç də A.Bayramovun ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərməsinin əleyhinə olduğumuzu demək istəmirik. Lakin xatırlatmaq istərdik ki, mahiyyət etibarilə gözəl və həm də şərfli bir sahədə – milis sistemində çalışan A.Bayramovun, bir ədəbiyyatşünas kimi də ciddi tədqiqatlar, axtarışlar aparmağa vaxt azlıq etmirmiş? Axı, “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabı A.Bayramovun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki bütün fəaliyyətinin məcmuyü və yekunudur.

Redaksiya A.Bayramovun F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi münasibətlərinin öyrənilməsi sahəsindəki xidmətini çox gurultulu şəkildə təqdim edir. 1940-cı ildə “Mirzə Şəfi, yaxud Bodenştedt” monoqrafiyasının 100 səhifəsini Mirzə Şəfinin əsərlərinin müəlliflik hüququna dair sənədlər və Şəfinin əsərlərinin müəlliflik hüququna dair sənədlər və F.Bodenştedtin plagiatçılığına, 1969-cu ildə “Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazeh” monoqrafiyasının 130 səhifəsini Mirzə Şəfinin ədəbi irsinə, F.Bodenştedtin plagiatçılığının meydana gəlməsinə, onun geniş şərhinə həsr edən Ə.Səidzadədən, Mirzə Şəfinin ədəbi irsi və F.Bodenştedtin plagiatçılığı məsələsinə dair sanballı kitab çap etdirmiş M.Rəfilidən (biz hələ rus və Avropa tədqiqatçıların xidmətlərini bir kənara qoyuruq) sonra “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin belə bir qeyri-obyektiv qeydinə nə ad verəsen: “şairimizin dünya şöhrətini özünə qaytarmaq üçün təzə dəlillər tapmış (A.Bayramov – V.A.) və Bodenştedtin plagiatlığını Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə tutarlı faktlarla sübut etmişdir”...

Belə çıxır ki, redaksiya məqalədə bizim göstərdiyimiz nöqsanların heç biri ilə razılaşmır, lakin A.Bayramovun məqaləsindəki bütün qeydlərin obyektivliyinə zəmanət verir. Baxmayaraq ki, A.Bayramov, yaqin özü də hiss etmədən yazısında belə bir yarımçıq cümlə işlədir: “Rəyçi kitabdakı nöqsanlara qarşı olduqca həssasdır...” (kursiv bizimdir –

V.A.). Deməli, kitabda nöqsanlar var! Və yalnız plagiatçılıq kimi misal gətirdiyimiz faktlara az-çox diqqət yetirilsə də, bu məsələni aydınlaşdırmaq üçün özü bilavasitə heç bir şey göstərməyərək, “Yazıçı” nəşriyyatının verdiyi arayışdan sitat çəkir: “Ədalət naminə bir məsələni aydınlaşdırmağı və bu məsələdə müəllifin günahkar olmadığını nəzərə çatdırmağı özümüzə borc bilirik. “Yazıçı” nəşriyyatının profili ədəbi tədqiqat əsərlərində elmi aparatının nisbətən sadələşdirilməsini tələb etdiyindən, redaktə zamanı elmi redaktor A.Bayramovun çıxarışlarını atmış, mənbələrin ümumi siyahısını və sitatların yanında müvafiq və səhifəni qısaca kifayətlənmək istəmişdir. Lakin sonradan elmi redaktor bu cümlələrin ümumi məlumat xarakteri daşdığına əsas götürüb dirnaqları və mənbə göstəricisi olan işarələri də atmışdır”.

Xeyr, belə deyil. Əvvəla, nəşriyyatın, onun redaktorunun və kitabın müəllifinin müxtəlif məsələlər barədə fikir mübadiləsinin oxuculara və ədəbi ictimaiyyətə heç bir dəxli yoxdur. Bu işdə əsas meyar çapdan çıxması kitabın özüdür. Hər bir sahənin, hər bir işin öz qanuni tələbləri vardır ki, bunlara riayət etmək hamımızın borcudur. Belə işlərdə “səmərələşdirici təkliflər” həmişə yerinə düşür və hətta bəzən əks-nəticə də verə bilər.

“Yazıçı” nəşriyyatının A.Bayramova verdiyi arayışdan gətirilən parçada “redaktə zamanı elmi redaktor A.Bayramovun çıxarışlarını atmış, mənbələrin ümumi siyahısını və sitatların yanında müvafiq mənbə və səhifəni qısaca göstərməklə kifayətlənmək istəmişdir. Lakin sonradan elmi redaktor bu cümlələrin (? – V.A.) ümumi məlumat xarakteri daşdığına əsas götürüb dirnaqları və mənbə göstəricisi olan işarələri atmışdır”. Çox qərİbə məntiqdır. Bundan savayı, xatırladaq ki, nəşriyyatın bu qeydinin birinci hissəsi ümumən kitabdakı sitat və çıxarışları, ikinci hissəsi yalnız “bu cümlələrə” (hansı cümlələrə?) aiddir. Nəşriyyat bəlkə A.Bayramovun digər müəlliflərdən köçürdüüyü hissələri nəzərdə tutur?!

Hər halda, elmi redaktorun bu cür hərəkət etməyə hüququ

çatmır. Axı biz filologiya elmləri doktoru H.Məmmədzađanı bacarıqlı, kifayət qədər təcrübəli, istedadlı tədqiqatçılarımızdan və yüksək səviyyəli redaktorlarımızdan biri kimi tanıyırdıq. Onun indiyə qədər istər “Azərənşr”, istər “Gənclik”, istərsə də “Yazıçı” nəşriyyatında redaktə etdiyi kitablarda “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi”ndəkinə bənzər nöqsanlar, çatışmazlıqlar görməmişik. Doğrudur, kitabda elmi redaktorun istifadə olunmuş mənbələrin ümumi siyahısını tərtib etmək cəhdi hiss olunur (əslində belə bir siyahının hazırlanması elmi redaktorun deyil, müəllifin borucudur). Lakin onların bizim irad tutduğumuz köçürmələrə aidiyyəti yoxdur.

Digər tərəfdən, A.Bayramovun kitabında 22 dəfə mənbə göstərilmiş və 2 qeyd verilmişdir. Hətta, bir yerdə (səh.109) F.Qasımzadənin gen-bol istifadə edilmiş oçerkindən verilən sitatın da mənbəyi göstərilmişdir (burada dırnaqlar da öz yerindədir). Qərİbədİr, niyə köçürülən abzas və cümlələrdəki (onların hansı səciyyə daşıməsından asılı olmayaraq) dırnaqlar götürülüb, onların mənbələri atılıb, başqa sitatların dırnaqları da qalıb, mənbəyi də göstərilib?! Hesablamışığı ki, “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabının 112 səhİfəlik mətninin təxminən 25 səhİfəsini sitatlar təşkil edir (köçürmələr və bədiİ əsərlərdən gətirilən parçaların bu 25 səhİfəyə dəxli yoxdur).

Bütün bunlardan sonra “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyasının A.Bayramovu qətiyyətlə müdafiə etməsi (hansı əsaslara görə məlum deyil) çox təəccüblü görünür.

A.Bayramovun “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabı ədəbi ictimaiyyətimiz tərəfindən rəğbətlə qarşılandı, onun səhİfələrində təzə fakt və materialların, yeni axtarısların nəticələri haqqıqatən öz əksini tapsadı, onda kitabın çapdan çıxdığı vaxtdan bizim məqaləmiz dərc olunana qədər (1980-ci ilin fevralından 1981-ci ilin aprel ayına qədər (“Azərbaycan” jurnalının I sayı bu vaxt çapdan çıxmışdır) və eləcə də günü bu günə qədər respublika mətbuatında, ədəbi orqanlarımızda onun haqqında, heç olmasa, kiçik reseziya belə buraxılmazdı?

Bir daha xatırladaq ki, mirzəşəfişünaslığın öyrənilməyən, işlənilməyən, hələ öz tədqiqatlarını gözləyən çoxlu problemləri vardır. İndiyə qədər deyilənləri, yazılanları təzədən ayrı-ayrı kitablara köçürmək, onları təkrar etmək (həm də zəif şəkildə) əvəzinə, məhz həmin problemləri dərinədən araşdırmaq lazımdır. Özü də bugünün tələbləri, bugünün imkanları baxımından.

Soruşula bilər ki, bəs A.Bayramovun kitabında elə bir diqqətəlayiq cəhət, fakt və material yox idi ki, bu barədə danışılıydı? Bizim fikrimizcə, bütünlükdə Mirzə Şəfi-F.Bodenştedt münasibətlərinin Almaniyada öyrənilməsindən danışıqlarkən L.Nebentshalın məqaləsi və Y.Mundhenkin monoqrafiyası barədəki qeydlər (özü də bəsit qeydlər) və bir neçə şerin orijinala tərcümələrinin müqayisəsi nəzərə alınmasa A.Bayramovun “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabı Azərbaycan sovet mirzəşəfişünaslığı sahəsində indiyə qədərki tədqiqatlardan və məlum mənbələrdən sıxışdırılıb çıxarılan qısa icmal təsiri bağışlayır. Lap konkret müqayisə aparanda, belə bir nəticəyə gəlirik ki, A.Bayramov mirzəşəfişünaslıqda irəlİYə addım atmaq əvəzinə, Azərbaycan mirzəşəfişünaslığının, eləcə də digər məşhur tədqiqatçıların nailiyyətlərini kölgədə qoymuşdur.

Biz şübhə etmirik ki, A.Bayramov öz kitabı və bu haqdakı tənqidi yazı ilə bağlı bütün məsələlərə bir qədər dərinədən və səbrlə yanaşsa, onları diqqətlə götür-qoy etsə, mirzəşəfişünaslıq probleminin nə qədər ağır və məsul olduğunu, ona necə yanaşmaq lazım gəldiyini çətinlik çəkmədən düzgün başa düşər. Əks halda, təbiidir ki, “Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi” kitabı çap edilərkən buraxılmış nöqsanları, çatışmazlıqları və s. nə qəzet redaksiyasının himayədarlığı, nə də nəşriyyatın verdiyi arayışlar ört-basdır edə bilər.

Qeydlərimizi müasir Azərbaycan tənqidinin nüfuzlu nümayəndələrindən biri, filologiya elmləri doktoru Yaşar Qarayevin bu fikri ilə tamamlamaq istərdik:

“...Kəskin tənqidi məqaləni, əvvələn yazmaq çətindir, ikincisi çap etdirmək çətindir, çapdan sonrakı təzyiçə dözmək, tab gətirmək isə bunların ikisindən də çətindir!

IV FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİ İRSİNDƏN YENİ TAPINTILAR

1. MİRZƏ ŞƏFİNİN ORİJİNAL ƏSƏRLƏRİNƏ DAİR

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropada, həmçinin dünyanın bir sıra başqa ölkələrində istedadlı lirika ustası, müdrik hikmətlər və aforizmlər müəllifi kimi tanınan Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq yolu maraqlı və qiymətli səhifələrlə zəngindir. Görkəmli şair və mütəfəkkirin ədəbi irsi bütün dövrlərdə ədəbi-mədəni ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olsa da, bu sahədə məxsusi olaraq dərin və ciddi axtarışlar aparılmamışdır. Belə ki, bəzi pərakəndə tapıntılar nəzərə alınmasa, adətən Mirzə Şəfinin ədəbi irsindən danışılarkən tanınmış alman şərqşünası və şairi Fridrix Bodenştedtin (1819-1892) tərcümələri əldə əsas götürülmüşdür.

Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Mirzə Şəfinin tədqiqatçıları onun əsərlərinin orijinallarının əldə edilməsi işinə müəyyən mənada biganə qalmışlar. Beyr, məsələ ondadır ki, ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslar şairin bəzi əsərlərinin orijinallarını tapıb üzə çıxarsalar da, bütünlükdə bu sahədə görülən işlər qeyri-mütəşəkkil səciyyə daşımışdır.

Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə gücləndirmək haqqında qəbul edilmiş qərarla (11 iyul 1981) çox doğru olaraq göstərilir ki, "Şairin şerlərinin orijinallarını yalnız cüzi bir qismi bizə gəlib çatmışdır. Orijinalların tapılması üçün kifayət qədər axtarış işi aparılmamışdır... İstər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə şairin əsərlərinin orijinalları ola bilən əlyazma fondları, muzeylər və kitabxanalar ətraflı tədqiq edilməmişdir".

Məlum olduğu kimi Mirzə Şəfinin əsərləri dünya xalqlarının dillərinə, o cümlədən rus dilinə, əsasən F. Bodenştedtin alman dilində çapdan buraxdığı "Di lider das Mirza Şafi" (müxtəlif illərdəki nəşrlərdən asılı olmayaraq) kitabındakı şerlərdən tərcümə edilmişdir.

Lakin əsl tənqidçilik də cəngavərlik və hünər deməkdir. Mənəvi vicdan və ədalət səngərinə könüllü qəbul edən kəs "kötəkdən" gerek qorxmasın. Çünki mübariz tənqidin mənəvi mükafatı daha böyükdür".

Xatırlatmaq istərdik ki, bizim "İradlar doğru olmalıdır" yazısına cavab olaraq hazırladığımız məqalə – "Müəllif inadkarlığı və redaksiyanın himayədarlığı" 1982-ci ildə çap olundu (Bax: "Azərbaycan", 1982, №1, səh.154-169). Həmin məqaləmizə "Azərbaycan" jurnalı redaksiyasının belə bir qeydi də əlavə olunmuşdur:

REDAKSİYADAN: Tənqidçi və ədəbiyyatşünas Vaqif Arzumanovun filologiya elmləri namizədi Akif Bayramovun "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" (1980, "Yazıçı") kitabından danışıb "Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət" məqaləsinin jurnalımızda (1981, №1) çapından sonra buna cavab olaraq, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (4 sentyabr 1981-ci il, №36) A. Bayramovun "İradlar doğru olmalıdır" yazısı verilmişdir.

V. Arzumanov elmi həqiqəti bərpa etmək üçün bu mövzuya yenidən qayıtmış və öz qeydlərini daha geniş, daha inandırıcı şəkildə əsaslandırmışdır. Müasir ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemlərindən birinə tənqidçinin bu cür ciddi yanaşmasına laqəyd qalmaq olmaz. Bizim fikrimizcə, o, öz qeydlərində haqlıdır və Mirzə Şəfi kimi klassik sənətkarımızın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi ilə bağlı məsələlərdə obyektiv, ədalətli düşünür.

"Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabı haqda qeyd və iradlarını V. Arzumanov elmi dəlillərlə, faktlarla əsaslandırır və onlara müasir sovet ədəbiyyatşünaslığının tələbləri baxımından yanaşır.

A. Bayramovun yazısını çap etməklə, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin obyektiv hərəkət etməməsi göz qabağındadır. Aktual və mübahisəli bir ədəbi problemə qəzet redaksiyasının birtərəfli münasibət bəsləməsinə təəssüb və təəccüb edirik.

Mirzə Şəfi şerlərinin alman dilinə tərcümələri, eləcə də bu dildən rus dilinə və dünyanın başqa dillərinə, almandan azərbaycana edilən tərcümələr, onların qarşılıqlı müqayisəsi ayrıca bir tədqiqat mövzusu.

Hər şeydən əvvəl, diqqət yetirək görək, indiyə qədər Mirzə Şəfi əsərlərinin hansı orijinaları bizə məlumdur?

Hələ keçən əsrdə Zaqafqaziya şəxslislahı Molla Əhməd Hüseynzadə (Səlyani) (1812-1887) məşhur alman qafqazşünası Adolf Berje (1828-1886) ilə görüşlərinin birində Mirzə Şəfinin fars dilində yazılmış əsərlərindən bir qəzəli, bir təkbeyti və A.F.Veltmandan (1800-1870) edilən tərcüməni Almaniya Şərşşünaslıq cəmiyyətinin məcmuəsində (1870) çap etdirmişdir.

Bir müddət sonra, dörd cildlik "Azərbaycanda məşhur olan şüəranı əşarı məcmuəsi"nin toplaycısı, Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıb (1830-1917) əsərin ikinci cildində Mirzə Şəfinin qəzəllərindən nümunələr vermişdir.

Vaxtilə şair Mirzə Mehdi Naci (1804-1881) Gəncədə yaşayarkən Mirzə Şəfinin şerlərini (ölümündən sonra) toplayaraq ayrıca divan halında çap etdirmək niyyətində olmuşdur. Mirzə Mehdi həmçinin Mirzə Şəfinin məktublarını da toplamış, onun həyatı haqqında bəzi qeydlər etmişdir.

Məlum olduğu kimi, Mirzə Şəfi poetik əsərlərlə yanaşı, maraqlı və ibrətəmiz nəsr nümunələri də yazıb-yaratmışdır. Ədibin nəsr əsərləri, əsasən onun İ.I.Qriqoryev ilə birlikdə hazırladığı iki hissədən ibarət "Kitabi-türki" müntəxəbatında (1855-Tiflis, 1856-Təbriz) verilmişdir.

Mütəfəkkir şairin şerlərinin orijinallarının axtarılması işində ilk böyük müvəffəqiyyət qazanan Salman Mümtaz (1884-1941) olmuşdur.

S.Mümtaz iyirminci illərin əvvəllərində Gəncə şəhərində Azərbaycanın el şairlərinin əlyazmalarını toplayarkən, şair Mirzə Mehdi Naci tərəfindən hazırlanmış cümgə rast gəlmiş və burada Mirzə Şəfiyə məxsus sökkiz şeri üzə çıxarmışdır. Bundan əvvəl isə S.Mümtaz Mirzə Şəfidən bir neçə beyti "Qurtuluş" jurnalında (1920, №1) çap etdirmişdi. Həmin

əsərləri S.Mümtaz 1926-cı ildə "Kommunist" qəzeti nəşriyyatında buraxılan "Mirzə Şəfi Vazeh" kitabına daxil etmişdir. Kitabda şairin Azərbaycan dilində

"Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var,

Ol qədər sinədə qəmzən oxunun yarəsi var", -

mətləli qəzəli, "Süsəni" rədifi" müxəmməsi, farsca yazılmış bir neçə qəzəli, həmçinin Mirzə Şəfi Vazehlə Naci və Naschin müşairəsi (azərbaycanca), bir həsb-hal (Azərbaycan, fars və ərəb dillərində) çap edilmişdir. S.Mümtaz burada eyni zamanda Mirzə Şəfinin bəzi müasirlərindən Gəncəli "Fazil"ın və "Müxlis"ın də (Əsəd paşa) qəzəllərini vermişdir.

S.Mümtazdan sonra Mirzə Şəfinin ədəbi irsi ilə tanınmış ədəbiyyatşünas, professor Əliəjdər Səidzadə (1899-1970) yaxından maraqlanmış və bu sahədə yorulmadan axtarışlar aparmışdır.

1929-cu ildə Gəncə şəhərində "Mirzə Şəfi günü" münasibəti ilə Ə.Səidzadə "Gəncəli böyük mütəfəkkir və şair Mirzə Şəfi Vazeh" adlı kitab yazmışdır. Gəncədə çapdan çıxan bu kitab həm Azərbaycan, həm də rus dillərində nəşr edilmişdir. Həmin kitabda (azərbaycanca nəşrində) "Mirzə Şəfinin bir neçə basılmamış şerləri" başlığı altında şairin azərbaycanca iki rübaisi və bir təkbeyti, həmçinin farsca bir təkbeyti, üç rübaisi və və bir qəzəli verilmişdir.

Xatırladaq ki, 1929-cu ildə "Gəncəli böyük mütəfəkkir Mirzə Şəfi Vazeh" kitabında "basılmamış şerlər" başlığı altında verilən bir rübai:

Zahid meyi-nabdəndir ikrah gələt,
Sən xah sözümlə səhih dut xah gələt.
Məscidlərə girməgim deyil rəğbətəndən
Sərməstligimdən eylərəm rah gələt.

və

"Şahədə xərgəhnişin zolf ze rox kərd baz,
Nure haqiqət pədid əz zoləmate məcaz", -
mətləli qəzəl Ə.Səidzadəyə qədər Bodensətdə və S.Mümtaz tərəfindən çap olunmuşdu. Əslində bu rübai Mirzə Şəfinin

deyil, Məhəmməd Füzuliyə məxsusdur.

Ə.Səidzadə öz kitabında Mirzə Şəfinin rus şairi A.F.Veltmandan (1800-1870) fars dilinə çevirdiyi "Quldurun mahnısı" şerini də ("Mursı meşələri" poemasından) vermişdir.

1987-ci ildə şair Rəsul Rza (1910-1981) Mirzə Şəfinin üç qəzəlini fars dilindən azərbaycancaya çevirərək ozuculara təqdim etmişdir ("Ədəbiyyat qəzeti", 20 noyabr 1937-ci il).

Sonralar Mirzə Şəfinin Azərbaycan diilindəki bəzi məlum əsərləri dövrü mətbuatda bir neçə dəfə çap olunmuşdur (məsələn, bax: "Ədəbiyyat qəzeti", 24 noyabr 1938-ci il; "Ədəbiyyat qəzeti", 12 oktyabr 1939-cu il).

1961-ci ildə Azərbaycan dilində Mirzə Şəfinin "Nəğmələr" adlı kitabı çapdan buraxılmışdır. Həmin kitabda şairin azərbaycanca və farsca yazdığı əsərləri, şerlərinin bir qisminin almancadan tərcümələri toplanılmışdır. Kitabın tərtibatçısı ədəbiyyatşünas Firuz Sadiqzadə "Orijinal şerlər" başlığı altında Mirzə Şəfinin azərbaycanca bir qəzəlini ("Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var..."), bir mütəxəmməsini ("Süsəni"), iki təkbeytini, Mirzə Şəfinin Naci və Nəshlə müşairəsinə və farsca (azərbaycancaya sətri tərcümələri ilə birgə) üç qəzəlini – ("Hər zaman kə qədd-e bala ze nəzər miqozərd..."), "Ey ke həmhicreyi mai, vərəqe zohd beşuy...", "Şahədə xərgeheşin zolf ze rox kərd baz..."), bir təkbeytini, üç rübaisini, nəhayət üç dildə yazılmış "Həsb-hal"ı oxuculara təqdim etmişdir. Lakin bunu da qeyd etmək istərdik ki, "Nəğmələr" kitabı tərtib olunarkən şairin o vaxta qədər məlum olan bəzi orijinal əsərləri diqqətdən yayınmışdır.

Şərqsünas Həmid Məmmədzadə 1964-cü ildə Gürcüstan EA yanında K.Kekelidze adına Əlyazmaları İnstitutunda elmi axtarışlar apararkən burada saxlanılan Mirzə Şəfi ilə bağlı əlyazmanı – cüngü (215 səhifəlik) tapıb üzə çıxarmışdır. Həmin cüng Mirzə Şəfinin öz əli ilə 1821-ci ildə Gəncədə yazılmışdır (hətta orada şairin şəxsi möhürü də vardır). Ayrı-ayrı Şərq klassiklərinin məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai və qitələri toplanmış və bir neçə bölmədən ibarət həmin cüngdə

Mirzə Şəfinin özünün də, indiyə qədər bizə məlum olmayan əsərləri vardır. Onlardan fars dilində yazılmış iki təkbeyt, iki qəzəl və bir poemanı H.Məmmədzadə "Azərbaycan" jurnalında (1964, №10) çap etdirmişdir (qəzəllər in poemanın Azərbaycan dilinə bədii tərcümələri şair Balax Azəroğluya məxsusdur. B.Azəroğlu sonralar "Nəğmələr" kitabına salınmış daha iki qəzəli də farscadan azərbaycancaya çevirmişdir. Bax: "Ədəbiyyat və incəsənət", 1 oktyabr 1977-ci il).

H.Məmmədzadə öz tapıntısı ilə əlaqədar yazdığı məqaləsində ("Azərbaycan", 1964, №10) bildirir ki, "Göstərilən əsərlərdən əlavə, cüngdə bir neçə qəzəl, rübai və məsnəvi də vardır ki, onların Mirzə Şəfi Vazehə və ya başqasına aid olmasını söyləmək üçün müəyyən tədqiqat lazımdır".

Sonralar Mirzə Şəfinin fars dilindəki məlum əsərlərindən iki qəzəl və üç rübai şair Məmməd Alimin tərcüməsində oxuculara təqdim edilmişdir (bax: "Kirovabad kommunisti", 24 avqust 1981-ci il).

Fikrimizcə, indiyə qədər istər Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, istərsə də onun ədəbi irsinin tədqiqi və toplanması sahəsində ən böyük xidmət göstərən mərhum ədəbiyyatşünas Ə.Səidzadə olmuşdur.

Lakin təəssüf ki, Ə.Səidzadənin Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığına dair tədqiqatları ədəbi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə müəyyən dərəcədə məlum olduğu halda, onun şairin ədəbi irsinin toplanılması işindəki fəaliyyəti qismən kölgədə qalmışdır.

Əlincə illərdə Ə.Səidzadə Bakı, Gəncə, Tiflis, Moskva və Sankt-Peterburq şəhərlərində axtarışlar apararaq Mirzə Şəfinin bədii əsərlərinin toplanılması ilə məşğul olmuş və onları ayrıca kitab halında çap etdirmək istəmişdir. Bu barədə hətta o dövrkü mətbuatda geniş məlumat verilmişdir. 1956-cı ildə Ə.Səidzadə Mirzə Şəfi əsərlərinin 8 çap vərəqi həcmində külliyyatını çapa hazırlamışdır. Lakin bizə məlum olmayan səbəblər üzündən Ə.Səidzadə həmin külliyyatı çap etdirə bilməmişdir. Hal-hazırda Ə.Səidzadənin tərtib etdiyi

bu kitab onun Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivindəki fondunda saxlanılır. “Mirzə Şəfinin əsərləri” adı altında toplanan bu külliyyat başlanğıcdan, redaktorun müqəddiməsindən, giriş məqaləsindən, F.Bodenştedt və Mirzə Şəfi münasibətləri barədəki qeydlərdən və şairin bədii əsərlərindən ibarətdir. Mirzə Şəfinin buraya daxil edilən bədii əsərləri də öz növbəsində bölmələrə ayrılmışdır: qəzəllər, rübailər, aforizmlər, hekayətlər, məzhəkələr, tarixi əsərlər. Bəzi səhifələr isə boş saxlanılmışdır. Onlarda şairin avtoqraflarının veriləcəyi qeyd olunmuşdur. Kitabın həmçinin bibliografiyası və adlar göstəricisi də hazırlanmışdır.

Ə.Səidzadə Mirzə Şəfinin ədəbi irsinin üzə çıxarılması sahəsindəki axtarırlarını sonralar da davam etdirmişdir. Onun 1969-cu ildə nəşr etdiyi “Mirzə Şəfi Vazeh” (rus dilində) kitabında belə bir qeydi vardır: “Onun (Mirzə Şəfinin – V.A.) bir çox şerləri və öz əli ilə yazdığı qeydləri Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Bu kitabımızın nəşrindən sonra, biz şairin həmin əsərlərini çapa hazırlayacağıq. Hələ vaxtilə biz ədəbi ictimaiyyətdə və geniş oxucu kütləsinə belə bir niyyətdə olduğumuzu bildirmişdik”.

Müxtəlif vaxtlarda Mirzə Şəfinin ədəbi irsinin müəyyən hissəsi əldə edilə də, bizə elə gəlir ki, hələ şairin ədəbi ictimaiyyətdə məlum olmayan əsərləri çoxdur. Onları axtarıb tapmaq, üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslarımızın vacib və təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir. Bunun üçün ilk növbədə Gəncədə və Tiflisdə ciddi axtarışlar aparmaq lazımdır. Eyni zamanda unutmaq olmaz ki, Azərbaycanın Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Ağdam, Şəki, Qazax, Naxçıvan və başqa şəhərlərində də Mirzə Şəfi əsərlərinin izinə düşmək olar.

Belə bir cəhəti də xatırladaq ki, Mirzə Şəfinin bəzi əsərlərinin orijinalları vaxtilə F.Bodenştedt tərəfindən Almaniyaya aparılmışdır. Və həmin əsərlərin əlyazmaları çox güman ki, bu gün də AFR-in arxiv, fond və ya kitabxanalarından birində yatıb qalır. Mirzə Şəfi əlyazmalarının Almaniyaya gedib çıxması barədə F.Bodenş-

tedt açıq-aydın yazır. O, özünün “Şərqdə min bir gün” kitabında bildirir ki, “Mən Ermənistan səyahətindən qayıdandan sonra birlikdə keçirmiş olduğumuz (Tiflisdə keçən günlər nəzərdə tutulur – V.A.) vaxtların dostluq xətrəsi olaraq Mirzə Şəfi öz əsərlərindən ibarət bir şer məcmuəsini mənə başışladı və ona bir müqəddimə də yazdı”. Mirzə Şəfi həmin müqəddimədə belə yazmışdır: “...tələbəm və dostum olan Bonşten (Bodenştedt – V.A.) Əfəndinin hörmət və iltimaslarına görə mən Mirzə Şəfi ona qəsidə, qəzəl, mürəbbəat, müqəttəat və məsnəvilərdən ibarət olan öz məcmueyi-əşarımı hədiyyə edirəm”.

Bir sıra başqa faktlar da Bodenştedtdə Mirzə Şəfi əsərlərinin orijinallarının olması sübut edir. Məsələn, elə “Mirzə Şəfi irsindən...” adlı kitabdakı F.Bodenştedt tərəfindən verilən “Əlavə izahlarda” Mirzə Şəfinin bir rübaininin əlyazmasının klüşesinin verilməsi (Berlin, 1877, səh.216) dediklərimizi bir daha sübut edir.

Böyük maarifpərvər şair və mütəfəkkir Mirzə Şəfinin yaradıcılığı xalqımızın mədəniyyət tarixinə bir sıra qiymətli səhifələr yazmış, hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq, ədəbi-mədəni əlaqələrimizin coğrafiyasını xeyli genişləndirmişdir. Mirzə Şəfi zəngin və rəngarəng yaradıcılıq irsinə malik sənətkarlarımızdandır. Belə bir sənətkarın hər bir misrası, hər bir kəlməsi bizim üçün əziz və qiymətlidir.

Mirzə Şəfinin indiyədək geniş oxucu kütləsinə az məlum olan (bu haqda biz ilk dəfə “Elm və həyat” jurnalında (1983, №9) məlumat vermişik) orijinal əsərlərindən (fars və Azərbaycan dillərində) bəzi nümunələrə diqqət yetirək: Bu nümunələr Ə.Səidzadənin “Mirzə Şəfinin əsərləri” adı altında hazırladığı külliyyatdan götürülmüşdür.

QƏZƏL

Bülbül, asudəgi əz can nə to dari yu, nə mən,
Səbri bi an qoli xəndan, nə to dari yu, nə mən.
Zahida tərki mən əz eşqi nikuyan taçənd,
Kin həmə təqviyu urfən nə to dari yu, nə mən.

Qoftəm ey dil ki, məşo qurreyi əyyami vüsal,
Tağəti möhnəti hicran nə to dari yu, nə mən.
Dər xori firqəti didari əzizan siruz,
Giryə, ey yəbri baharan nə to dari yu, nə mən.
Şod xerəd dər xəmi zolfi tovu qoftəm heyhat!
Rəh dər in şami ğəriban nə to dari yu, nə mən.
Vazeh, əz in həmə əşar ki, qofti besuxən,
Layiqi hümməti yaran, nə to dari yu, nə mən.

AFORİZMLƏR

Hər kəsin təcrübələri çoxdur, əqli daha çoxdur.
Əqilli düşmənin nadan dostdan yaxşıdır.
Dirilik od kimidir: əvvəli – alov və axırı – kül.
Alimin silahı elmidir və dilidir, hakimin yarağı qılıncdır və cidasıdır.

O kəs ki, özgənin sirrini sənə deyər, sənənin sirrini də deyər.

Hər kəs ki, xeyri öyrədən özgəyə, özü əməl etməz o, kor kimidir ki, əlində çırağ ola, özgələr onun çırağı ilə yol taparlar, amma özünə bir faydası olmaz.

Ümid bağlama mala, hərçənd çox ola.
Anlamaz özünə düşməndir, özgəyə necə dost olar?

MƏZHƏKƏLƏR

Bir dərviş (kasıb – V.A.) bir xəsis xacənin yanına gəlib dedi ki, mənim və sənənin atamız Adəmdir, anamız Həvvə, bəs sənənlə qardaşam. Və sənənin bu qədər malın var. İstəyirəm ki, mənə qardaşlıq payı verəsən. Xacə quluna buyurdu ki, ona bir qara fülüs (qəpik – V.A.) versin.

Dedi: Ey xacə, niyə qismətdə zülm etləyib mənə bir fülüs verirsən?

Dedi: Xamuş ol (sakit ol). Əgər sair qardaşlar bu işdən xəbərdar olsalar, sənə bir fülüs dəxi yetişməz.

Bir dəllək xacənin başını qırırdu. Nagah əli titrəyib onu başından kəsdi. Xacə fəryad elədi ki, ay usta, başımı kəsdin. Dedi ki, sakit ol, başı kəsilən danışmaz.

HEKAYƏT

ZALIM PADŞAHIN ADİL OLMAĞI

Keçən zamandan bir padşah var idi ki, ədil və ehsandan ayaq dışqarı qoyub, rəiyyəyə zülm edərdu.

Bu padşah bir gün ova getmiş idi. Elə ki, ovdan gəldi, buyurdu ki, xalqa car eylesinlər ki, “Bu günədək mənim gözüüm doğru yolu görməkdən örtülmüşdü və mənim zülm əlim məzlumların və biçarələrin üzünə zülm qılıncını çəkmişdi. İndi rəiyyətpərvərlik məqamına gəlib ədalət və dad qapısını açmışam. Ümidim budur ki, bundan sonra heç zalım məzluma sitəm etləməyə bacarmaya!”

Rəiyyətlər bu muştuluqdan təza bir can tapdılar və fəqirlərin ümidvarlıq gülü murad bağında açıldı. Müxtəsər o padişahın ədaləti bir həddə yetişdi ki, zülm və fəsadın əlaməti bilmərrə vilayətlərdən götürüldü.

Bir gün onun səltənət hərəminin hərəmlərindən biri fürsət vaxtında bu halın keyfiyyətindən soruşdu ki, “Səbəb nə idi ki, cövr və cəfa mehr və vəfaya təbdil oldu?”

Şah buyurdu ki: “Mən o gün ova getmiş idim. Nagah gördüm ki, bir it bir tülkünün dalınca yügürdüb yetişdi və onun ayaqlarının birisini sındırdı. Tülkü o sınıq ayağı ilə qaçıb bir deşiyə girdi. İt geri qayıtdı. O halda bir piyada yol ilə gedirdi. O, itə bir daş atdı, itin ayağı sındı və o piyada bir az getməmişdi ki, bir at o piyadaya bir təpik vurdu ki, piyadanın ayağı sındı. Və o at dəxi bir qədər yol getmişdi ki, ayağı bir deşiyə düşüb sındı. Elə ki, bu əhvalı gördüm öz-özümə dedim ki, gör nə eyledilər, nə gördülər! Hər kəs onu eyleyə ki, görək nə, onu görər ki, istəməz.

2.YENİ AXTARIŞLAR, UĞURLU TAPINTILAR

Tanınmış şerqşünas alim Həmid Məmmədzadə Tiflisdə elmi axtarışlar zamanı aşkar etdiyi tapıntı barədə ilk dəfə "Azərbaycan" jurnalında (1964, №10, s.95-100) məlumat verərək, "Mirzə Şəfi Vazehin yeni əsərləri tapılmışdır" adlı məqalə və tapıntılardan nümunələr çap etdirmişdir. Həmin məqalədə çox doğru olaraq qeyd olunur ki, "Mirzə Şəfi irsini yaşayıb-yaratdığı Gəncə və Tiflisdə axtarmaq bu gün də ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran vəzifələrdəndir. Belə bir vəzifənin qarşıda durmasını və çalışmaların nəticəsiz qalmayacağını sübuta yetirən bir dəlil də son vaxtlarda Mirzə Şəfi Vazehin irsindən tapıb müəyyənləşdirdiyimiz bir əlyazması ola bilər.

Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyası yanında K.Kekelidze adına Əlyazmaları institutunda P 107 (137) şifrəsi ilə bir cüng saxlanılır. Cüngün nə vaxt və haradan bu müəssisəyə daxil olması haqqında hələlik məlumatımız tam olmadığına görə, heç bir söz deyə bilmirik. Fəqət qeyd etmək lazımdır ki, əlyazmalarının təsvirində, eləcə də kataloqda bu cüng indiyədək, "şer məcmüəsi" adlanmış, onun kimə məxsus olması ilə heç kəs maraqlanmamışdır. Şübhəsiz ki, əlyazmasını təsvir edən bu kitabı "şer məcmuəsi" adlandırmaqda yanlış olmuşdur. Həqiqətən də cüngün ilk səhifələrindən məlum olur ki, burada Şerq klassiklərinin irsi ilə yaxından tanış olan bir şəxs onların məsnəvi, qəsidə, qəzəl və qitələrləndən şah beytləri, bəzən də ən yaxşı rübailəri toplayıb mövzu etibarı ilə qruplaşdırmışdır. Toplu bir qara meşin cildə tutulub, ölçüsü 21x16,4 sm., həcmi 215 səhifədir. Hər səhifədə 24 misra yazılmışdır. Kağızı nisbətən qalın, rəngi isə tamamilə ağ deyil, mavidir. Cüng təxminən bir əsr yarım bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, yaxşı mühafizə olunmuşdur. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, bu cüngü Mirzə Şəfi Vazeh hələ Gəncədə olduğu vaxt, 1821-ci ilin əvvəllərində öz xətti ilə yazmışdır. Bu əlyazmasının Mirzə Şəfi Vazehə məxsus olub onun tərəfindən yazılmasını iddia etmək üçün əlimizdə olan dəlillər aşağıdakılardan

ibarətdir.

Cüngün 3-cü, 138-ci səhifələrində və nəhayət, sonunda Mirzə Şəfi Vazehin möhürü vardır. Möhürün yazısı aydın oxunur: (Ümid edənün qulu Şəfi, 1234 h.q.).

Cüng əvvəldən axıradək yeganə katib tərəfindən qara mürəkkəblə şikəstə nəstəlik xətti ilə yazılıbdır. Onları Mirzə Şəfinin xətt nümunələri ilə, xüsusilə İ.K.Yenikolopovun "Şair Mirzə Şəfi" əsərində şairin 1840-cı ilin oktyabrın 24-də Tiflisdə qulluğa girdikdən sonra yazdığı iltizamnamənin kəşfi ilə (səh. 25) müqayisə etdikdə, cüngdəki xəttin Mirzə Şəfi Vazehə aid olması aydın görünür. Cüngün sonuncu səhifəsində yazılmış aşağıdakı sətirlər onun kitabının Mirzə Şəfi Vazeh olmasını qətiləşdirir:

"Bəzi dostların xahişi ilə mərhum usta Sadiq memarın oğlu Şəfi 1236-cı il rəcəb ayının 27-də yazıb". Bu sözlərdən sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mirzə Şəfi öz möhürünü basmışdır.

Ədəbiyyatımız üçün bu cüngün misilsiz əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Mirzə Şəfinin burada olan orijinal şerləri indiyədək bizə məlum olan irsindən (Bodenştedtin tərcümələri nəzərə alınmazsa) iki dəfə artıqdır. Mirzə Şəfinin indiyədək məlum olan şerləri 31 misradırsa, yeni tapılmış cüngdə onun 208 misra şeri vardır. İki təkbeyt, iki qəzəl və bir poemadan ibarət olan bu şerlərin Mirzə Şəfi Vazehə məxsus olması, şübhəsiz və mübahisəsizdir: "Şübhəsiz və mübahisəsiz" ifadəsini işlətməyi ona görə cayız hesab edirik ki, indiyədək Mirzə Şəfinin bizə gəlib çatmış irsi onun bilavasitə özü tərəfindən deyil, ya F.Bodenştedtin alman dilinə tərcümələri ya da müasirləri və dostları tərəfindən yazılmış şerlər olmuşdur" (s. 96).

Sonuncu fikirlə bağlı müəllifin belə bir qeydi də diqqəti cəlb edir ki, "Salman Mümtazın Mirzə Şəfidən topladığı şerlərin heç birisi şairin avtoqrafı əsasında olmayıb, Mirzə Mehdi Naci və Mirzə Nəsrulla Nasirin əlyazmalarından götürülmüşdür".

H.Məmmədzadə onu da bildirir ki, tapılmış əlyazmada "Göstərilən əsərlərdən əlavə, cüngdə bir neçə başqa qəzəl,

rübai və məsnəvi də vardır ki, onların Mirzə Şəfi Vazehə və ya başqasına aid olmasını söyləmək üçün müəyyən tədqiqat lazımdır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərdən fərqli olaraq bu şerlərin nə üstündə, nə də mətnində heç bir təxəllüs yoxdur”.

Təəssüflə bildirmək istərdik ki, bu fikrin söylənməsindən qrx il keçməsinə baxmayaraq həmin məsələ hələ də açıq qalmış və heç kim bu suala konkret cavab verməyə cəhd göstərməmişdir.

1987-ci ildə H.Məmmədzaadə bu məsələyə bir daha diqqət yetirsə də, yenə öləri bir qeydlə onun üstündən keçərək belə yazmışdır: “Göstərilən əsərlərdən əlavə, cüngdə (1964-cü ildə Tiflisdə tapılan əlyazmadan söhbət gedir – V.A.) bir neçə qəzəl, rübai və qitə də vardır ki, onların Mirzə Şəfiyə aid olmasını hələlik ehtimala söyləmək olar. Ona görə ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərdən fərqli olaraq, bu şerlərin nə üstündə, nə də mətnində heç bir təxəllüs yoxdur” (Mirzə Şəfi Vazeh. Şerlər məcmuəsi. Bakı, “Elm”, 1987, s.9).

Filologiya elmləri doktoru H.Məmmədzaadə Tiflisdə tapdığı əlyazma əsasında 1987-ci ildə Mirzə Şəfinin “Şerlər məcmuəsi” adlı kitab nəşr etdirmişdir: Bax: Mirzə Şəfi Vazeh. Şerlər məcmuəsi. Bakı, “Elm”, 1987. Tərtib edən H.Məmmədzaadə. redaktoru Ə.Mirhəmədov.

Bu nəşr bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əvvəla, əlamətdar hadisədir ki, Mirzə Şəfinin əlyazması bütünlükdə foto-faksimilə şəklində nəşr olunmuşdur.

İkincisi, bu nəşrə H.Məmmədzaadənin yazdığı geniş müqəddimə kitabda üç dildə – Azərbaycan, rus və fars dillərində verilmişdir.

Nəhayət, kitabda Mirzə Şəfinin yeni tapılmış cüngündəki farsca şerlərinin, poemasının sətri və poetik tərcümələri, eləcə də Salman Mümtazın kitabında gedən iki azərbaycanca şerinin mətni, farsca şerlərin və məktubun sətri tərcüməsi verilmişdir.

Kitabda verilmiş yeni tapılan əlyazmaların filoloji tərcümələri H.Məmmədzaadəyə, bədii tərcümələr isə xalq

şairi Balas Azəroğluya məxsusdur. Burada belə bir qeyd də edilmişdir ki, “Salman Mümtazın Mirzə Şəfi Vazehin irsindən müəyyənləşdirdiyi 81 misra şer Mirzə Mehdi Pacirin (Nacirin olmalıdır – V.A.) əlyazmasından alınmışdır”. Bu təşəbbüsü H.Məmmədzaadə belə əsaslandırır: “Mirzə Şəfi öz şerlərini cüngün müxtəlif səhifələrində yazmışdır. Oxucunun zəhmətini azaltmaq üçün onları kitabın axırında bir yerə topladıq. Həmin şerlərin sətri və poetik tərcümələrini də oradaca vermişik. Eləcə də, bu məcmuəni təkmilləşdirmək məqsədi ilə Salman Mümtaz tərəfindən hazırlanıb 1926-cı ildə Azərənşrin ərəb əlifbası ilə (daha doğrusu, ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə – V.A.) ayrıca kitab halında nəşr etdiyi farsca şerləri, sətri tərcüməsi ilə birlikdə kitaba əlavə etdik” (s.11).

H.Məmmədzaadənin “Şerlər məcmuəsi”nə yazdığı müqəddimə və Mirzə Şəfinin yeni tapılmış əsərləri bu kitabın “Əlavələr” hissəsinə daxil edilmişdir.

Mirzə Şəfinin əlyazmalarının tapılıb üzə çıxarılması bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edib. Bir çox hallarda, bu işə cəhd göstərən ədəbiyyatşünasların axtarıları uğurla başa çatıb.

Görkəmli şair, pedaqoq və istedadlı xəttat Mirzə Şəfinin əlyazmalarının axtarışı ilə məşğul olan ədəbiyyatşünaslarımız sırasında, filologiya elmləri doktoru, tanınmış mətnşünas Cənnət xanım Nağıyevanın xidmətləri də az deyil.

Hələ 1965-ci ildə Azərbaycan MEA Respublika Əlyazmaları Fondunda (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) Mirzə Şəfinin xətti ilə hazırlanmış bir əlyazmanı tapıb üzə çıxarmışdır. O vaxt Cənnət xanım bu əlyazmadakı nümunələr içərisində daha çox klassik Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Heyran xanımın şerlərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu mövzuda “Heyran xanımın Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə yazılmış şerləri” adlı məqalə hazırlamışdır (Bax: “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Mərzuləri”. 1967, № 2, XXIII s.). Bu

əlyazmanın ən böyük əhəmiyyəti Mirzə Şəfinin avtoqraflarının mövcudluğu ilə bağlıdır.

Əlyazma üç hissədə – Ə.Cəminin “Yusif və Züleyxa”, Hatifinin “Şirin və Xosrov” məsnəvilərindən, klassik və XIX əsr şairlərinin şerlərindən ibarətdir. Burada həmçinin Mirzə Şəfinin farsca bir qəzəli də vardır.

Cənnət xanımın əlyazmanı tapintisindən sonra onun hazırladığı məqalə barədə H.Məmmədzadə “Mirzə Şəfi Vazehin bir əlyazması” adlı məqalə nəşr etdirmişdir (Bax: “Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1988, № 1”).

H.Məmmədzadə tapılmış əlyazmanı bir daha oxuması və bu tapıntı ilə bağlı öz qeydlərini etmişdir. Bütünlükdə, əlyazmanın elmi ictimaiyyətə təqdim olunmasını yüksək qiymətləndirən müəllif yazır: “Cənnət xanım Nağıyevanın məqaləsi M.Ş.Vazehin poetik irsinin tapılıb aşkara çıxarılması işində irəliyə doğru atılmış bir addımdır. Bizim qeydlərimiz onun əhəmiyyətini əsla azaltmır. Bu əlyazmasının bizim vaxtilə Tbilisidə tapıb müəyyənləşdirdiyimiz M.Ş.Vazehin cüngü ilə (1821-ci ilin 1 mayında tamamlanmışdır) sıx əlaqəsi var. Əlyazmasının cüng hissəsindəki mənzum hekayələrin bir neçəsi bizim müəyyənləşdirdiyimiz cüngdən buraya köçürülmüşdür.

Hər iki cüng fotofaksimile üsulu ilə nəşr edilsə, şübhəsiz ki, poetik irsi itib batmış, hətta talan edilmiş şairin tanınmasına və əsərlərinin tapılmasına kömək edərdi. Bu işin əhəmiyyəti bir də ondadır ki, 1821-ci ildə Mirzə Şəfi öz gözəl, yetkin məsnəvi və qəzəllərini yazanda, bir şair və xəttat kimi doğma Gəncədə şöhrət qazananda, onun ümumiyyətlə şairliyini inkar etməyə çalışan F.Bodenştedtin ikicə yaşı var idi və təzəcə dil açmağa, yeriməyə başlamışdı!”

Təxminən 38 il sonra Cənnət xanım yenidən Mirzə Şəfinin əlyazmasının üzərinə qayıtmış və bu dəfə onu daha ətraflı öyrənərək, “Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə olan bir əlyazma haqqında” adlı yeni məqalə yazmışdır (Bax: “Hikmət” (Elmi araşdırmalar toplusu), 2003, № 1, s. 132-136).

Araşdırıcı, Mirzə Şəfinin əlyazmasının daha dərinəndən

öyrənilməsinə cəhd göstərmiş və bu qənaətə gəlmişdir ki, “Məcmuənin dəyərlərindən biri də və ən əsası Mirzə Şəfi Vazehin avtoqraf qəzəlini aşkarlamasıdır (Qeyd edək ki, bu əlyazma Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda S-86 şifrəsi altında saxlanılır). Deyildiyi kimi, bu qəzəl Vazehdən bəhs edən heç bir əsərdə verilməmişdir. “Hər ca ke beşnəvəm ze cəmaləş hekayəti” (Tərcüməsi: Hər yerdə ki, onun cəmalından bir hekayət eşidirəm) beyti ilə başlayan həmin yeddi beytlik qəzəlin məqtəində “Vazeh” təxəllüsü də verilmişdir. Bu qəzəldən sonra təxminən 10 qəzəl, 1 müxəmməs də yazılmış ki, onlardan bir-ikisi “Aşiq” təxəllüsü ilə verilsə də bəzilərinə heç təxəllüs yoxdur. Bizcə “Vazeh” təxəllüsü ilə verilən şerdən sonra gələn “Aşiq” təxəllüsü ilə olan qəzəllər, eləcə də təxəllüssüz şerlər üzərində düşünməyə dəyər. Bunlardan bəziləri elə Vazehin üslubunu xatırladır”.

Cənnət xanımın belə bir fikri ilə də razıyıq ki, bu əlyazma daha ətraflı, daha diqqətlə öyrənilməlidir. Həqiqətən də, “həmin əlyazma məcmuə ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər. Xüsusilə əlyazmaları az tapılan bir məşhur müəllifin – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı şair, görkəmli pədaqoq, gözəl xəttat kimi tanınan, təxminən təvəllüdünün 210 illiyi, vəfatının 150 illiyi olan Mirzə Şəfi Vazeh kimi şəxsiyyətin yaradıcılığından müəyyən açıqlamalar verən adibinin tədqiqi” (C.Nağıyeva).

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, Mirzə Şəfinin əsərlərinin orijinalalarını, onun ayrı-ayrı əlyazmalarının axtarılması sahəsində daha ciddi və ardıcıl iş aparılarsa, mütləq yeni tapıntılar üzə çıxacaqdır

3. ƏDƏBİYYATŞÜNAS HÜSEYN KƏRİMOVUN AXTARIŞLARINDAN

Uzun müddət Mirzə Şəfinin bədii irsinin öyrənilməsinə təşəbbüs göstərmiş ədəbiyyatşünas Hüseyn Kərimov bu mövzuda bir neçə məqalə hazırlamışdır. Onunla müxtəlif vaxtlarda görüşlərimiz zamanı, hər dəfə Mirzə Şəfinin alman dilində nəşr edilmiş əsərlərinin hələ də dərinə və ətrafı öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu döənə-döənə vurğulayan həmkarımız bu istiqamətdə özünün də təşəbbüs göstərdiyini bildirirdi.

Sonralar, həmkarımız dünyasını dəyişərkən, mərhumun xanımı ömür-gün yoldaşının arxivində Mirzə Şəfi ilə bağlı, bəzi əlyazmaların olduğunu mənə bildirdi. Həmin əlyazmalar içərisində F.Bodenştedtdən tərcümələr və "Nəğmələr"ə düşməmiş nəğmələr" adlı məqalənin əlyazması xüsusilə diqqətimi cəlb etdi.

H.Kərimovun "Nəğmələr"ə düşməmiş nəğmələr" məqaləsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu olduğu kimi bu kitabımızda verməyi məqsəduyğun hesab etdik.

AXTARIŞLAR, TAPINTILAR

"NƏĞMƏLƏR"Ə DÜŞMƏMİŞ NƏĞMƏLƏR

Məlum olduğu kimi Mirzə Şəfi "Nəğmələr"i 1961-ci ildə Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı (Alman dilindən tərcüməsi Aslan Aslanovundur) və 1967-ci ildə Moskvadakı "Xudojestvennaya literatura" nəşriyyatı (Alman dilindən tərcüməsi N.Qrebnev və L.Maltsevindir) tərəfindən çap edilərək oxucuların istifadəsinə verilmişdir.

Şübhəsiz, nəşriyyatlarımızın oxuculara təqdim etdiyi həmin kitablar Mirzə Şəfi yaradıcılığının öyrənilməsinə görüləcək işin başlanğıcı kimi təqdirə layiqdir.

Son illərin axtarışlarından aydın olur ki, Azərbaycan və rus dillərində buraxılmış nüsxələr Mirzə Şəfi "nəğmələr"ini

bütünlüklə əks etdirmir və tərcümə zamanı burada bir sıra dolaşılıq əmələ gəlmişdir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan və rus dilində çıxmış nüsxələr, əsasən mirzə Şəfinin alman dilində çap edilmiş "nəğmələr"indən və Fridrix Bodenştedtin "Mirzə Şəfinin irsindən" adlı əsərlərdən götürülmüşdür. Həmin kitablar isə, özlüyündə Mirzə Şəfinin F.Bodenştedtdən tərcümə qələmə alınmış şer və nəğmələrinin hamısını əks etdirməmişdir.

F.Bodenştedtdən 1843-45-ci illərdə Tiflisdə Mirzə Şəfidən fars və Azərbaycan dillərini öyrənərkən, şairin həyatı haqqında geniş xatirə yazmış və onun 350 bənd şerini alman dilinə çevirmişdir. O, Mirzə Şəfi haqqında yazdığı xatirələrlə yanaşı etdiyi tərcümləri də "Şərqdə min bir gün" adlı çoxcildlik əsərlərinə salmış və 1850-ci ildə nəşr etdirmişdir.

Bəla burasındadır ki, nəşriyyatın məsləhəti ilə Fridrix Bodenştedtdən Mirzə Şəfi "nəğmələr"ini ayrıca kitab halında çap etdirərkən məsələyə tam məsuliyyətsiz yanaşmış, şerlərin hamısını "nəğmələr"ə və külliyyat halında buraxdığı "Mirzə Şəfinin irsindən" adlı kitablara daxil etməmişdir. Bu da, həmin şerlərin Azərbaycan və rus dilinə tərcüməsi işində dolaşılıq törətmişdir. Şerlərin bir qismi yarım-yarımçıq həmin nüsxələrə düşmüşdür. Məs: "Şərqdə min bir gün" adlı əsərdə "Şiraz şəhəri gül və şərəblə məşhur bir şəhərdir" başlığı altında 12 bəndlik bir şeri getmişdir. Həmin şer 8 bəndi tərcümə edilərək "Tiflis" adı altında rus variantına düşmüşdür. Şer alman variantında olan 7-ci, 8-ci, 11-ci və 12-ci bəndləri rus dilində yoxdur.

Yaxud:

"Müəllimin Hafızdır, məbədimdir meyxana,
Sevirəm tünd çaxırı, hörmətim var insana".

-mısrası ilə rus variantına daxil olmuş, başqa bir şerində də 6 mısrası buraxılmışdır.

Axtarışlar zamanı Mirzə Şəfinin Azərbaycan dilində buraxılmış "Nəğmələr"i də nəzərdən keçirilmişdir. "Nəğmələr" alman dilində olan Mirzə Şəfi irsini tam əhatə etməsə də, onlar yaxşı tərcümə edilmiş və orijinala (alman

variantını orijinal hesab etməli olsa) tam yaxınlaşır. Lakin, Azərbaycan variantında da yarımçıq nəğmələr vardır. Məs: “Cəhalət içində olmuşam sərsəm” başlığı ilə Azərbaycan variantına düşmüş bir nəğmənin birinci bəndi çatışmır. Bu bənddə Mirzə Şəfinin məsciddən üz döndərüb ilk dəfə meyxanaya getməsi göstərilir.

Bir neçə kəlmə də Mirzə Şəfinin alman dilində külliyyat halında çap edilmiş kitablara düşməmiş nəğmələri haqqında.

Yuxarıda deyildiyi kimi F.Bodenştedt Mirzə Şəfi “Nəğmələr”ini çapa hazırlayarkən, şairin bir sıra şerlərini nəzərdən qaçırmışdır. Məs:

Çiçəyi iyləməsən, duymaq olarmı ətrini?

“Dərməsən onu əgər, demək olarmı mənimdir?”

Mirzə Şəfinin nəzərdən qaçırılmış şerləri arasında qezəllər və onlarca nəğmələr vardır. Həmin nəğmələrin əksəriyyəti şairin sevgilisi Züleyxaya və son məhəbbəti Hafizəyə həsr edilib. Nəğmələri oxuyarkən şairin işlətdiyi gözəl ifadələr və kəlamlar insanı valeh edir. Deyilənləri təsdiq etmək üçün Züleyxaya həsr edilmiş aşağıdakı şerlərin sətri tərcüməsinə diqqət yetirək.

Mirzə Şəfi Züleyxanın gözəlliyini vəsf edir.

“Zərif qıçlarını görəndə sənin,
Dərk edə bilmirəm gözəl qız – onlar
Bu qədər gözəllik gəzdirə bilər!”

Nazik əllərini görəndə sənin,
Dərk edə bilmirəm, gözəl qız - onlar
Belə dərin yaralar vura bilər!

Gül dodaqlarını görəndə sənin,
Dərk edə bilmirəm gözəl qız – onlar
Öpüşdən boyun da qaçıra bilər!

Ağıllı gözlərini görəndə sənin

Dərk edə bilmirəm gözəl qız – onlar
Daha çox məhəbbət axtara bilər!

Lütf edib sən mənə nəzər salanda
Qaynar ürəyim tək gözəl qız – kimin
Ürəyi sən üçün döyünə bilər?

Zövq verən bu kiçik nəğməmi dinlə,
Söylə, dodağım tək gözəl qız - kimin
Dodağı məhəbbət oxuya bilər?

“Mavi gözlərdəki mələklər ilə,
Ətirli çöllərdə qızıl gül ilə,
Günəşin əbədi işığı ilə,
Bərabər tutmaram Züleyxamı mən!”

Çünki mələklərdə məhəbbət yoxdur,
Qızıl gülün sancan tikanı çoxdur
Günəşin gecələr şəfəqi yoxdur.
Onlar Züleyxaya bərabər deyil!

Axtarsan tapmazsan bütün dünyanı,
Mənim Züleyxama bərabər hanı?
Gözəl, tikansız əbədi eşqi ilə,
Yalnız o özünə bərabər olar.

Qamətinin yanında sərvin qaməti nədir?
Gözlərinin yanında ceyran gözləri nədir?
Küləklər gətirdiyi Şiraz çölünün ətri
Nəfəsinin ətirlə heç yarışa bilərmi?
Dodaqlarında qopan kəlmənin yanında
Hafizin oxuduğu şirin nəğmələr nədir?
Gülə bənzər ağzının, dodağının yanında,
Bülbüllər şəh içdiyi gül kasacağı nədir?
Günəş nədir? Ay nədir? Səma ulduzları nə?
Onlar sən üçün yanır, sən üçün səyrişirlər
Özüm nəyəm, ürəyim nə, nəğməmin mənası nə?

Qüdrətinin qulu, gözəlliyini vəsf edən nəğməkar.

Mirzə Şəfi Hafizəyə də bir sıra şeirlər həsr etmişdir. Həmin nəğmələrin də bir qismi Mirzə Şəfinin alman dilində ayrıca kitab halında çıxmış əsərlərə düşmüşdür. Kiçik bir nəğməyə diqqət yetirək:

Sən gözəl qönçəsən, meyl göstər mənə,
Mən qayğına qalib, saxlaram səni,
Ancaq nə istəsəm, verərsən mənə.

Hərərət duyarsan mənim yanımda,
Bir qızıl gül kimi, açə bilərsən
Ancaq mənim qollarım arasında!

Belə nümunələrin sayı həddindən çoxdur. Biz hələlik bu dəlillərlə kifayətlənirik. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Şəfi nəğmələri üzərində yorulmadan axtarış aparmaq çox zəruridir.

İlk növbədə "Şərqdə min bir gün" əsərinə düşmüş Mirzə Şəfi şeirlərini tərcümə etmək məqsədəuyğundur. Çünki həmin kitabda Mirzə Şəfiyə mənsub olan şeirlər tam aydınlığı ilə seçilir və onların Mirzə Şəfiyə aid olmasını F.Bodenştedt dəfələri etiraf edir. Axı, o zaman F.Bodenştedt Mirzə Şəfi nəğmələrinə gələcəkdə sahiblənəcəyini ağına gətirmirdi. Belə olduqda Mirzə Şəfi nəğmələri ilə əlaqədar olan bütün dolaşılıqlar aradan qaldırılmış olar və şairin irsi F.Bodenştedtin əsərlərindən seçilə bilər. Sonralar isə, başqa mənbələr üzərində axtarışları davam etdirmək mümkündür.

Mirzə Şəfinin rus və Azərbaycan dillərində nəşrlərinə düşməmiş daha bir şeirin sətri tərcüməsini oxuculara təqdim etmək istədik:

MİRZƏ ŞƏFİ MƏHƏBBƏTƏ ETİQAD EDİR

Bu nədir, sevgilim, qorxa-qorxa sən,
Mənə yovuşmayıb, qaçırsan məndən?
Aşiqinəm, tutub qıvrım saçından,
Bir busə istərəm, gül dodağından!

Nə təklif eyləsəm, nəyə can atsam,
Gözəl qız, qoy sənə kədər verməsin.
Tale kitabının vərəqlərində
Belə yazılıbdır mənim, əzəldən.

Bəli, etiqađım dərin dir mənim,
İnandım allaha, həm də qurana!
İnandım bir də ki, səni ürəkdən
Bir qəlbədən sevməyi bacarmağıma!

Qismətin özgədən qaça bilərdi
Ancaq xeyir-dua görədi məndən!
Tale kitabının vərəqlərinə
Belə yazılıbdır mənim, əzəldən!

Gətirsə məhəbbət fəlakət sənə,
Kədəri, qorxunu qovaram onda!
Çün məğrur ürəyim öz diləyinə,
Bir an sakit olmur, qovuşmayanda!

Əgər fikrim olsa, cəhd eləsəm də,
Başqasın sevməyi bacarmaram mən.
Tale kitabının vərəqlərinə,
Belə yazılıbdır mənim, əzəldən!

Tutduğum iş üçün bu dünyada sən,
Gözəlsən mükafat, əvəz kimsədən
Onda sinəmdəki miskin ürəyi,
Qəbul eyləyərsən rəhm etmədən!

Məcbur et qəlbini, məni sevməyə!
Məhəbbət gözləmə qeyri nəfərdən
Tale kitabının vərəqlərinə,
Belə yazılıbdır sənin əzəldən!

Qəbul et, ətirli nəğməmi oxu!
Qulaq as bir onun sehrli səsinə.
İndi lənət edir o, yer üzün də
Cənnətin uydurma xoşbəxtliyinə!

Xoşbəxtlik axtaraq yalnız həyatda,
Lakin hər ikimiz sevak ürəkdən
Tale kitabının vərəqlərinə
Belə yazılıbdır bizim, əzəldən.

Qızıl gül yarpağına səhərin mehi,
Necə toxunursa, tərpədir necə;
Əzizim qoy mənim nəğmələrim də,
Toxunsun qəlbinə sənin eləcə!

Ürəkdən can atıb istədiyimə,
Razılıq verdi o, dönmədi məndən!
Tale kitabının vərəqlərinə,
Belə yazılıbdır onun, əzəldən!

Hüseyn KƏRİMOV

H.Kərimovun qeydləri göstərir ki, həqiqətən, əgər Mirzə Şəfi "Nəğmələr"inin alman dilindəki nəşrləri diqqətlə öyrənilib, müəyyən müqayisələr aparılırsa, yeni və qiymətli faktların üzə çıxması şübhəsizdir. Bu cəhəti elə "Nəğmələr"in digər dillərə də tərcümələrinə şamil etmək olar.

P.S. Bir məsələni də qeyd etməyi özümə borc bilirəm. H.Kərimovun xanımı o vaxtlar mənə bildirdi ki, ədəbiyyatşünas həmkarımızın şəxsi arxivində hələ işıq üzü görməmiş bir neçə məqalə və yazı da vardır. Həmin məqalələr bunlardır:

1. Hammerin "Şirin" poeması və onun Nizami "Xosrov və Şirin"-i ilə əlaqəsi (birinci məqalə).
2. Alman ədəbiyyatında "Xosrov və Şirin" mövzusu.
3. Azərbaycan ədəbiyyatının alman dilində tədqiqi tarixindən.
4. Nəsimi əlyazmaları dünya kitabxanalarında.
5. Klassik fars ədəbiyyatı xarici dillərdə (son illərin materialları əsasında).
6. F.Rükertın "Şərq poeziyasından tərcümələr" kitabı haqqında.

Çox təəssüf edirəm ki, adları çəkilən məqalələrin sonrakı taleyi barədə məndə heç bir məlumat yoxdur?! H.Kərimovun vaxtsız ölümü onun bir çox tədqiqatlarının işıq üzü görməsinə imkan vermədi.

V FƏSİL. FRİDRİX FON BODENŞTEDTİN “ŞƏRQƏ MİN BİR GÜN” ƏSƏRİNDƏN MİRZƏ ŞƏFİYƏ DAİR XATİRƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİ

1. HÜSEYN KƏRİMOVUN TƏRCÜMƏLƏRİ

F. Bodenştedt Mirzə Şəfini özünə həm müəllim, həm də dost hesab etmişdir. Təsədüfi deyil ki, o, uzun müddət nəşr etdirdiyi məqalə və kitablarında bunu dəfələrlə etiraf etmiş, hər dəfə bu haqda fəxrlə danışıbmışdır. Həmin qeydlərdən biri belədir: “Qəlbində yenə sən canlanırsan, ey gəncəli ustadam! Sənin yanında əyləşib, nəğmələrini mələhətli səsinde dinləmək istəyirəm. Sənin mənə bəxş etdiyin o ətirli çiçəklərdən gözəl bir çələng hördüm. Sənə şöhrət, qadınlarımıza sevinc gətirmək üçün qarşıma tökdüyüm inciləri sapa düzüb, səliqəli bir boyunbağı düzəlttim, ey mənim gəncəli söz ustadam Mirzə Şəfi! (Fridrix Bodeştedt. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. Bakı, “Yazıçı”, 1987, s.7. Tərcümə edən Akif Bayramov).

1850-ci ildə ilk dəfə nəşr olunan “Şərqdə min bir gün” əsəri (Berlin, Dekker nəşriyyatı) onun müəllifi F. Bodenştedtə böyük şöhrət gətirir. Məhz bu əsərində (sonralar - 1854, 1859, 1891-ci illərdə də həmin əsərin təkrar nəşri olmuşdur; 1922-ci ildə isə bu əsərin nəşrlə tərcüməsi (Berlin, Alman Ədəbiyyat Cəmiyyəti Birliyinin nəşri) çap edilmişdir. F. Bodenştedt Mirzə Şəfi və onun poetik irsi barədə ətraflı məlumatlar (xatirələr, təəssüratlar, qeydlər) vermişdir.

Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan ədəbiyyatşünasları “Şərqdə min bir gün” əsərinə müraciət etsələr də uzun müddət onun təlimizə tərcüməsi barədə fikirləşməmişlər. Bu sahədə ilk təşəbbüs ədəbiyyatşünas və tərcüməçi Hüseyn Kərimova məxsusdur.

H. Kərimov Mirzə Şəfinin şerlərinin alman dilinə tərcüməsi tarixinə dair axtarışlar aparmış və sonradan F. Bodenştedtin onun haqqında xatirələrinin Azərbaycan

dilinə tərcümə etmək qərarına gəlmişdir.

Bir daha xatırlatmaq istərdik ki, tanınmış alman şərqşünası, şairi və tərcüməçisi Fridrix Bodenştedt XIX əsrin ortalarında Şərq dillərini öyrənmək məqsədi ilə Tiflisə gəlmiş və burada görkəmli şair və filosof, istedadlı pedaqoq və xəttat Mirzə Şəfi Vazehdən Azərbaycan və fars dilləri üzrə dərs almışdır. 1843-1845-ci illərdə F. Bodenştedt eyni zamanda, Mirzə Şəfinin Tiflisdə təşkil və rəhbərlik etdiyi “Divani-hikmət” ədəbi məclisinin üzvü olmuşdur.

F. Bodenştedt Almaniyaya qayıtdıqdan sonra 1850-ci ildə Berlində “Şərqdə min bir gün” adlı üç hissədən ibarət əsərini çap etdirmişdir. Bu əsərə müəllifin Şərq təəssüratları, Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında məlumatları, habelə bəzi Şərq şairlərinin əsərlərindən nümunələr (alman dilinə bədii tərcümədə) salınmışdır. Qeyd edək ki, həmin kitabda Mirzə Şəfinin təxminən 500 bəndə yaxın şeri vardır.

Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığı haqqında yazılı mənbələr çox azdır. Bu mənada F. Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” əsəri çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yetmişinci illərin əvvəllərində Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin layiqli tədqiqatçılarından biri olan H. Kərimov bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində çalışmış və bəzi parçaları elə o vaxtlar “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində və “Azərbaycan qadını” jurnalında çap etdirmişdir.

1972-ci ildə H. Kərimov F. Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” əsərinin (Berlin, 1891) I hissəsinin 6-cı fəslini – “Mirzə Şəfinin ilk məhəbbəti”ni orijinaldan tərcümə edərək “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (12-19 fevral) vermişdir.

“Açılmamış səhifələr” rubrikası altında çap olunan həmin tərcüməyə H. Kərimov belə bir ön sözü yazmışdır:

“Son illərdə görkəmli Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi yaradıcılığına dair bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin bu materialların əksəriyyətində böyük şairin həyatı, onun təbiət və cəmiyyət, elm və dünya mədəniyyəti haqqında fikirləri barədə az danışılmışdır.

Bu məhdudluqlar ondan irəli gəlmişdir ki, Mirzə Şəfi

yaradıcılığı və onun həyatı haqqında milli ədəbiyyatımızda ətraflı məlumat verən yazılı iz qalmamışdır. Digər tərəfdən xarici dil çətinlikləri ilə qarşılaşan tədqiqatçılarımız Mirzə Şəfi yaradıcılığına dair əldə olan alman mənbələrindən səmərəli istifadə edə bilməmişlər.

Alman şerqşünası Fridrix Bodenştedt 1843-1845-ci illərdə Tiflisdə yaşayıb, Mirzə Şəfidən Şerq dillərini öyrənib, hikmət dərsi alarkən şairin həyatını qələmə almış, onun şerlərinin (təxminən 122 şerdir) alman dilinə tərcümə etmişdir. O, öz vətəninə qayıdarkən Mirzə Şəfinin həyatından bəhs edən yazıları və şerləri 1850-ci ildə nəşr olunan "Şerqdə min bir gün" adlı çoxcildli əsərinə daxil etmişdir. Mirzə Şəfinin ona bağışladığı "Şer dəftəri" də (44 şer) əsərdə getmişdir.

Son illərdə Mirzə Şəfidən rus və Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrdə əksərən F.Bodenştedtin "Mirzə Şəfinin irsindən", "Mirzə Şəfinin nəğmələri" başlığı altında ayrıca kitab halında çıxan nüsxələrdən istifadə edilmişdir; tədqiqatçılarımız haqlı olaraq həmin şerlərin bütünlüklə Mirzə Şəfiyə aid olduğuna şübhə ilə yanaşırlar. Bu bir həqiqətdir ki, F.Bodenştedt öz şerlərinin bir qismin göstərilən əsərlərə daxil etmişdir. "Şerqdə min bir gün" əsərində isə M.Şəfinin qələmindən çıxmış nəğmələr tam aydınlığı ilə seçilir.

Mirzə Şəfi ilə F.Bodenştedt arasındakı mübahisəli məsələlərə son qoymaq üçün "Şerqdə min bir gün" kitabına Mirzə Şəfinin daxil olmuş şerlərinin əsas götürmək (bu, təxminən 500 bənddir) məqsədüeyğündür. F.Bodenştedt dəfələrlə etiraz edib göstərir ki, "bu şerlərin bir qismi onun iştirakı ilə yaranmış və bir qismi isə həmin bağışlanmış dəftərdəki nəğmələrdir".

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, F.Bodenştedt Mirzə Şəfidən dil öyrənməklə bərabər, onun həyatını qələmə almış, haqqında geniş xatirə yazmışdır. Bu xatirələrdə gətirilən faktlara inanmaq olarmı? Doğrudanmı, M.Şəfinin Züleyxa adlı sevgilisi olmuş, şair ömrü boyu öz nakam məhəbbətinin əzabını çəkmişdir?

Mirzəşəfişünaslar arasında bu barədə mübahisələr baş vermiş və buna hələ də nöqtə qoyulmamışdır. Fakt faktlığında qalır ki, F.Bodenştedt M.Şəfi haqqında xatirələrini bu məhəbbət macərəsi ilə başlayır. Axı, onu bu boyda "uydurmaya" vadar edən nə idi ki?

Ola bilsin ki, bu xatirə-qeydləri yazan F.Bodenştedt səmərəliliyə tam riayət etməmiş, M.Şəfinin söhbətlərini qələmə alarkən özünün də əlavələri olmuşdur. Həmçinin o zamanın adət-ənənələri barədə onun mülahizələri bəzən mübahisəli və bəzən də yanlışdır. Bütünlükdə iri həcmli bir cildliyin təxminən yarısının M.Şəfiyə həsr olunması maraqlıdır. Həmin hissənin tərcüməyə və geniş şərhə ehtiyacı var.

Bu əsərdə Mirzə Şəfinin həyatı və nəğmələrinin yaranma şəraiti haqqında çox maraqlı məlumat verilir. Burada Mirzə Şəfidən bəhs edən yazı 12 çap vərəqi həcmindədir. Hələlik həmin hekayətin "Mirzə Şəfinin ilk məhəbbəti" fəslini oxuculara təqdim edirik. ("Ədəbiyyat və incəsənət", 12 fevral 1972-ci il).

İki il sonra, yəni 1974-cü ildə H.Kərimov "Şerqdə min bir gün" əsərinin (Berlin, 1891) I hissəsinin 7-ci fəslinin – "Müdrilik məktəbi"nin tərcüməsini "Azərbaycan qadını" (№12, s.14-15) jurnalında çap etdirmişdir.

Bu tərcüməsində H.Kərimov "Mirzə Şəfinin həyatından səhifələr" başlığı altında kiçik bir ön sözü yazmışdır. Bəzi faktlar təkrar olunsada, həmin ön sözü jurnalın oxucuları üçün maraqlıdır və belə bir məzmunadadır:

"Məlum olduğu kimi alman şerqşünası Fridrix Bodenştedt 1843-1845-ci illərdə Tiflisdə yaşayarkən Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehlə dostluq etmişdir. O, Mirzə Şəfidən Azərbaycan dilini öyrənməklə yanaşı, onun bir sıra şerlərini və qəzəllərini alman dilinə tərcümə etmişdir. Vətənə qayıtdıqdan sonra həmin tərcümələri (bu təxminən 500 bənd şerdir) övvəlcə "Şerqdə min bir gün" (1850) adlı çoxcildlik əsərində, 1851-ci ildən başlayaraq "Mirzə Şəfinin nəğmələri" başlığı altında ayrıca kitab halında buraxdırmışdır.

"Mirzə Şəfinin nəğmələri" az bir müddət ərzində Almaniyada geniş yayılaraq ölkənin müxtəlif nəşriyyat-

larında 116 dəfə nəşr edilmişdir. “Nəğmələr”in belə şöhrət qazanmasını gören F.Bodenştedt 1874-cü ildən həmin şerlərini öz məhsulu kimi qələmə verərək kitabı “Mirzə Şəfinin irsindən” adı altında nəşr etdirmiş, həmin nüsxəyə 30 səhifəlik sözarı yazaraq şerlərin Mirzə Şəfiyə deyil, məhz özüne məxsus olduğunu söyləmişdir.

Sovet və alman ədəbiyyatşünasları, F.Bodenştedtin ədəbi oğurluğunu çoxdan aşkar edib “nəğmələr”in bütövlüklə Mirzə Şəfiyə aid olduğunu göstərmişlər.

Ölkəmizin arxivlərində Mirzə Şəfinin həyatı və onun yaradıcılığı haqqında yazılı abidə qalmamışdır. Bu baxımdan F.Bodenştedtin “Şərqdə min bir gün” əsəri qiymətli mənbədir. F.Bodenştedt Tiflisdə Mirzə Şəfi ilə dostluq edərək öz müəlliminin həyatını qələmə almış və onun haqqında gözəl xatirə yazmışdır. Bu xatirələrdə F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin şəxsiyyətindən, onun təbiət və cəmiyyət haqqında dünyagörüşündən, qadın azadlığı və qadın gözəlliyi barədə fikirlərindən ətraflı bəhs etmişdir.

Mirzə Şəfi haqqında F.Bodenştedtin xatirələrinin elmi xarakter daşdığını nəzərə alıb “Şərqdə min bir gün” əsərindən bir hissəni oxuculara təqdim edirik”. (“Azərbaycan qadını”, 1974, №12, s.12).

H.Kərimovun tərcümələri həm elmi ictimaiyyət, həm də geniş oxucu kütləsi tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılınmışdı. Lakin vaxtsız ölüm istedadlı ədəbiyyatşünas və tərcüməçi H.Kərimova nə Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinə dair elmi-tədqiqat əsərini yazıb qurtarmağa, nə də başladığı tərcümələrinə sona yetirməyə imkan verdi.

Sonralar H.Kərimovun ailəsinin xahişi ilə mən mərhumun şəxsi arxivini nəzərdən keçirərkən, orada “Şərqdə min bir gün” əsərindən daha beş çap vərəqi həcmində tərcümənin qaldığını müəyyənləşdirdim.

Həmin tərcümələr “Şərqdə min bir” kitabının ayrı-ayrı fəsilələrindən götürülmüş hissələrdir.

1986-cı ildə mən H.Kərimovun tərcümələrinin bir hissəsini “Kirovabad kommunsiti” qəzeti vasitəsilə oxuculara təqdim etdim. (Bax: V.Arzumanlı. “Şərqdə min bir gün”;

Müdrüklük məktəbi. “Kirovabad kommunisti”, 4-6 dekabr 1986-cı il). Həmin tərcümələrin əlyazmasının qalan hissələrinin bir nüsxəsini şəxsi arxivimdə saxlayıram. Yəqin ki, gələcəkdə həmin tərcümələri bütünlükdə oxuculara təqdim etmək imkanı yaranacaqdır.

2. AKİF BAYRAMOVUN TƏRCÜMƏLƏRİ

“Şərqdə min bir gün” əsəri Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığının bəzi cəhətlərini öyrənmək üçün etibarlı mənbələrdən biridir, daha doğrusu, ən qiymətliyədir. Məlumdur ki, uzun müddət “Mirzə Şəfinin nəğmələri” kitabına daxil olunmuş şerlərin məhz “Tanınmış Şerq şairi Mirzə Şəfiyə məxsus olduğunu” təsdiq edən Fridrix Bodenstedt 1874-cü ildə nəşr etdiyi “Mirzə Şəfinin irsindən” adlı kitabına yazdığı sözdə o vaxta qədər Mirzə Şəfi imzası ilə çap olunmuş bütün şerlərin müəllifinin yalnız onun özü olduğunu bildirmişdir. Əlbəttə, artıq çoxdan öz obyektiv həllini tapmış bu məsələ üzərində dayanmaq fikrində deyiləm. Məqsədim “Şərqdə min bir gün” əsərinin bütünlükdə əhəmiyyətini bir daha ön plana çəkməkdir.

Yəqin elə bu cəhətləri nəzərə alaraq, Mirzə Şəfi və alman ədəbiyyatşünaslığı sahəsində araşdırmalar aparan A.Bayramov keyli müddət F.Bodenstedtin Mirzə Şəfi haqqında xatirələrinin dilimizə tərcüməsi üzərində yaradıcılıq işləri aparmışdır.

1987-ci ildə A.Bayramov orijinaldan etdiyi tərcümələrini “Fridrix Bodenstedt. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr (“Şərqdə min bir gün” kitabından)” adı ilə ayrıca kitab halında nəşr etdirmişdir (Bakı, Yazıçı, 1987, 118 səh.).

Mirzə Şəfi haqqında xatirələr F.Bodenstedtin “Şərqdə min bir gün” əsərinin 1859-cu il nəşrindən (Berlin) götürülmüşdür. Əsərin hər üç hissəsinin ayrı-ayrı fəsilərindən götürülərək ardıcılıqla təqdim olunan xatirələr oxucuda F.Bodenstedtin həm Mirzə Şəfi, həm də müəllifin Tiflisdə keçirdiyi günlər haqqında çox geniş təsəvvür yaradır. Daha doğrusu, tərcüməçi çalışmışdır ki, alman ədibinin Mirzə Şəfi haqqında xatirələrinin ən maraqlı, ən səciyyəvi epizodları Azərbaycan oxucusuna təqdim etsin. Və əməli demək olar ki, bu tərcümə kitabı ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Akif Bayramovun mirzəşəfişünaslıq sahəsində apardığı axtarışların ən səmərəli və uğurlu bəhrəsidir.

“Mirzə Şəfi haqqında xatirələr” kitabına tərcüməçi – A.Bayramov “Mirzə Şəfi Vazeh” adlı ön söz yazmışdır. Daha çox Mirzə Şəfinin həyat səhifələrinə, onun şerlərinin alman dilinə tərcümə tarixinə həsr olunan ön sözdə təəssüf ki, F.Bodenstedtin xatirələri haqqında qeydlərə rast gəlinmir. Ön sözün yalnız son abzasında bildirilir ki, “Mirzə Şəfinin şerlərində səslənən bu motivlər (şairin şerlərinin məzmunu və sənətkarlıq xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur – V.A.), F.Bodenstedtin şair haqqında yazdığı xatirələrində öz əksini tapmışdır. F.Bodenstedt Mirzə Şəfi ilə ilk tanışlıqdan başlayaraq, onunla ayrılana qədərki bütöv bir dövrü, öz müəllim və dostuna olan münasibətini böyük məhəbbət və hörmətlə qələmə almışdır. F.Bodenstedtin xatirələrində dahi Mirzə Şəfinin surətini görür, onun həyatının bizə məlum olmayan keyfiyyətləri ilə tanış olur (s.6).

Əslində gərək tərcüməçi ön sözdə F.Bodenstedtin “Şərqdə min bir gün” əsərinin ümumi həcmi, onun qısaca da olsa məzmunu, Mirzə Şəfiyə, Tiflisə dair xatirələrin alman nəşrində yerinə, həcminə, əhatə dairəsinə, yaranma və yazılma tarixinə, mətnlərdə edilən ixtisarlara dair qısaca da olsa məlumatlar verəydi. Hətta, “Şərqdə min bir gün” əsəri barədə Azərbaycan oxucusuna müəyyən təsəvvür oyaqmaq məqsədilə tərcüməçi gərək bu əsərin yaranma, yazılma və nəşr tarixi barədə də ön sözdə söhbət açaydı.

Biz inanırıq ki, gələcəkdə A.Bayramov Mirzə Şəfi haqqında xatirələrin yeni nəşrində qeyd etdiyimiz və digər cəhətləri mütləq nəzərə alacaqdır.

Onu da mütləq qeyd etmək istərdim ki, “Mirzə Şəfi haqqında xatirələr” kitabının tərcüməsi onun dilinin səlisliyi və bədiiliyi baxımından uğurludur. Kitabı oxuduqca onun orijinaldan tərcüməsinin üstünlükləri hər səhifədə hiss olunur.

Əslində biz Mirzə Şəfinin həyat və yaradıcılığını daha dərinləndirən öyrənmək üçün onunla bağlı alman dilindəki bütün mənbələrin imkanlarından istifadə etməliyik. Daha doğrusu, mirzəşəfişünaslığın bir sıra təxirəsalınmaz problemləri çərçivəsində “Şərqdə min bir gün” əsərinin bütünlükdə “Mirzə

Şəfi irsindən...”, “Mirzə Şəfinin nəğmələri” və bəzi digər kitabların həm özlərini, həm də vaxtilə onların nəşrlərinə yazılmış bütün müqəddimə, ön söz və sözdardlarını mütəqə dilimizə tərcümə etməliyik. Ayrı-ayrı nəşrlərdə, istər Mirzə Şəfinin nəğmələri olsun, fərqi yoxdur, bütün hallarda həmin mənbələrdə hələ az bildiyimiz və yaxud heç bilmədiyimiz maraqlı və qiymətli faktlar çoxdur. Hələ ki, onların hamısı Mirzə Şəfi sevelərin axtarışlarını, araşdırmalarını, tərcümələrini gözləyir.

ƏLAVƏLƏR

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

MİRZƏ ŞƏFİNİN YARADICILIQ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİ GÜCLƏNDİRMƏK HAQQINDA QƏRAR

Azərbaycan KP MK Azərbaycanın maarifpərvər şairi M.Ş.Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsini gücləndirmək haqqında qərar qəbul etmişdir.

Qərarla qeyd olunur ki, görkəmli maarifpərvər şair, mütəfəkkir Mirzə Şəfi Vazeh (1792¹-1852) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Onun öz kökləri ilə xalqa dərinəndən bağlı olan yaradıcılığı Azərbaycan klassik poeziyasının ən yaxşı ənənələrinə əsaslanır. Şairin yaradıcılığı azadlıqsevərlik, yüksək humanizm ideallarının təntənəsinə inam, əsarətə, zülmə və ədalətsizliyə nifrət ruhu ilə yəğrılmışdır.

Dövrünün ən savadlı adamlarının biri olan M.Ş.Vazeh fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində geniş biliyə malik idi, bir sıra Şərqi dillərini bilirdi. Şairin mütərəqqi fikirləri, dini ehkamlara nifrəti onun əsərlərində və maarifçilik fəaliyyətində öz parlaq əksini tapmışdır. O, dindarlığın əleyhdarı idi və öz şerlərində tamahkarlığı, zülmkarlığı və cahilliyi ifşa edirdi.

M.Ş.Vazehin poeziyası rus mədəniyyətinin bir çox görkəmli xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirmişdir. Məşhur poeziya tərcüməsi ustaları onun əsərlərinin məcmuələri dəfələrlə rus dilində nəşr edilmişdir. Görkəmli rus bəstəkarları onun şerlərinə mahnı və romanslar bəstələmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində M.Ş.Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində müəyyən iş görülmüşdür. Onun şerlərindən ibarət məcmuələr rus və Azərbaycan dillərində nəşr edilmişdir. Onun haqqında elmi tədqiqat əsərləri, oçerklər, məqalələr, bədii əsərlər yazılmışdır.

Eyni zamanda M.Ş.Vazehin yaradıcılıq irsi, həyat və fəaliyyətinin bir çox cəhətləri hələ də dərindən öyrənilməmişdir. Şairin şerlərinin orijinallarının yalnız cüzi bir qismi bizə gəlib çatmışdır, orijinalların tapılması üçün kifayət

qədər axtarış işi aparılmamışdır. Axtarışlar qeyri-mütəşəkkil qaydada, əsasən ayrı-ayır həvəskarlar tərəfindən aparılır. Şairin əsərlərinin Azərbaycan, rus dillərində və xarici dillərdə olan nəşrləri elmi-tənqidi cəhətdən təhlil edilməmiş, dünya xalqlarının dillərində onun əsərlərinin çoxlu nəşrinin bibliografiyası tərtib olunmamış, istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə şairin əsərlərinin orijinalları ilə bəzən əlyazma fondları, muzeylər və kitabxanalar ətrafı tədqiq edilməmişdir. Şairə həsr olunan tədqiqatlar onun həyatının və yaradıcılıq irsinin bütün cəhətləri haqqında kifayət qədər dolğun təsvir yaratmışdır.

Azərbaycan KP MK Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına tapşırılmışdır ki, M.Ş.Vazehin bütün ədəbi-bədii və və fəlsəfi irsinin dərindən və planlı öyrənilməsini təşkil etsin. Bu məqsədlə:

onun əsərlərinin və əlyazmalarının Azərbaycan, rus dillərində və xarici dillərdə olan nəşrlərinin, habelə ölkəmizdəki və xaricdəki arxiv materiallarının elmi-tənqidi təhlilini aparmaq üçün görkəmli ədəbiyyat tarixçilərindən və tekstoloqlardan ibarət komissiya yaratsın;

şairin çoxcəhətli yaradıcılığının və maarifçilik fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edən fundamental elmi tədqiqat əsəri yaratsın;

respublika Dövlət Nəşrkəməsi ilə birlikdə M.Ş.Vazehin rus dilinə sötri tərcüməsi verilmiş əsərlərinin şərhli məcmuəsini və onun seçilmiş əsərlərinin Azərbaycan və rus dillərində suvenir məcmuəsini hazırlayıb nəşr etsin.

Respublikanın Mədəniyyət Nazirliyinə, M.F.Axundov adına Azərbaycan respublika Dövlət kitabxanasına təklif edilmişdir ki, 1983-cü ildə M.Ş.Vazehin ölkəmizdə və xaricdə nəşr edilmiş əsərlərinin, habelə onun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş ədəbiyyatın tam bibliografiyasının tərtib edilib dərc olunmasını təmin etsinlər.²

TƏRCÜMƏÇİDƏN

Mirzə Şəfi Vazehdünya xalqlarının ən çox tanıdığı şairlərdən biridir. Onun bədii yaradıcılığı ilə dünyanın ən görkəmli sənətkarları maraqlanmışlar. “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”nin 1960-cı il 3 sentyabr tarixli nömrəsində Mirzə Şəfi haqqında geniş qeydləri ilə çıxış edən macar ədəbiyyatçısı Dyerd Radonun məqaləsi bu marağın nəinki azaldığını, bəlkə də daha da artdığını sübut edir.

Istismar, zülm və əsərin hakim olduğu cəmiyyətdə yaşayan əsil şairlərin hər birinin mütləq bir faciəsi olur. Xaqanini, Nəsimini, Vaqifi, Hadini, Sabiri, Puşkini və Lermontovu xatırlamaq kifayətdir. Mirzə Şəfinin faciəsi isə ikitərəfli olmuşdur.

Ömrünü çətinlik və məhrumiyətlə keçirən şairin yaradıcılıq taleyi də faciəlidir. Başqa xalqların dilində yüzlərlə şeri səslənən Mirzə Şəfinin indiyə kimi ana dilində cüzi bir qism şeri məlumdur. Bu şerləri tapıb üzə çıxardıqlarına görə heç şübhəsiz görkəmli ədəbiyyatşünaslarımız S.Mümtaz və Ə.Ə.Seyidzadəyə minnətdar olmalıyıq. Lakin, bununla belə bu sahədə çox az iş görülmüşdür. Mirzə Şəfi şerlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi hələlik böyük şairin ədəbi irsinin müəyyən cəhətləri ilə də olsa oxucularımızı tanış etmək məqsədini izləyir.

1879-cu ildə Peterburqda çıxan “Jivopisnoe obozrenie” öz nömrələrindən birində yazmışdı: “Mirzə Şəfi şerləri hətta tatar (Azərb.) dilinə tərcümə edilmişdir”. Eyni fikri 13 il sonra “Das magazin für literatur” qəzeti də yazmışdı. Bunu yazanların məsələnin əsil mahiyyətindən xəbərdar olub-olmamalarını bir kənara qoysaq, məqsədləri əsər müəllifinin Bodenştedtdə olduğunu göstərmək idi.

İndi Mirzə Şəfinin bəzi şerlərini almanca azərbaycançaya tərcümə etməklə biz vaxtilə deyilmiş bu yalanı bu gün

doğruya çıxarmırıqmı? Qətiyyəən yox!! Çünki artıq Bodenştedtin plagiatorluğu çoxlu təkzibedilməz dəlillər əsasında sübut edilmişdir. Əldə olan bəzi orijinal şerlərin alman tərcüməsi ilə tutuşdurulması Bodenştedtin Mirzə Şəfi şerlərinin əsasən düzgün və poetik bir dillə tərcümə etdiyini göstərir. Onun bədii tərcümə sahəsində təcrübəsi şübhəsiz az deyildi. Bu barədə Puşkin, Lermontov poeziyasının yaxşı tərcüməçisi kimi tanınan Bodenştedtdə haqqında A.İ.Gertsenin fikirləri ilə tanış olmaq kifayətdir. Lakin, onun tərcümələri heç şübhəsiz, bir sıra əlavə və təhriflərdən də azad deyil. “Mirzə Şəfi nəğmələri”, “Mirzə Şəfi irsindən” kitablarında Xəyyam, Hafiz, Füzuli şerlərindən parçalar da tapmaq mümkündür.

Bu bizi, heç də geniş oxucu kütləsini Mirzə Şəfinin irsi ilə tanış etmək arzusundan çəkəndirməmişdir. Oxucularımız nəzəri kitablardan Bodenştedtin plagiatorluğu haqqında kifayət qədər inandırıcı məlumat almışlar.³ Lakin Bodenştedtin öz adına çıxmaq istədiyi şerlər indiyə kimi bir küll halında şairin ana dilinə tərcümə olunub, nəşr edilməmişdir. Bircə, şerlərin alman dilindən tərcüməsini bu cəhətdən gələcəkdə də (hələlik orijinal şerlərin özü tapılana qədər) davam etdirmək lazım gələcəkdir.

Şerlərin almanca tərcümə edərək biz o dövrün şer qeri üslubuna xas ibarə və təşbehlərdən, ərəb, fars tərkiblərindən və sairədən istifadə edib oxucuda illüziya yaratmaq yolu ilə getmək istəmədik. Lakin Mirzə Şəfini üslub nöqtəyindən nəzərdən müasirləşdirmək fikrindən də uzağıq.

Oxucu bu kitabçadan şerlərin alman dilindən tərcümə olduğunu bilir. Şairin əlimizdə olan və həmin kitabda verilən Azərbaycan, fars dillərində olan bir neçə şeri, qəzəl və müxəmməsi, rübai və beytləri isə onun üslubunun aparıcı meyli haqqında tam təəvvür yaratmaq üçün azdır.

Şübhəsiz, tərcümə etdiyimiz şerlərin gələcəkdə əslilə tapıldıqda, bunlar orijinala nisbətən solğun görünəcəkdir. Bizim tərcümələr yəqin ki, müəyyən qüsurlardan da, azad deyildir. Biz öz xeyirxah məsləhətləri və ağıllı tənqid qeydləri ilə işimizə kömək edəcək yoldaşlara qabaqcadan

təşəkkür edirik. Qoy bu kiçik təşəbbüs böyük şairimizin irsini əməli şəkildə aşkara çıxarmaq sahəsində çoxdan bəri dayanmış axtarışları canlandırmağa və sükut buzunu qırmağa kömək etsin.⁴

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN TİFLİS HƏYATINDAN

Mirzə Şəfi Vazeh təqribən 1794-cü ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Onun atası Kərbəlayı Sadiq Gəncə hakimi Cavad xanın memarı idi.

Mirzə Şəfi Gəncə mədrəsəsində ərəb və fars dillərini, hüsn-xətti və ilahiyyatı öyrənmiş, ruhani olmağa hazırlaşmışdır. Atası vəfat edəndən sonra Mirzə Şəfini himayəyə götürən Hacı Abdulla adlı birisi onun şəxsiyyətinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Uzun müddət İranda, Ərəbistanda qalması nəticəsində Hacı Abdullanın dünyagörüşü panteizmə boyanmışdı.

Mirzə Şəfi gəncliyində bir müddət Cavad xanın qızının mirzəsi olmuşdur. 40-cı illərin əvvəllərində o xüsusi dərslərlə məşğul olmuş, xəttat və şair kimi şöhrət qazanmış, Cənubi Azərbaycandan olan şair Molla Fətullanın (sonralar öz dini adını dünyəvi Fazil xan adı ilə əvəz etmişdir) satirasına satira ilə cavab vermişdir.

Bütün gənclik planları boşa çıxdıqdan sonra Mirzə Şəfi Tiflisə, onu qəza məktəbinə öz yerinə məsləhət görəndə M.F.Axundovun yanına yola düşmüşdür. Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dili müəllimi təyin edilmək üçün Mirzə Şəfi 1840-cı il mayın 1-də Zaqafqaziya məktəbləri direktoru N.N.Knopfun adına ərizə vermişdir. O, ərizəsində yazmışdır: "Öz arzumu dövlətə müəllim vəzifəsində xidmət etmək üçün siz cənablarına öz ərizəmi təqdim edirəm ki, əgər layiq bilsəniz, məni Tiflis qəza məktəbində boş olan tatar dili müəllimi yerinə təyin edəsiniz".

Eyni zamanda Mirzə Şəfi Tiflis şeyxül-islamı axund Məhəmməd Əlidən özünün şəxsiyyətini və pedaqoji qabiliyyətini təsdiq edən şəhadətnamə almışdır. Həmin şəhadətnamədə deyilir: "...Yelizavetpol müsəlmanlarından olan Mirzə Şəfi Sadiq oğlu yaxşı keyfiyyətlərə malik adamdır, xoşrəftardır və oradakı ictimaiyyət arasında hörmətlidir, dövlət məktəblərində tatar dilindən və

ümumiyyətlə Şərq dillərindən dərs demək sahəsində böyük istedadla ilə seçilir...))

Zaqafqaziya məktəbləri direktorluğuna Mirzə Şəfi üçün zəmanət verən qəza məktəbi müdiri Xaçatur Abovyan yazmışdır: "Buradakı qəza məktəbində boş olan tatar dili müəllimi yerinə keçməyi Yelizavetpol müsəlmanlarından olan Mirzə Şəfi Sadiq oğlu adlı bir nəfər arzu etmişdir, o burada həmin dindən olan ruhani başçılarına, eləcə də bütün hörmətli tatarlara olduqca yaxşı cəhətdən tanınır". Mirzə Şəfinin deyilən keyfiyyətlərinə əmin olan və "məktəbə verə biləcəyi faydanı əvvəlcədən görə" X.Abovyan onun həmin yerə təyin olunmasını direktorluqdan xahiş etmişdir.⁵ Lakin direktorluq icazə almaq üçün Tiflis hərbi qubernatoru general Braykoya müraciət etdikdə, o, bu şərtlə razılıq vermişdir ki, Mirzə Şəfinin həmin yeri tutmaq üçün qəbil olduğu sübut edilsin. O zaman Mirzə Şəfini "sınaqdan keçirmək üçün" Tiflisdə müvafiq adamlar olmadıqından o çox gözləməli olmuşdur. Dörd aydan sonra Kazandan L.Budaqov Tiflis gimnaziyasında Hacı Yusifin yerinə təyinat alıb gəlmiş və nəhayət, 1840-cı il sentyabrın 17-də Tiflis gimnaziyasında sınaq keçirilmişdir. İmtahan götürən L.Budaqov Mirzə Şəfinin təkcə Azərbaycan dilindən deyil, fars və ərəb dillərindən də kifayət qədər məlumatlı olduğunu aşkar etmişdir. Lakin "sınaqda" X.Abovyanın əvəzinə iştirak edən Şestakov adlı birisi bildirmişdir ki, Mirzə Şəfi Sadiq oğlu rus, gürcü və erməni dillərini bilmədiyi üçün heç bir azərbaycanlı şagirdi olmayan həmin məktəbdə Azərbaycan dili müəllimi təyin edilə bilməz.

Direktorluq icazə almaq üçün Zaqafqaziyanın baş hakimi general E.A.Qolovinə müraciət etməli olmuşdur. N.N.Knopf ona yazmışdır: "Müsəlmanlardan rus dilini bilən olmadığımıza görə müsəlman uşaqlarını buradakı qəza məktəbinin dərslərinə cəlb etmək üçün Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun müəllim təyin edilməsini faydalı hesab edirəm". Nəhayət, 1840-cı ilin noyabrında general E.A.Qolovinin icazəsindən sonra Mirzə Şəfi dərs deməyə buraxılmışdır. O, rus imperatoruna "sədaqətlə və riyakarlıq etmədən xidmət

edəcəyinə", "gizli cəmiyyətlərə mənsub olmayacağına", "pravoslav uşaqlarına pravoslav kilsəsinə zidd olan qaydaları təlqin etməyəcəyinə" and içmişdir.

Mirzə Şəfi düz altı il Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan dilindən və müsəlman qanunçuluğundan (şəriətdən) dərs demişdir. O, pedaqoq kimi qeyri-adi istedadını göstərmişdir. 1843-cü il üçün məktəbin hesabatında deyilir: "Tatar dilindən müvafəqiyyətlər yaxşıdır, 2-ci və 3-cü sinfin şagirdləri tatar dilində səliqəli oxuyur və yazır, elələri də var ki, bu dildə öz fikirini izah edə bilər".

Mirzə Şəfi məktəblə yanaşı, xüsusi pansionlarda, evlərdə Azərbaycan dilindən dərs demişdir. O, xüsusi dərslərdə həmişə Şərq poeziyasının klassiklərindən, özünün və başqalarının nəğmələrindən istifadə etmişdir. Tezliklə, Mirzə Şəfinin ətrafında "Divani-hikmət" adlı ədəbi dərmək yaranmışdır. Buraya Şərq poeziyasının həvəskarları gəlmişlər. Bunların içərisində o zaman Tiflis məktəblərində dərs deyən L.Budaqovu, İ.İ.Qriqoryevi, Mirzə Yusif Şahnəzərovu, F.Bodenştedti və başqalarını görmək olardı. Mirzə Şəfidən Azərbaycan və fars dillərini öyrənən, onun nəğmələrinin və şəxsiyyətinin məşhurlaşmasında özü də bilmədən böyük rol oynayan alman şair-tərcüməçisi F.Bodenştedt "Divani-hikmət" in işində xüsusilə fəal iştirak etmişdir.

F.Bodenştedt Mirzə Şəfinin şəxsiyyətidən danışarkən yazmışdır: "O öz mühitində dillərin və poeziyanın bilicisi kimi fərqlənirdi, həmçinin ruslarla, gürcülərlə, ermənilərlə hamıdan çox ünsiyyətdə olurdu ki, ondakı sakitlik heç bir əzab çəkməməyin deyil, ağır, lakin uğurla aparılmış daxili mübarizənin nəticəsidir. Ona müxtəlif bədbəxtliklər və əzablar üz vermiş, lakin bunlar onun qəddini əyə bilməmişdir, yalnız geniş alnında izlər qoymuşdur. Gənclik planları boşa çıxdıqdan sonra o, azadlıq qazanmağa can atmış, bunu həyat səadəti hesabına əldə edə bilmədikdə öz ehtiyaclarını məhdudlaşdırmağa məcbur olmuşdur. O, həyatın bütün incə zövqlərini bilsə də başqalarının çox gözəl həyatına həsədsiz baxırdı. Mənim müəllimim kimi həyatda az tələbatı olan başqa bir adama mən heç vaxt rast gəl-

məmişəm. Mirzə Şəfi oxumağa çox tələbkar idi və o, yaxşı olan hər nəyi oxusa və eşitsə, onun ətinə, qanına keçərdi, şəxsi yaradıcılığını oyadardı. Yadıma gəlmir ki, o özü ilə dərsə kitab gətirsin, həmişə əzbərdən nəgmə deyər, diqtə edər, sitat gətirərdi”.

F.Bodenştedt Mirzə Şəfi ilə o qədər yaxın olmuşdur ki, Azərbaycan şairi ona özünün “Müdrüklük açarı” adlı şerlər toplusunu bağışlamışdır. F.Bodenştedt Almaniyaya qayıtdıqdan sonra Mirzə Şəfinin şerlərini alman dilinə tərcümə edib əvvəlcə özünün “Şərqdə min bir gün” adlı kitabında, sonra isə “Mirzə Şəfi nəgmələri” adlı ayrıca kitabda dərc etdirmişdir. F.Bodenştedtin gözləmədiyi halda “Mirzə Şəfi nəgmələri” qeyri-adi uğur qazanmış, bir çox Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Bundan təmahlanan F.Bodenştedt tərcümə vaxtı bəzi sərbəstliklərə yol verməsindən istifadə edərək həmin nəgmələrin tərcümə olmadığını və onun öz əsərləri olduğunu inandırmağa çalışmışdır. Qərribə büurasındadır ki, sonralar F.Bodenştedtin yaradıcılığı ilə məşğul olan alman tədqiqatçıları, məsələn, Kurt Zundermeyer “Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfi nəgmələri” (Kil, 1930) kitabında bu fikri təsdiq etməyə çalışmışlar. F.Bodenştedtin bu iddiası yalnız bizim vaxtımızda rədd edilmişdir. Mirzə Şəfinin həmin dövrdə yaşamış Mirzə Mehdi tərəfindən köçürülən ayrı-ayrı nəgmələri indi aşkar edilmiş və ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən dərc edilmişdir.

Mirzə Şəfinin ədəbi dərnəyi bu dərnəkdə yaranan ecəzkar nəgmələr haqqında Tiflisdə çoxları bilmişlər. Mirzə Şəfinin nəgmələri gürcülər, ermənilər, azərbaycanlılar arasında əldən-ələ gəzmiş, onlarla Rusiyadan və Qərbi Avropadan gələnlər maraqlanmışlar. 1843-1844-cü illərdə F.Bodenştedtin həmvətənləri olan Q.Rozen və V.Qarnış Mirzə Şəfinin dərnəyinə gəlmişlər. F.Bodenştedt kimi onlar da Mirzə Şəfidən yerli dilləri öyrənmiş, onun nəgmələri ilə maraqlanmışlar.

Qafqazın yaşlı adamları Mirzə Şəfinin nəgmələrini uzun müddət yadda saxlamış və oxumuşlar. XIX əsrin 50-ci illərində “Kavkaz” qəzetinin redaktoru İ.A.Slivski qeyd etmişdir ki, Tiflisdə ziyafətlərdə “məşhur Mirzə Şəfinin

şerləri bədahətən tərcümə edilirdi”. Həmin illərdə Tiflisin aristokrat ailələrində olmuş adı naməlum olan bir jurnalist yazmışdır: “Müsahiblərdən biri əlində şampan şərəbi qədəhi tutaraq, indiki Şərqi Hafizi olan Mirzə Şəfinin şerini demək olar ki, bədahətən tərcümə etdi”.

Gözəl xəttat olan Mirzə Şəfi gənc yaşlarından Şərq əlyazmalarının köçürülməsi ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycan SSR EA Respublika Əlyazmaları Fondunda* Mirzə Şəfinin 1824-cü ildə üzünü köçürdüyü “Xosrov və Şirin”in əlyazması nüsxəsi, SSRİ EA Asiya Xalqları İnstitutunda onun 1848-ci ildə üzünü köçürdüyü Mirzə Adıgözəlbəyinin “Qarabağnamə” əsərinin əlyazması nüsxəsi saxlanılır. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, o, bu əlyazmasının ayrı-ayrı hissələrini İ.İ.Qriqoryevlə birlikdə hazırladıqları Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatına daxil etmişdir.

Mirzə Şəfi rus ədəbiyyatına bələd olmuşdur. O, Türkiyə ilə 1828-1829-cu illər müharibəsində korpusun qərargahında adyutant olan A.F.Veltmanın məşhur “Qaçaqlar nəgməsi”ni rus dilindən fars dilinə tərcümə etmişdir.

F.Bodenştedlə birlikdə “Divani-hikmət” ədəbi dərnəyinin işində fəal iştirak edən A.Bakıxanova Mirzə Şəfi dərindən ehtiram hissi bəsləmişdir. F.Bodenştedt ondan nə üçün A.Bakıxanovun yanında şərəb içmədiyini soruşanda Mirzə Şəfi demişdir: “O məndən böyük və qüdrətlidir, mən onun yanında içməklə ona toxuna bilərəm”.

1846-cı ilin noyabrında Mirzə Şəfi iş yerini Yelizavetpol qəza məktəbində eyni vəzifəyə dəyişmişdir. Mirzə Mehdiyin dediyinə görə o, burada da əvvəlki kimi ədəbi məşğələlərini davam etdirmiş, şerlər yazmışdır.

1850-cü ilin yanvarında Mirzə Şəfi iş yerini Tiflis zadəgan gimnaziyasına dəyişir. Burada o, müəllim İ.İ.Qriqoryevlə yaxınlaşmış, onlar birlikdə yuxarıda xatırladığımız “Tatar (Azərbaycan ləhcəsi) müntəxəbatı”ndan başqa “Tatarca-rusca lüğət” də tərtib etmişlər.

Mirzə Şəfi 1852-ci il noyabrın 16-da Tiflisdə vəfat etmiş və orada müsəlman qəbiristanlığında basdırılmışdır.*

SEVMƏYƏ DAHA ÇOX ƏSAS VAR

“Rus ədəbiyyatı dostlarının Moskva cəmiyyəti” 1880-ci il iyunun 7-də A.S.Puşkinə heykəlin açılışına Visbadendən bir qonaq dəvət etmişdi. Bu qonaq alman şairi Fridrix fon Bodenştedt idi.

Çox güman ki, Turgenevin təşəbbüsü nəticəsində göndərilmiş bu dəvətnamədən Bodenştedt, o zaman Amerikada¹ olduğuna görə, təəssüf ki, istifadə edə bilmədi. Lakin dəvətnamə rus ədəbiyyatının Almaniyada tərcüməsi və təbliği sahəsində böyük xidmətləri olan alman şairinə minnətdarlığın və ehtiramın ifadəsi idi. Bodenştedt “19-cu əsrin ikinci yarısında Rusiyanın mənavi və mədəni həyatı ilə tanış lmağ üçün ilk çıxışları açmışdır”.²

Bir çox dilləri bilən şair tərcümə sahəsində olduqca çox və səmərəli iş görmüş – təkcə rus dilindən 28 müxtəlif müəllifin 200-ə yaxın şerini, o cümlədən A.S.Puşkinin 59, M.Y.Lermontovun 58 əsərini alman dilinə çevirmişdir.

Öz qüvvəsinə, istedadına, möhkəm inanan³ Bodenştedt bildirdi ki, müasirləri içərisində rus poeziyasını konqenial⁴ (yəni ruhca, məzmun və istedadca əslinə uyğun) tərcümə etməyə qadir olan yeganə şairdir.

Bu gün biz Bodenştedtin tərcümələrini daha obyektiv qiymətləndiririk. Onların çoxu keyfiyyət etibarlı köhnəlmiş və daha müasir tərcümələrlə əvəz edilmişdir.

Buna baxmayaraq, Rodetskinin Bodenştedt haqqında rəyi son dərəcə dəqiqdir: “O rus poeziyasının ilk qarçısı olmuşdur. Almanıyanın Rusiyana başa düşməsi üçün yollar və körpülər salmışdır. Bəli, ondan sonra gəlmiş tərcüməçilər daha böyük cəsarət və inamla tərcümə etmişlər, lakin Bodenştedt kəşfkar şair qəlbini rus xalqı üçün səxavətlə açan birinci alman olmuşdur.

İndi, məsələn, Puşkinin şerlərinin Bodenştedt tərcümələrindən daha gözəl tərcümələri olduğu barədə mübahisə etməyə dəyərmi?

Etiraf edirik ki, bizim zəmanədə tərcümələr keçmişdəkinə nisbətən xeyli kamil formaya çatmışdır.

Bun baxmayaraq ilk çıxış açmış Bodenştedtin çox köhnə, ağır əməyi indi də, gələcəkdə də dərin ehtirama və diqqətə layiqdir”.⁵

Bodenştedtin öz əsərləri başqa cür idi, bu əsərlər təqlid xarakteri daşıyan romantikliyi ilə, orijinallıqdan, canlı hissələrdən, insan həyəcanlarının qüvvəsindən və dərinliyindən uzaqlığı ilə fərqlənirdi.

Karl Marks F.Engelə məktubunda yazıçı Bodenştedti “Boşboğaz” və “I Vilhelmin Horatsisi”⁶ adlandırır. Əsrin əvvəlində liberal alman tənqidi Bodenştedtin bu növ əsərlərinin müvəffəqiyyətini yalnız “zövqün iflasa uğraması” ilə izah edirdi.

Almaniya Demokratik Respublikasının ədəbiyyatşünaslığı Bodenştedtin yaradıcılığına aydın münasibət bəsləyir: “Bizim üçün o rus və alman ədəbiyyatı arasında bir vasitəçi kimi – yalnız müəyyən tarixi əhəmiyyətə malikdir. Onun öz əsərləri isə haqlı olaraq unudulmuşdur”.⁸

Sovet ədəbiyyatşünaslığı təəssüf edir ki, müasir alman ədəbiyyat tarixində Bodenştedtə “bu qədər cüzi yer” verilir.⁹ Axı, məhz, buna görə Bodenştedtin öz əsərləri təhlil olunmur. Mirzə Şəfinin şərqçiləri isə şərtsiz Bodenştedtin öz şerləri kimi qələmə verilir və onlarla bərabər təhlil obyektindən kənara atılır.

Lakin burada SSRİ-nin çox qədim xalqlarından biri – Azərbaycan xalqı səsini qaldırır öz klassiki Mirzə Şəfni, öz milli mədəniyyətinin böyük nəğməkarını müdafiə edir. Azərbaycan xalqı haqlı olaraq Mirzə Şəfi nəğmələrinin həqiqi müəllifini aydınlaşdırmağı tələb edir.

“Çətin vəziyyətdən” qurtula bilməyən yoxsul bir ailədə (1819-cu ildə) doğulmuş Fridrix Bodenştedt “heç kəsin böyüklük, rəhbərlik etmədiyi fərəhsiz ilk gənclik”¹⁰ illərindən sonra, 1837-ci ilin payızında¹¹ Rusiyaya, qohumlarının yanına gəlir. 1840-cı ildə Moskvada o, knyaz Qolitsinin evində təربيyyəçi-mürəbbi olur. 1843-cü ilin sonunda şerq dillərini və adətlərini öyrənmək, sonra şerq poeziyasını alman dilinə

tərcümə etmək məqsədilə Bodenştedt Qafqaza yola düşür. Burada ona məsləhət görürlər ki, Tiflis qəza gimnaziyasının müəllimi, “yorulmaz zəhmətkeş, bəxti gətirməyən böyük Azərbaycan şairi”,¹² “Gəncəli mütəfəkkir” Mirzə Şəfiddən dərş alsın.

Təəssüf ki, məqalənin həcmi Azərbaycan ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsinin həyat yolunu ətraflı təsvir etməyə imkan vermir.

Bədbəxtlik Mirzə Şəfini daim, öləndək (bəlkə öləndən sonra da) təqib edir.

Mirzə Şəfinin ağır taleyi o dövrün müstəqil və azad düşünməyə cəsarət etmiş bütün istedadlı adamlarının nəsibi üçün mahiyyət etibarili səciiyyəvidir.

Tələ Bodenştedti məhz belə bir insanla görüşdü. Məhz Mirzə Şəfi Bodenştedtə fars, gürcü, erməni, türk və başqa dilləri¹³ öyrədir. Məhz Mirzə Şəfi Bodenştedtin qarşısında şərq poeziyasının gözəlliyini açır.

Məşğələlər zamanı Mirzə Şəfi Bodenştedtə öz saysız-hesabsız əsərlərini oxuyur və axırda şagirdinə səxavətlə qiymətli bir dəftər – “Öz əli ilə yazdığı və “Divani-hikmət” adlanan dəftər bağışlayır. Bodenştedtin yazdığına görə bu dəftər “qismən aforizmlər şəklində, qismən şerlə müəllifin qeri-adi dünyagörüşünü bütünlüklə ifadə edirdi”.¹⁴

1846-cı ilin əvvəlində Bodenştedt Tiflisi tərk edib Almaniyaya qayıdır.

1850-ci ildə Bodenştedt “Şərqdə min bir gün” adlı ikicildlik əsərini nəşr etdirir, bu əsərdə “Gəncənin müdrik adamı” ilə tanışlığını, həmçinin kitabın və ona bağışlanmış şerlərin tərcümələrinin tarixini ətraflı nağıl edir.

Lakin həcm etibarili çox iri olduğuna baxmayaraq, kitab müvəffəqiyyət qazanmadı.

Bir dəfə kitabın naşiri sözləşdi deyir ki, mətbəədə hərf yığanlar bu kitabdakı şerləri yazıb köçürürlər. Beləliklə, naşirdə həmin şerləri ayrıca kitab halında buraxmaq fikri oyanır.

1851-ci ildə F.Bodenştedtin müqəddiməsi ilə “Mirzə Şəfinin şerqiləri” kitabı birinci dəfə nəşr olunur. Kitabın çap

edilməsi dünya miqyasında təntənəli bir hadisəyə, böyük qələbəyə çevrilir – bizim zəmanədə buna “şerinin bestsellersi” deyürlər.

Bu gün, şairin kitabı Almaniyada demək olar ki, unudulduğu zaman, onun ümumi tirajı 280 minə çatmışdır.¹⁵ “Şəri çətin qavrayan zəmanəmizdə yenidən çıxmış kiçik bir kitabçanın misilsiz müvəffəqiyyəti heyrat doğuran hadisədir”.¹⁶ Kitabça bir çox dillərə,¹⁷ o cümlədən rus dilinə¹⁸ də tərcümə edildi.

“Şerqiləri” rus dilinə tərcümədə oxumuş L.N.Tolstoy Fətə yazdığı məktubda onların “çox gözəl” olduğunu qeyd etmişdi.¹⁹

Mirzə Şəfinin şerlərinə məşhur bəstəkarlardan F.List, Q.Meyerbeyer, E.Qriq, K.Levi, İ.Brams, K.Şımanovski, A.Rubinşteyn, Kr.Marşner, L.Spor və başqaları musiqi yaratmışlar.²⁰

Anton Rubinşteyn Mirzə Şəfinin 13 nəğməsinə musiqi yazmışdır. Sonralar Rubinşteynin romanlarının mətnləri rus dilinə tərcümə edilmiş, “İran nəğməsi”ni isə az qala bütün Rusiya oxumağa başlamışdı, bəlkə də ona görə ki, bu romansı Fyodor Şalyapinin özü sevmişdi və onu ifa etməkdən yorulmurdu”.²¹

Kitabın şöhrəti o dərəcəyə çatdı ki, dəbdə olan Avstriya bəstəkarı Karl Milyoker “Mirzə Şəfinin şerqiləri” adlı operetta yaratdı. Onun üçün librettou Emil Pol yazmışdı.²²

Bodenştedtin naşiri öz xatirələrində Mirzə Şəfi şerqilərinin motivi üzrə yazılmış bir neçə aktual siyasi parodiyalar gətirir. O, həmçinin, Bodenştedtin Visbaden məktubundan bir parça verir ki, bu parçada sözləşdi qeyd olunur: “Roza” meyhanasının yerli sahibi “Mirzə Şəfi” adlanan tort düzəltmişdir, bu tortu tələb edənlərin sayı misli görünməmiş sürətlə artır.²³

...Bəs Mirzə Şəfi şerqilərinin bu qeyri-adi müvəffəqiyyəti nə ilə izah etmək olar?

Keçən əsrin ortalarında Almaniyada “Gəncəli mütəfəkkirin” həyatı təsdiq edən poeziyası üçün son dərəcə münasib bir zəmin olmuşdu. Bunun səbəblərini qısaca izah edək: 1848-ci il demokratik inqilabından narazı qalmış alman liberal

burjuaziyasının mədəni həli elə idi ki, o, həqiqi varlıqdan şərq poeziyasının yeni, romantik, dumanlı aləminə getmək imkanını sevinclə qarşılamaya bilməzdi. O biri tərəfdən, Bodenştedt həmin burjuaziyanın çox köhnə ənənəsini davam etdirirdi – “böyük əhəmiyyətli mədəni tarixi hərəkəti” davam etdirirdi, məhz o qərb-şərq poeziyasını davam etdirirdi ki, XIX əsrdə onun inkişafı Göte, Platen, Daumer kimi adlarla bağlı idi və, nəhayət, Bodenştedtin şərq lirikası ilə başa çatdırılmışdır.²⁴

Bundan əlavə, məzəla almaq lazımdır ki, Mirzə Şəfinin Qafqazda azad üsyançı fikir kimi qəbul edilən, şərqin hakim siniflərində müəllifə qarşı qəzəb oyadan şerləri Avropada çox sadə səslənirdi və qərb hökmdarlarına zərrə qədər satəmirdi.

Zamanla əlaqədar olan bu səbəblər, amillər “sonralar labüd olaraq sənətin yeni tələblərinə, yeni dünyabaxışına əsaslanan yeni tənqiddin tələblərinə tabe olmalı idi, başqa mədəni və siyasi hərəkətlərlə dolu başqa dövrün təsirinə tabe olmalı idi”.²⁵ Lakin bu, xeyli sonra baş verdi.

XIX əsrin 50-və 60-cı illərində özünüsevər Bodenştedt öz müəlliminin nəğmələrinin necə heyrətamiz şöhrət qazandığının şahidi oldu (müəllimi Mirzə Şəfi isə 1852-ci ilin noyabrında vəfat etmişdi): təkcə 1870-ci ildə “Şərqlilər” 9 dəfə nəşr olunmuşdu. Halbuki, Bodenştedtin öz əsərləri müvəffəqiyyət qazanmamışdı.

1864-cü il fevralın 5-də yazdığı məktubda Bodenştedt öz nəşirinə “tənqiddən” şikayət edir, birinci şer kitabının “uğurlu olmadığına”, o biri kitabın – Mirzə Şəfi şerlərinin isə tərcümə hesab edildiyinə görə²⁶ həddən artıq təriflənməsində tənqidi ittiham edir... Hətta şerlərini təkrar nəşrlərindən sonra axıb gələn sərəvtlər də yazıq Bodenştedtə təsəlli verə bilmir.

Nəhayət, o, bir kitab da – Mirzə Şəfi adı ilə bağlı olan ikinci kitab da nəşr edir və ona “Mirzə Şəfi irsindən qalan şerlər” adı verir ki, kitabın son sözündə dumanlı eyhamlardan sonra həqiqəti elan etməyə keçsin: “Həqiqət budur ki... Mirzə Şəfinin şerqləri tərcümə deyil, yaradılması üçün

yalnız mənə borclu olan şerlərdir”.²⁷

Bodenştedtə kim etiraz edə bilərdi? Kim bu bəyanatı təkzib edə bilərdi?

Mirzə Şəfi 20 ildən də çox əvvəl vəfat etmişdi, heç bir yaxın qohumu qalmamışdı. Tiflisdən xəbər verməmişdilər ki, Mirzə Şəfinin varisləri yoxdur.²⁸ Demək, Mirzə Şəfinin Fridrix Bodenştedtə çevrilməsinə daha heç bir şey mane olmurdu.

Buna baxmayaraq, şübhə odu hələ sönməyirdi, Zundermeyer (1930-cu ildə) öz əsərini “məsələnin qəti aydınlaşdırılmasına” həsr edir.²⁹ Əlbəttə, Bodenştedtin xeyrinə!

Bu gün “Mirzə Şəfinin şerqləri” kitabının müəllifi Bodenştedt hesab olunur, hətta bizim Almaniya Demokratik Respublikamızda da.

“Lakin bu problem Qərb ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən belə həll olunsay da, Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixi bu noticə ilə çətin ki, bənişə bilər. Azərbaycan haqlı olaraq öz səsinə qaldırıb bu məsələni aydınlaşdırmağı, dürüst cavab verməyi tələb etdi: “Bəs həqiqi müəllif kimdir?” - bu sözləri 1940-cı ildə akademik Y.E.Bertels yazmışdır.³⁰

Son onilliklər ərzində, təəssüf ki, Mirzə Şəfinin Azərbaycan və fars dillərində tapılmış əlyazmaları elə də çox deyil.³¹ Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Mirzə Şəfi haqqında maraqlı əsərlər yazmışlar, həm də alimlərin müxtəlif baxışları aydın olmuşdur. Bəziləri (məsələn, İ.K.Yenikolopov) belə hesab edirlər ki, Bodenştedtin Mirzə Şəfi adı ilə çap etdirdiyi bütün əsərləri Azərbaycan şairinə məxsusdur, yəni Azərbaycan dilində əslindən müstəqim tərcümədir. Bu baxış sonrakı dövrdə Bodenştedtin mətnlərini “mütərəqqi” və “mürtəcə” hissələrə çəşidləyib ayırmaq kimi birtərəflidir.

Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdur: “Mirzə Şəfinin əsərlərinin əslini təqdim etmək və bununla da Bodenştedtin şerlərinin tərcümə olduğunu aydın sübuta yetirmək... Yalnız bu... yol bizi elmi cəhətdən səmərəli nəticələrə gətirib çıxardabilir”.³² Lakin tapılmış orijinalar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çox deyil və

buna görə həmin arzusunun yerinə yetirilməsi çətin başa gələ bilər.

Bakıda (1964) və Moskvada (1967) çap olunmuş "Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası" kitabları əsasən Bodenştedtin mətnlərindən edilmiş tərcümələrdən ibarətdir.³³ Bu, Azərbaycan tədqiqatçılarının böyük çətinliklərlə qarşılaşdıklarını göstərir. Ə.Ə.Səidzadənin (onun sonuncu mətbu əsəri ilə bəzi dostlarının məni tanış etmişlər) elmi nailiyyətləri mənə heyranlıq hissi doğurur – mən istərdim bu unudulmasın. Ə.Ə.Səidzadə öz böyük həmyerlisinin yaradıcılığının bərpə olunmasına on illərlə vaxt sərf etmişdir.

ADR ədəbiyyatşünaslarının öz sovet həmkarlarına hər vasitə ilə tərəfdar çıxmaları yaxşı olardı, ancaq başlıca budur ki, işin həqiqi vəziyyəti barəsində respublikamızın ictimaiyyətinə məlumat verilsin və "Mirzə Şəfinin şərqiləri" Bodenştedtin öz əsərləri külliyyatından, nəhayət, çıxarılsın.

Sovet nəşrlərinin oxuduqda mən həmişə görərdim ki, müəlliflər Bodenştedtin öz söylədiklərinə, "Şərqdə min bir gün" kitabından və nəşirlə məktublaşmasından gətirdikləri sitatlarla əsaslanaraq, onu ədəbi oğurluqda ittiham etməyə çalışırlar. Sitatlar doğrudur, amma bununla belə onlar mənə tam mənada inandırıcı görünmür. Bütün xidmətlərinə baxmayaraq, Bodenştedtin ikili təbiətə malik adam idi ki, hədsiz dərəcədə təkəbbürlülük azarına mübtəla olmuşdu. Məhz bu hiss, yumşaq desək, həqiqətə uyğun hərəkət etməyəndə onun üzərində hakim kəsilirdi. Beləcə o, nəşirə yolladığı bəzi məktublarını "doktor" adı ilə imzalayırdı, halbuki bu ada heç vaxt sahib olmamışdı,³⁴ nəşirə təzyiq etməyə cəhd göstərirdi,³⁵ başqalarının əsərlərini öz adına çıxır,³⁶ yaxud öz yazılarını başqalarının əsərlərini öz adına çıxır,³⁶ yaxud öz yazılarını başqalarının əsərləri kimi qələmə verirdi. Lermontovun uydurma şerləri ilə əlaqədar saxtakarlığı sonuncu hal üçün seçiyəvidir.

Bu gün hətta Sovet İttifaqında az adama məlumdur ki, Bodenştedtin "Kiçik müşahidələr" başlığı altında guya Lermontova məxsus olan 19 şer dərc etdirmişdir; bu əsərlərin orijinalları təbii olaraq tapılmadığından, 1861-ci ildən onları

yenidən rus dilinə tərcümə etmişlər (Q.Çirikov, P.A.Viskovatov, D.Minayev və b.). Bodenştedt V.Herbelə 1862-ci il 13 iyul tarixli məktubunda həmin şerləri "sərbəst təqlid" adlandırmış, 80-ci illərin axırlarında isə Viskovatova və Fidlərə məktublarında onları özünün yazdığını səmimi surətdə etiraf etmişdir.³⁷

Yəqin Bodenştedt ictimaiyyətə və başlıca olaraq özünə sübut etməyə çalışırdı ki, onun özü də Lermontov kimi şerlər yazmağa qadirdir.

Bodenştedt probleminə ədəbiyyatçılardan əlavə, psixoloqları da cəlb etmək maraqlı olardı. Rusiyada, mənə məlum olduğuna görə, Jukovskiyyə məxsus olan belə bir hiçmətamiz ifadə vardır: "Nəsrin tərcüməçisi – qul; şerlərin tərcüməçisi isə – rəqibdir". Mayakovski şerlərinin məşhur mütercimi doktor Huqo Huppert məhz həmin məsələ barəsində yazmışdır: "Bütün qabiliyyətin müəllifə xidmət göstərməyə sərf edən mütercim birdən kəşf edir ki, onun özü də şairdir (əgər bu həqiqətən belədirsə), müəllifə qısqanaraq xidmət göstərdiyini özü üçün daxilən aşkar edir. Poeziyanın tərcüməsi (əgər bu tərcümə – poeziyadırsa) ona şərik çıxmaya bilməz, o, mütləq təkmilləşdirən rəqib olmalıdır".³⁸ Məhz bu rəqabət müstəqil şair kimi bəxti gətirməyən qışqanc Bodenştedtə ömrü boyu əzab vermişdir. Elə həmin rəqabət hissi Bodenştedti 1874-cü "geniş əlavələr" etməklə, öz xoşbəxt rəqibini bir insan kimi olmasa da, bir şair kimi məhv etməyə təhrik etmişdir.

Mirzə Şəfinin "sıxışdırılması" mərhələlərini əyani surətdə izləyə bilərik. "Şərqdə min bir gün" kitabının cildində Bodenştedt böyük Azərbaycan şairinin ayaqları yanında oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. "Mirzə Şəfinin şərqiləri" kitabının titullu vərəqində Bodenştedt artıq onunla yanaşı əyləşmişdir. "Mirzə Şəfinin irsindən qalan şerlər" adlı üçüncü kitabda isə şairin rəsmi tamamilə çıxarılmışdır.

Mən ədəbiyyatşünas deyiləm və Bodenştedtin ədəbi oğurluğunu əsaslandırmaq və ya bunun həddini müəyyənləşdirmək vəzifəsini üzərimə götürmürəm. Şübhəsiz ki, bir dildən başqa dilə mexaniki tərcüməni rədd edən Bodenştedt, Mirzə

Şəfiden və eləcə də digər Azərbaycan və fars şairlərindən çox şey iqtibas etmişdir.

Bodenştedtin mətnlərindən bir çoxu yəqin ki, yalnız forması etibarə ilə deyil, həm də mahiyyətinə görə Mirzə Şəfiyə təqliddir.

Ə.Ə Səidzadə xüsusilə nəzərə çarpdırır:

“Bodenştedtin nəşr etdirdiyi əsərləri biz heç zaman Mirzə Şəfi Vazehin haqiqi əsərlərinin əsil tərcümələri hesab etməyəcəyik”.³⁹

Deməli, “rəqabət” Mirzə Şəfinin Bodenştedt tərəfindən tərcümə edilmiş əsərlərinin ilk misralarından başlanmışdır. Bütün bunlar Bodenştedtin təqirini heç də azaltmır. Ancaq hər halda Bodenştedti “siyasi cəhətdən irticaçı” və “poeziya aləmində işbaz”⁴⁰ sözləri idə damğalayaraq, ondan üz çevirmək lazım deyildir. Axı, o, Mirzə Şəfinin şöhrətini yalnız oğurlamamışdır,⁴¹ həm də Azərbaycan şairinin dünya şöhrəti qazanmasına yardım etmişdir – bunu unutmaq günah olardı. Azərbaycan müəlliflərinin bir çox ittihadları anlaşılmalıq üzərində qurulmuşdur. Deyirlər ki, Bodenştedt Mirzə Şəfinin adı ilə zarafat etmişdir, guya o, “Schaf” (qoyun) sözü ilə assosiasiya doğurmaq üçün Mirzə Şəfinin adını iki “f” ilə yazmışdır, halbuki farsca olduğu kimi, onun adını bir “f” ilə yazmaq lazım idi”.⁴² Ancaq “Schaf” (qoyun) sözü məhz bir “f” ilə yazılır!

Başqa bir yerdə isə Marksın yuxarıda gətirdiyimiz sitatındakı “kankanus”, yəni “boşboğaz” sözünü yanlış şərhləndirərək, Bodenştedti “Kankanın qəhrəmanı” adlandıırırlar.⁴³

N.Qrebnev “Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası” kitabına müqəddiməsində yazır: “Mirzə Şəfinin qarşısında Bodenştedtin günahı nə qədər böyük olsa da, Bodenştedtin ədəbi oğurluğu adlanan... xidməti ilə müqayisədə həmin günah kiçik görünür.”⁴⁴ N.Qrebnevın bu cümləsindən ürəklənməyəydim, mən yuxarıda deyilənləri yazmazdım.

Lakin Bodenştedtin xidməti yalnız bundan ibarət deyildir – mən lap əvvəldən bunu deməyə çalışdım. Bodenştedtin xidməti Rusiya xalqlarının ədəbiyyatlarını Qərbdə geniş yaymasındadır. Bodenştedtin ziddiyyətli təbiətini bütün

cəhətləri ilə vəhdətdə başa çatdırmaq lazımdır.

Bodenştedt öz görüşlərini Rusiya və burada yaşayan xalqlar barəsində şəxsi xüsusi mühazirələrində şərh etmişdir. O deyirdi: “Xalq mahnıları vasitəsi ilə biz xalqın ürəyini diqqətlə oxumağı, buradakı gözəllikləri sevməyi öyrənirik.

Gedikcə biz daha aydın dərk edirik ki, müxtəlif xalqlar eyni daxili-mənəvi tellərlə bir-birlərinə bağlanmışlar və bu onları ahəngdar surətdə birləşdirir. İnsanlar mənəvi yaxınlığı nə qədər geniş dərk edirlərsə, bir-birlərini sevməyə əsası, bir-birlərinə nifrət bəsləməkdən qat-qat çoxdur”.⁴⁵

QEYDLƏR

1. A.F.Pisemksi. Məktubları. M., L.-D., 1936, səh.800.
2. “Fridrix Bodenştedt, İ.S.Aksakov və İ.S.Turgenevlə şəxsi əlaqələri baxımından Rusiyaya münasibəti” - Xorst Rappixin dissertasiyası. Berlin, 1958, B., 56. Dərc olunmadığına təəssüfləndiyim həmin əsəri mən bu mükəlləmə döndərməyə xatırlayıram. Mənə lazım olan məlumatları verdiyi üçün müəllifə təşəkkürümü bildirirəm.
3. İ.S.Aksakov Fridrix Bodenştedt haqqında yazmışdır: “O, özündən müştəbeh və iddialı olsa da, ağıllı adamdır”. İ.S.Aksakov, Məktubları, III cild, Moskva, 1892, səh.379-380.
4. “Fridrix Bodenştedt. Şairin həyatı məktublarında (1850-1892)” - Qustav Şenk tərəfindən nəşr edilmişdir, Dekker nəşriyyatı, Berlin, 1893, səh.24.
5. “Rus lirikası”. Klassik dövrlərin xalq mahnıları. R.F.Radetskinin müqəddiməsi ilə P.Fridrix tərəfindən nəşr edilmişdir. Berlin, 1948, səh.8.
6. Karl Marks - Fridrix Engels. Məktubları, IV cild, 1868-1883, Berlin, 1950, səh.633.
7. K.Busse. Ən yeni alman lirikası. Halle, 1895, səh.60.
8. X.Rappix. Dissertasiyası, səh.86, 13.
9. SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Y.E.Bertelsin (1890-1957) “Mirzə Şəfi Vazeh” kitabının 1940-cı il nəşrinə yazdığı müqəddimə ilə müqayisə et. Bakı,

1969, səh.5.

10. Dr. K.Zundermayer. Fridrix Bodenstedt və Mirzə Şəfinin şərqiləri. Kiyel, 1930, səh.50.

11. Daha az səhih olan əvvəlki tarix əvəzində, Rappixin dissertasiyasında ən yeni axtarışlar nəticəsində bu tarix göstərilmişdir.

12. Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası. Moskva, 1969 (N.Qrebnevün müqəddiməsi), səh.3.

13. K.Zundermayer. Fridrix Bodenstedt., səh.53.

14. Fridrix Bodenstedt. Şərqdə min bir gün. Dekker nəşriyyatı, Berlin, 1891, səh.184.

15. Ə.Ə.Seyidzadə. Mirzə Şəfi Vazeh. Bakı, 1969, səh.79.

16. "Mirzə Şəfinin irsindən qalan şerlər". Fridrix Bodenstedtin müqəddiməsi və əlavə edilmiş son sözü ilə yeni şərqilər kitabı. Berlin, 1874, səh.191.

17. Onun nəşrinin artıq sitat gətirdiyimiz "Fridrix Bodenstedt. Şairin həyatı məktublarında" kitabında göstərilir:

Qədim yəhudi dilinə (İosif Qozner, 1868);

Flamand dilinə (Van Kriken, 1875);

İngilis dilinə (E.Esterze, 1880);

İtalyan dilinə (Cuzeppe Rossi, 1884);

Polyak dilinə (Cialojik, 1888).

Ancaq hazırda heç də bütün tərcümələr bizə məlum deyildir (Ə.Ə.Seyidzadə. Mirzə Şəfi Vazeh, səh.202).

18. Ən məşhur rus tərcüməçiləri, məsələn, P.F.Yakuboviç (1882), İ.S.Prodan (1903), N.İ.Eyfert (1880).

Bir neçə şəri S.Y.Nadson tərcümə etmişdir. Onlarla bir sırada N.Qrebnev və L.Maltsevin - 1964-cü ildə çap olunmuş "Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası" kitabının müərcimlərinin də adlarını çəkmək olar. Bu kitaba Mirzə Şəfinin, Bodenstedtin mətnləri əsasında bərpə edilmiş bir çox şerləri daxil edilmişdir.

19. Əziz Mirəhmədovun "Bakinski raboçi" qəzetində (18 iyun 1970-ci il) dərc edilmiş "Vazeh haqqında əsər" məqaləsi ilə müqayisə et.

20. 31-ci və 34-cü əsərlər. Sonuncu əsərin tam adı

belədir: "12 песен Мирзы-Шаффи, с персидского Ф.Боденштедта. для голоса, в сопровождении пианино - музыка Антона Рубинштейна, опус 34, 2-я тетрадь, Лейпциг, 1855".

21. Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası. Moskva, 1969, səh.5

22. "Berlin Mətbuatı" ittifaqının ehtiyacları üçün 1887-ci il noyabrın 5-də Fridrix Vilhelmin Berlin teatrında göstərilmiş ilk tamaşa.

23. 1872-ci il 29 iyul tarixli məktub. "Fridrix Bodenstedt. Şairin həyatı..." kitabında, səh.177.

24. K.Zundermayer. F.Bodenstedt., səh.89. Zundermayer əmindir ki, "Mirzə Şəfinin şərqilərinin" müəllifi Bodenstedtdir.

25. Yenə orada, səh.102.

26. "Fridrix Bodenstedt. Şairin həyatı...", səh.128.

27. "Mirzə Şəfinin irsindən qalan şerlər", səh.192.

28. Bodenstedt 1870-ci ildə çap olunmuş "Alman Şərqşünaslıq Xəbərlərinə" istinad edir.

29. K.Zundermayer. "Mirzə Şəfi Vazeh", səh.3-6.

30. Ə.Ə.Seyidzadənin "Mirzə Şəfi Vazeh" kitabında, səh.3-6.

31. Ə.Ə.Seyidzadə əsərində bu barədə yazır: "Berje tərəfindən çap olununlara nisbətən onların kəmiyyəti bir neçə dəfə artsa da, hətta müasir dövrdə belə həmin kəmiyyəti olduqca cüzi hesab etmək lazımdır (Yenə orada, səh.54-56).

32. Yenə orada, səh.6.

33. Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası, səh.9.

34. X.Rappix. Dissertasiyası, səh.36.

35. "F.Bodenstedt. Şairin həyatı...", səh.10, 29.

36. F.Bodenstedtə Mirzə Şəfinin ümumi yaradıcılığı ilə yaansı, A.S.Puşkinin bir neçə şerinin tərcüməsinə də təsadüf edilir. Bodenstedt (Rappixin məlumatına görə) bu şerlərin tərcümə olduğunu göstərmədən, öz əsərləri külliyyatına daxil etmişdir.

37. X.Rappix. Dissertasiyası, səh.99.

38. Huqo Happert. Poetik surət çıxartma kimi tərcümə

haqqında. Alman İncəsənət Akademiyasının Məlumatından, №31, may-iyun, 1969, səh.12.

39. Ə.Ə.Səidzadə. Mirzə Şəfi Vazeh, səh.227-228.

40. Yenə orada, səh.31.

41. M.Rəfil. Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında. Bakı, 1938, "Şöhrətin oğurlanması" fəsl.1.

42. Yenə orada, səh.31.

43. Ə.Ə.Səidzadə. Mirzə Şəfi Vazeh, səh.192.

44. Mirzə Şəfi Vazeh. Lirikası. Moskva, 1969, səh.6.

45. F.Bodenştedt. "Şərq və Qərb" əsərindən, altı mühazirə. Berlin, 1861, səh.43.

REDAKSİYADAN: Leon Nebentsal yoldaş ədəbiyyatşünaslığımızı çoxdan məşğul edən mühüm bir məsələyə toxunmuşdur. Onun məqaləsi xeyirxah və nəcib məqsədlə yazılmışdır. O, Mirzə Şəfi-Bodenştedt məsələsinə obyektiv mövqedən nəzər salmağa çalışmış, alman şairinin xidmətini də, səhvlərini də doğru şərh etməyi istəmişdir. Aydınır ki, məqalə rus və Azərbaycan mədəniyyətinə, Mirzə Şəfi Vazehin poeziyasına və şəxsiyyətinə dərin ehtiramı ifadə edir.

Müasir dövrdə, beynəlmiləl əlaqələri, xalqlar dostluğunu ardıcıl surətdə möhkəmləndiyimiz bir zamanda xalqların mədəni əlaqələri tarixdəki pozitiv-müsbət faktları diqqət mərkəzinə çəkmək, ikinci dərəcəli, əhəmiyyətsiz, neqativ cəhətləri süni surətdə şişirtmədən olduğu kimi qiymətləndirmək daha nəcib, daha faydalı və doğru yoldur. L.Nebentsal yoldaş belə yol tutmuş və çoxlu mübahisələr törətmiş bir məsələ barəsində yeni söz demək istəmişdir və bizzə, demişdir. Bu sözün bir alman tərəfindən söylənməsi isə bizim üçün daha qiymətli, ona görə ki, Mirzə Şəfi-Bodenştedt mübahisəsinin həm elmi, həm də coğrafi hüddulları xeyli genişlənmiş olur.

L.Nebentsal yoldaşın məqaləsində ədəbiyyatşünaslığımıza mübahisəli görünən cəhətlər ola bilər. Hər halda, fikir mübadiləsi, şəxsiz faydalıdır. Ona görə oxucularımızdan xahiş edirik bu məqalə haqqında rəylərini yazıb redaksiyaya göndərsinlər.*

**"MİRZƏ ŞƏFİ VƏ FRİDRİX BODENŞTEDT
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA"
KİTABINA YAZILMIŞ ÖN SÖZ
(Hamburq, 1971)**

Bu tədqiqat işi mənşə etibarlı ilə qısa, lakin son dərəcədə gözlənilməz söhbət əsnasında araya-ərsəyə gəlmişdir. Müəllif Tiflisə səfərindən (1967) əvvəl Fridrix Bodenştedtin "Şərqdə min bir gün" kitabını 2 dəfə oxumuş və müasir Tiflisin arxasında eyni zamanda keçmiş sehrini hiss etmişdir. Yenidən onu yarımudulmuş "Gəncə müdriki" surəti heyran etmişdi. Sonralar bu şərlərən şərq müdrikinin ağzından deyil, onun şəxsi qələmindən çıxdığını israr edən Bodenştedt onları öz kitabına daxil etmiş və nəşr etdirmişdir. Və bununla da keçən əsrin ortalarında bütün Avropanı əhatə edən Mirzə Şəfi ruhu tezliklə sonunu tapmışdır. Yeni nəsil bu nəğmələrin məğzindən artıq zövq ala bilməmişdir. Tiflis yalnız turistlərin gözü ilə görünmək istəmədiyindən, o yenə də səthi zövq verə bilirdi.

Mən Azərbaycanın paytaxtı Bakıya qısamüddətli səfərimdə bizim azərbaycanlı tərcüməçimizə onun azərbaycanlı şair Mirzə Şəfinin adını eşidib-əşitməyi barədə yarızarafat bir sual verdim. O, qəzəbli bir fəxrlə dedi: Əlbəttə! XIX əsrin böyük Azərbaycan şairi olmuşdur. Təəccüblənərək təkidlə onun alman yazıçısı Bodenştedtin adına təsadüf edib-ətmədiyini soruşdum. Bəxtim gətirdi: çox məlumatlı olan tərcüməçi Rafi onu nəinki tanıyırdı, hətta eyni zamanda hiddətlə ürəyini boşaltdı: O, Mirzə Şəfinin möhtəşəm şərlərini onun özünə həsrət qoyan "Plagiat" olmuşdur.

Mən mənəbə ilə az tanış olduğum üçün bunun axırına çıxma biləcəyimi bilmirdim. Səfərimi bitirdikdən sonra Almanca və rusca ələ keçirə bildiyim miqdarda materialların imkan verdiyi qədər "Mirzə Şəfi nəğmələrinin dürüstlüyünü" araşdırdım. Sovet ensiklopediyalarındakı qısa məlumatlara

başmıyaraq, mən Bodenştedtin etirafına sadıq qalmaq fikrindəydim.

Azərbaycanı layiqincə təqdir etmək üçün Azərbaycana ədəbiyyatı sərəvətini axtarmaq mənə müəyyəsər oldu. Xoş bir təsadüf mənə kömək etdi. 1969-cu ilin yayında bakılı bir professorla dostluğum sayəsində Mirzə Şəfi haqqında nəşr olunmuş bir kitab əldə etdim. Bununla da mən vicdanla mübahisəyə girişdim. Yalnız Moskvadakı Lenin kitabxanasında Mirzə Şəfi məsələlərinə dair mövcud olan ədəbiyyatı əldə etdim. Yalnız azərbaycanca olanlardan imtina etməliydim, təkcə rusca və ya paralel olaraq rusca və azərbaycanca publikasiyalar istisna olmaqla, ədəbiyyat mənim xülasədə qeyd olunmuşdur. Mənim əlimə çatmayan az hissə 1969-cu ildə nəşr olunmuş kitabda əsaslı surətdə müzakirə olunmuşdur. Azərbaycanda Mirzə Şəfi intibahı bu vaxta qədər tədqiqat predmeti olmamışdır.

Qarşımızdakı tədqiqat öz inkişaf yolunun mənim silmək istəmədiyim izlərini ələ verir. Birinci hissə 1969-cu ilin payızında Azərbaycan müəlliflərinin heç bir əsəri mənim sərəncamında olmayanda yazılmışdır. Orta hissə bu vaxta kimi Mirzə Şəfi haqqında əhatəli yazısı olan Seyidzadə ilə müzakirələrdən sonra meydana gəlmişdir. III hissəni başqa alimlərin fikir və nəticələri Seyidzadə tərəfindən rədd ediləndə əlavə etmişəm. Mən oxucudan onun eyni zamanda problem və habelə mənim mübahisəmin genezisi haqqında təsəvvürlə razılaşmağa və digər tərəfdən işin açıqlandırıcı olması üçün mərhəmətli olmağı xahiş edirəm. Bununla o, bezi müəyyən çatışmazlığı bağışlaya bilər.

Rus və Azərbaycan adlarının yazılışında müəyyən çətinliklər vardı, bu da məni ənənəvi alman yazı üsullarını elmi transkripsiya üçün üstün tutmağa və yalnız anlaşılmaq olduğu vaxtda elmi yazını əlavə etməyə vadar etdi. Mirzə Şəfinin adını mən Bodenştedtin yazdığı formada qəbul etdim. yalnız sitat gətirdiyim zaman rus dilində olduğu kimi "Mirza Schafi" variantında istifadə etmişəm.

Xülasədə haşiyəyə çıxartdığım (Fridrix Bodenstedt və Mirzə Şəfi nəğmələri, Kil, 1930) Karl Zündermeyerin 1930-

cu ildə yazdığı doktorluq işini qeyd etmək vacibdir. O, Mirzə Şəfinin Azərbaycanda məlum olan şöhrətinə istinad etməmişdir. Lakin o, Bodenştedtin öz ədəbi müasirləri ilə (xüsusilə Şeffel, Qaybal və hər şeydən əvvəl Redvitsə antipatiyasını) əlaqələrini işıqlandırmışdır. Onun Mirzə Şəfinin rəqibi olan Mirzə Yusif surətinin arxasında ele Viktor von Şeffelin gizləndiyini qeyd etdiyi sübuta imanırdılar. Bu tədqiqat Azərbaycanın tələbləri ilə mübahisəyə səbəb olur. Zündermeyerin tədqiqatı hər şeydən qabaq Bodenştedtin mövqeyini mühakimə edir.⁹

MİRZƏ ŞƏFİ VƏ M.L.MIXAYLOV

Azərbaycanın klassik və müasir poeziyası tərəqqipərvər rus ictimaiyyətinin diqqətini həmişə cəlb edirdi. Bu təkcə "ucqar" xalqların həyatına maraqlan deyildi, eyni zamanda Azərbaycanadakı yüksəliş XIX əsrin II yarısındakı rus-inqilabi dövrü ilə bir vaxta təsadüf edirdi.

XIX əsrin II yarısında görkəmli rus inqilabçı-demokratı M.L.Mixaylovun yaradıcılığında tərcümə xüsusi yer tutur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, o, 60-dan çox bədii, coğrafi və tarixi əsərləri rus dilinə tərcümə etmişdir.

Şairin tərcümə yaradıcılığının diapazonunu başa düşmək üçün onun tərcümə etdiyi şairlərin bəzilərinin adlarını çəkmək kifayətdir: Sədi, Rumi, Safo, Esxil, Anakreon, Hayne, Göte, Şiller, Bayron və s.

1850-ci ildə Berlində Bodenştedt tərəfindən buraxılmış "Mirzə Şəfinin mahnıları" kitabında Mixaylov şairin iki şerini tərcümə etmişdir. "**Mirzə Şəfi! Pçeloy prilejnoj...**", "**Raspaxni pokrıvalo**".

Birinci şer şairi görünür özünün fəlsəfi konsepsiyasına görə cəlb etmişdir. Bu şerdə həyat böyük zəhmət çəkən arının taleyinə bənzədilir. Həyatda onu əhatə edən çoxlu gül-çiçəkdən şair yalnız özünə lazım olanı götürməli və onun mahiyyəti ilə insanlara həyat haqqında görüşlərini əks etdirməlidir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Vazehin poeziyasının gücü bundadır ki, müxtəlif ahənglərdə tərcümə olunsun da şəriyyə və fikir formasını qoruyub saxlayır. Bu baxımdan Mirzə Şəfi yaradıcılığının günəş işığında müxtəlif istiqamətlərdə işıq saçan qiymətli daşla müqayisə etmək olar. Tutaq ki, məşhur sovet şairi və tərcüməçisi Naum Qrebevin tərcüməsində Mirzə Şəfi "**Pçeloy prilejnoj**" şeri fəlsəfi əsərə bənzəyirsə, Mixaylovun tərcüməsində ən əvvəl o, gözəl bir nəğmədir.

İkinci şeri – "**Raspaxni pokrıvalo**"nu Mixaylov inqilabi

baxımdan işləmişdir. Şerdə qadın hüquqsuzluğu, insan əsarəti pislənir.

Qadına olan qeyri-insani münasibət o dövrdə tərəqqipərvər rus ictimaiyyətini narahat edirdi. Çernışevski "gündəliyində" yazırdı: "Mən görürəm ki, qadın ailədə layiqsiz yer tutur. Məni hər cür bərabərsizlik hiddətləndirir".

Qadın hüquqsuzluğuna və bərabərsizliyinə qarşı "zülmet səltənətini" qamçılayan Dobrolyubov da cəsarətlə çıxış edirdi.

Mixaylov bir sıra şerlərində bu mövzuya əsas yer verirdi. "Qrunya", "Xoroşaya partiya", "Nadya" şerlərində ayrı-ayrı hadisələri işıqlandırır. Şerlərinin konkretliyi Mixaylova qadınların acınacaqlı həyatını, hüquqsuzluğunu açib göstərməyə kömək edir.

1858-ci ildə Mixaylov Truvelde yaşayarkən və Molyerin mehmanxanadakı dərnəyinə gəlib-gedərkən "Qadınlar, onların ailədə və cəmiyyətdəki yeri və tərbiyəsi" adlı elmi-fəlsəfi məqaləsini yazır. Bu məqaləyə epigraf olaraq Siyesin "Kanatı kəsin" sözləri əlavə edilmişdir. Hələ girişdə müəllif qarşıda duran problemin vacibliyini göstərərək onun cəmiyyətdəki birinci dərəcəli əhəmiyyətindən bəhs edir. Bəs nəyə görə cəmiyyət əsrlər boyu bu problemin həllində çətinlik çəkmişdir?

Mixaylov belə hesab edirdi ki, qadın üçün ilk növbədə hərtərəfli biliyə yiyələnmək vacib şərtlərdən biridir. Ancaq bu hələ hamısı deyil. Qadın üçün həyatın hər cür yollarını açmaq lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Vazehin şerlərində lövhələr, heyecanlar və iztirablar Mixaylovun şerindəki kimi deyil. Amma bütünlüklə Vazeh şerlərində qadının keçirdiyi ağır həyat şəraiti təsvir edilir.

Mirzə Şəfinin "**Raspaxni pokrıvalo**" şeri M.L.Mixaylovun tərcüməsində 1855-ci ildə "**Sovremennik**" jurnalının 4-cü nömrəsində çap edilmişdir.

80-ci illərdə rus tərcüməçiləri alman mütərcimin mahnı müəllifi kimi verməyinə baxmayaraq "Sovremennik"də "**Raspaxni pokrıvalo**" şeri Bodenştedtə əsaslanmadan

verilmişdir. Belə görünür ki, Mixaylov Mirzə Şəfini daha yaxşı tanıyırdı. Professor M.Sadixov bu hadisəni bir faktla təsdiq edir: “1861-ci ildə Mixaylov qalada oturarkən dostları onun şeirlərinin çapdan buraxmağı qərara alırlar. Kitabça altı bölmədən ibarət idi: şərq, ingilis, alman, slavyan, macar şairlərindən, xalq mahnılarından təbdil, Mirzə Şəfinin əsərləri isə birinci və eləcə də başqa bölmələrdə verilmişdir. Halbuki Vazehin şeirləri Göte, Bayron, Şevçenko, Petefinin əsərləri ilə bir cərgədə dururdu. Müqayisə edərəkən, qeyd etmək lazımdır ki, Hafız və Vazehin həyatı kimi Mixaylovun da həyatında o dövrün maarifpərvər, ağıllı qadını olan Lyudmila Petrovna Şelqunovaya qarşı məhəbbət var. Bu qadının dil və ədəbiyyat haqqındakı fikirləri ilə Turgenev, Polonski və eləcə də Mixaylov özü razılaşırdı.

Bıkov özünün “Silueti vremeni” əsərində yazır: “Şelqunovanın obrazı dövrünün əsl qadın obrazlarından biri ola bilər”.

Mixaylovun ağır həyatı Vazehin taleyi ilə eyni idi. Hətta ən ağır anlarda belə Mixaylov Kadayədə sürgündə olarkən, Vazeh isə qürbətdə xəstə halda yataqda uzanarkən böyük şairlər öz qələmlərinə sadıq qalırlar. Son anlarına qədər onlar Mirzə Şəfinin qeyd etdiyi kimi rəngarəng həyatdan özlərinə lazım olan şirəni götürüb “bal” hasil edirdilər.¹⁰

M.Ş.VAZEHİN ŞEİRLƏRİNİN ALMANCA YENİ NƏŞRİ

Məlumdur ki, XIX əsrin ortalarında Tiflisə gələn alman şairi və mütərcimi F.fon Bodenştedt həmin illərdə Tiflis məktəblərindən birində Azərbaycan dilini tədris edən Mirzə Şəfi Vazehlə tanış olmuş, ondan Azərbaycan və fars dillərində dərs almaqla yanaşı, Şərq poetikasının sirlərini də öyrənmişdir.

F.Bodenştedt Almaniya qayıdarkən müəllimi M.Ş.Vazehin azərbaycanca və farsca yazdığı şeirlərin əlyazmasını da özü ilə aparmışdır. Bədii tərcümə sahəsində böyük səriştəsi olan və Şərq poeziya sənətini yaxşı bilən Bodenştedt Almaniya M.Ş.Vazehin şeirlərini alma dilinə tərcümə və çap etmişdir. Qısa müddət ərzində Mirzə Şəfinin şeirləri 70 dəfə nəşr olunmuşdur. Şeirlərin oxucular arasında belə həərətlə qarşılandığını görən Bodenştedt sonrakı nəşrlərdə özünü tərcüməçi deyil, həmin şeirlərin müəllifi kimi qələmə vermişdir. Beləliklə, yüz ildən artıqdır ki, ədəbiyyatşünaslıqda “Mirzə Şəfi-Fridrix fon Bodenştedt” problemi meydana çıxmışdır – bunun da əsas məsələsi Almaniya “Mirzə Şəfinin mahnıları” adı ilə ölməz şöhrət qazanmış şeirlərin əsl müəllifinin kim olduğunu müəyyənləşdirməkdir.

Keçən ilin dekabr ayında, Qərbi Almaniyanın Düsseldorf şəhərində yaşayan təbabət doktoru Şəmsi Süleymanlı Fridrix fon Bodenştedtin alman dilinə tərcümə etdiyi Mirzə Şəfi Vazeh şeirlərini nəfis şəkildə öz xərcinə çapdan buraxdırmışdır. Kitabın əvvəlində Ş.Süleymanlı yazır:

Böyük Azərbaycan şairi mütəfəkkiri və maarifçisi Mirzə Şəfi Vazehin ruhoxşayan şeirləri keçmişdə alman dilində dəfələrlə çap edilmiş və böyük şöhrət qazanmışdır. Bu böyük şairin, uzun müddət tapılması çətin olan şeirlərini yenidən çap etdirməyi mən özümə borc bildim. Kitabın çapında mənə

kömək edən Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyətinə və ilk növbədə cəmiyyətin sədri Azərbaycan şairi Nəbi Xəzriyə öz təşəkkürümü bildirirəm.

Kitaba Nəbi xəzri 5 səhifəlik sairənə bir giriş yazmışdır. Burada göstərilir ki, Mirzə Şəfi poeziyası dünya şöhrəti qazanmışdır. Dünyanın ən məşhur bəstəkarlarından F.List, E.Qriq, Brams, A.Rubinşteyn, S.Raxmaninov Mirzə Şəfi Vazehin əsərləri əsasında romanslar bəstələmişlər.

Kitabda Mirzə Şəfi Vazehin şerləri 9 müxtəlif tematik başlıq altında toplanmışdır. 13-cü səhifədən 26-cı səhifəyə qədər olan şerlər "Züleyxa" başlığı altında gedir. Bu hissədə gözəllik və məhəbbət tərənnüm olunur. 93-106-cı səhifələrdəki şerlər isə şairin gözəllik ilahəsi hesab etdiyi hafizə haqqındadır. Ona görə də həmin səhifələrdəki şerlər vahid bir başlıq ("Hafizə") altında cəmləşdirilmişdir. 27-ci səhifədən 35-ci səhifəyə qədər lirik parçalar "Kədər mahnıları" adı altında verilmişdir. 36-52-ci səhifələrdəki şerlər şərab və dünyəvi səadətın mədhinə yazılmış nəğmələrdən ibarətdir. 53-57-ci səhifələrdəki şerlər isə "Mahnılar və müdrik ifadələri" adı altında getmişdir.

Tiflis mövzusu, gürcü gözəllərinin mədhi Mirzə Şəfi yaradıcılığında xüsusi yer tutmuşdur. O, burada da dəfn olunmuşdur. Heç də təsadüfi deyil ki, 68-86-cı səhifələrdə verilmiş şerlər "Tiflis və başqa mövzularda" başlıca altındadır. Kitabda Mirzə Şəfinin müasiri Mirzə Yusufa müraciətlə yazdığı bir neçə şer də öz əksini tapmışdır. "İnam və həyat. Tikansız gül olmaz" başlıca altında birləşmiş 11 şerdən sonra, 115-136-cı səhifələrdə şairin müxtəlif mövzularda yazdığı şerləri və zərb-məsəl xarakteri daşıyan poetik parçaları verilmişdir. 137-138-ci səhifələrdə Kür çayına müraciətlə yazılmış "Tiflislə vidalaşma" müxəmməsindən sonra kitab 139-142-ci səhifələrdə "Epiloq" adlanan şerlə qurtarır.

Haqqında söhbət gedən bu kitab Avropada ikinci dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə çap olunur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, müdrik şairimiz Mirzə Şəfi Vazehin əsərlərini özü ilə Almaniyaya aparmış və onları alman dilinə tərcümə etmiş Fridrix fon Bodenştedt sonlar

bir şair kimi Mirzə Şəfi Vazeh varlığını inkar etmiş və onun şerlərini öz adına çıxarmışdır. Şəmsi Süleymanlının Fridrix fon Bodenştedtin vətəninə çap etdirdiyi bu kitabın əhəmiyyəti ondadır ki, onun titul səhifəsində tərtibçi çox aydın şəkildə yazmışdır: "Mirzə Şəfi Vazehin şerləri. Azərbaycandan almancaya Fridrix fon Bodenştedt tərcümə etmişdir".

1892-ci ilin aprelində F. fon Bodenştedt ölürkən bir sıra yazılarını seyfə qoyub bağlamış və həmin seyfə onun ölümündən 100 il keçdikdən sonra açmağı vəsiyyəət etmişdir. Beləliklə, səkkiz ildən sonra Fridrix fon Bodenştedtin arxivə açılacaq və çox güman ki, Mirzə Şəfi – Bodenştedt problemini aydınlaşdırən sənədlər üzə çıxacaqdır. Həmin vaxt Mirzə Şəfi Vazehin anadan olmasının 200 illiyinə təsadüf edəcəkdir."

“MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH. ŞERLƏR MƏCMUƏSİ”
KİTABINA MÜQƏDDİMƏ

Mirzə Şəfi Vazeh (1792-1852) XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında öz incə lirikası, mütərəqqi ideyaları ilə görkəmli yer tutur. Onun yüksək sənətkarlıqla yazılmış şerlərində əsrinin qaranlıq mühitində sıxılan, azadlıq həsrəti ilə çırpınan bir üreyn istəkləri, fəryadları eşidilir.

Mirzə Şəfinin əsərləri hələ öz vətəninə nəşr olunmamışdan çox-çox əvvəl ilk dəfə Almaniyada, sonra bütün Avropa və Rusiyada geniş yayılmış, müəllifinə ölməz şöhrət qazandırmışdır.

Avropada Mirzə Şəfinin tanınması və onun əsərlərinin yayılması alman səyyahı və şairi Fridrix Bodenştedtin (1819-1892) xidmətinə heç bir şübhə ola bilməz. O, yalnız Mirzə Şəfi nəğmələrinin deyil, eləcə də Puşkin, Lermontov və Turgenevin bir sıra əsərlərinin alman dilinə ən yaxşı mütərcimi kimi tanınmışdır. Fəqət onun Şərqlə və Qərblə yazıçıları və şairlərindən etdiyi tərcümələr içində nəğmələri müstəsna müvəffəqiyyət qazanmışdır. Bu nəğmələr 1850-ci ildən 1924-cü ilədək yalnız alman dilində o dövərə görə çox böyük tirajla 170 dəfə nəşr olunmuş və hər dəfə misilsiz rəğbətlə qarşılanmışdır. Əgər nəğmələrin alman nəşrindən sonra XX əsrin əvvəllərində bir çox Avropa dillərinə və rus dilinə tərcümə olunub bir neçə dəfə nəşr edildiyini də nəzərə alsaq, onun müəllifi Mirzə Şəfinin şöhrəti haqqında daha aydın təsəvvür əldə etmiş olarıq.

1843-1845-ci illərdə Tiflisdə olan Bodenştedt müəllim Mirzə Şəfidən Azərbaycan və fars dillərini öyrənir, onunla yaxından dost olur, şairin təşkil etdiyi “Divani-hikmət” ədəbi məclislərində tez-tez iştirak edir. O, vətəninə dönərəkən müəllimi və dostunun bağışladığı divanı da özü ilə aparır. Bu haqda Bodenştedt 1850-ci ildə Berlində nəşr etdirdiyi “1001 gün Şərqdə” kitabında təfərrüatı ilə danışır və Mirzə Şəfini səmimiyyətlə yad edir: “Gəncəli müdrik Mirzə Şəfi, sən

yənə də mənim xatirimdə canlanırsan. Sənin sözlərin doğruldu, verdiyin vədlər yerinə yetdi. Sənin nəğmələrin bizim qadınların və qızların ürəyində ən gözəl sığınacaq tapdı. Sənin adın indi Qərbdə iftixarla səslənir”.

Təəssüf ki, Bodenştedt öz dostu və müəlliminə bəslədiyi vəfadarlığı axıradək qoruya bilmir. Nəğmələrin arasıkəsil-məyən nəşrindən gələn mənfəət, gündən-günə artan şöhrət onu aldadır, dostunun əmanətinə xəyanət etməyə, onun irsini mənimsəməyə başlayır. Beləliklə, 1875-ci ildən Bodenştedt nəğmələrin mütərcimi kimi deyil, o vaxta qədər yazdıqlarının ziddinə olaraq, özünü onların müəllifi kimi qələmə verir. O, bununla da kifayətlənməyib, hətta Mirzə Şəfinin şairliyini büsbütün inkar edir.

Əgər Mirzə Şəfinin əsərləri öz sağlığında nəşr olunsaydı, yaxud bu əsərlərin avtoqrafı saxlanılsaydı, nə Bodenştedt, nə də ona bu əməldə havadarlıq edən Adolf Berje və başqaları Azərbaycan şairi və mütəfəkkirinə belə yanlış münasibət bəsləməyə cəsarət etməzdilər. Bəla ondadır ki, Mirzə Şəfi öz şerlərinin toplanılması və saxlanması qayğısına qalmamışdır. Görünür, Bodenştedti arxayınlaşdıran da məhz bu olmuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatşünasları Mirzə Şəfinin həyatı və yaradıcılığını öyrənmək, onun əsərlərini toplamaq sahəsində tədqirəlayiq səylər göstərmiş və bu sahədə əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər əldə etmişlər. Mirzə Şəfi irsinin toplanılmasında ən mühüm xidmət görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Salman Mümtaza məxsusdur. O, Mirzə Şəfinin irsindən beş qəzəl, bir müxəmməs və bir məktubu müəyyənləşdirib 1926-cı ildə nəşr etdirməklə Mirzə Şəfinin şairliyi haqqında yaranmış yersiz şübhələrə son qoymaqla bərabər, özündən sonra gələn tədqiqatçılara qiymətli material vermişdir.

Salman Mümtazdan sonra Mirzə Şəfi irsinin axtarılması heç bir nəticə vermədi. Uzun müddət Salman Mümtazın tapdığı 82 misradan başqa heç bir orijinal əsər əldə edilə bilmədi. Görkəmli ədəbiyyatşünaslar Ə.Səidzadə, İ.K.Yenikolopov, M.Rəfil və başqaları Mirzə Şəfi haqqında ayrıca monoqrafiyalar, elmi məqalələr yazmaqla, onun irsinin və həyatının bir çox qaranlıq cəhətlərini işıqlandırmaqda xeyli iş

gördülər. Lakin bu tədqiqatların bütün müsbət cəhətləri ilə birlikdə qüsuru ondadır ki, şairin irsindən bilavasitə çıxış edilmir. Onlar bu boşluğu doldurmaq üçün şairin irsi üzərində deyil, əsasən, dövrü və həyatı üzərində dayanmalı olur, nəticədə Bodenştedtin heç də inkar etmədiyi bir həqiqəti – Mirzə Şəfinin bir real şəxs olaraq XIX əsrdə yaşamasını, Tiflisdə olduğu illərdə bir sıra alman səyyahları ilə, o cümlədən Bodenştedtlə görüşməsi, dostluğu və s. məsələləri “sübuta” yetirirlər. Halbuki təkcə Bodenştedtin plagiatorluğunu deyil, eyni zamanda Mirzə Şəfinin əsil yaradıcılıq simasını yalnız o vaxt qəti aydınlaşdırmaq mümkün olacaqdır ki, şairin əsərləri toplanılmış olsun. Əks təqdirdə bu məsələ, indiki kimi, açıq qalacaqdır.

İndiyədək Mirzə Şəfi irsinin araşdırılmasına ən çox mane olan səbəb onun Bodenştedtdə verdiyi divanın yeganə nüsxə hesab edilməsidir. Bu əhvali-ruhiyyənin yaranmasında Bodenştedtin özünün də az rolu olmamışdır. O, müsahibələrinin birində qətiyyətlə demişdir ki, Mirzə Şəfi öləndən sonra onun kağızları içində guya “Nəğmələr”in heç bir izi tapılmamışdır. Lakin şairdən qalmış kağızların kimlər tərəfindən axtarıldığı barədə nə Bodenştedtdə məlumat verir, nə də müasirləri bir söz deyirlər. Bircə bu şayiənin özü də müəyyən məqsədlərlə tədqiqatçıların əzmini sarsıtmaq, onları əvvəldən məyus etmək üçün yayılmışdır.

Mirzə Şəfi öz əlyazmalarının mühafizəsinə nə qədər etinasız yanaşsa da, onun sorağına gələn səyyahlarla öz gözəl xətti ilə yazdığı şerləri hədiyyə verməkdə nə qədər səxavətli olsa da, yenə irsinin heç olmasa müəyyən bir hissəsi yəqin ki, şairin vətəninə qalmışdır. Bizi bu fikri söyləməyə cəsarətləndirən son vaxtlarda Mirzə Şəfinin irsindən tapıb müəyyənləşdirdiyimiz şerlər kitabıdır.

Fototipinin təqdim etdiyimiz bu cümg Gürcüstan SSR Elmlər Akademiyasının K.S.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda R-137 (107) şifrəsi ilə mühafizə olunur. Cümgün bu müəssisəyə nə vaxt və haradan daxil olması haqqında hələlik məlumatımız tam deyil. Hər halda əlyazmasının iki şifrlə olması onun bu fonda çoxdan düşdüyünü aydınlaşdırır.

Fondun kataloqunda bu cümg “Şer məcmuəsi” adlanmış, onun kimə məxsus olması ilə heç kəs maraqlanmamışdır.

Əlyazmasını təsvir edərkən bu kitabı “Şer məcmuəsi” adlandıranlar yanlışdırlar. Həqiqətən ilk səhifələrindən məlum olur ki, burada Şərqlə klassiklərinin irsi ilə yaxından tanış olan bir şəxs onların əsərlərindən şah beyləri, bəzən də ən yaxşı rübailəri və qəzəlləri toplayıb, mövzu etibarlı ilə bir neçə bölmədə tərtib etmişdir. Həcmi 5500 misradan artıq olan bu cümgdə Sədi, Hafiz, Mövləvi, Əvhədi, Rəşid Vətəvat, Cami, Nəvai, Ürfi, Qozali, Ənvəri, Əsirəddin, Əhdi, Vəhşi, Əhli, Saib kimi məşhur şairlərlə bir sırada nisbətən az tanınmış şairlərin əsərlərindən də nümunələr gətirilmişdir. Bunların çox XVIII əsrin ikinci yarısı və XIX əsrin birinci yarısında yazıb-yaratmış fars-tacik və Azərbaycan şairləridir. Bu şairlərin bəzisinin adı bir neçə yerdə və bəzisinin də adı yalnız bircə yerdə çəkilmişdir. Xüsusi qeyd edək ki, cümgdə başqa şer məcmuələrində rast gəlmədiyimiz bir sıra gözəl şerlər və adına ilk dəfə təsadüf edilən şairlər aşağıdakılardır: Hatif, Micmər, Aşiq, Azər, Kəmal, Hilali, Müştəq, Səbahi, Zəhir, Xosrov, Şəfai, Rəfii, Şapur, Vəhib, Təbib, Nəva, Lisani, Möhtəşəm, Nəziri, Səhab, Əşraf, Fəsihi, Əhməd Heyrəti, İsa, Safi, Mömin, Səbri, Ərşi, Məcdəddin, Rəfiq, Ahi, Kəlim, Şərəf, Meyli, Sail, Müqimi, Haləti, Hüzuri, Əsirəddin, Səxa, Zövqi, Rəhi, Ünsi, Cəfəri, Fəhmi, Zəmiri, Tövfi, Şeyx Nasir, Səhba, Şəhidi, Qərari, Fariği, Məsud, Qeydi, Rəşqi, Baba Gəfani, Bəhsi, Zülali, Həzini, Həsənخان, Baba Şəhidi, Mir Səbri, Əmini, İsmət, Mir Məhəmməd, Saleh, Şeyx Əlinəği Nuri, Məşrəb Məzhəri, Səlman, Məsrur, Yağma, Sahiri, Şərif, Fikari, Təcəlli, Nəsibi, Feyzi, Heydər, Gıyasi, Məqsud, Seyid Həsən, Şüəf, Sahib, Niyazi, Üzri, Nəbib, Şeyda, Vəli, Xari, Xəyali, Dərviş Məcid, Şüca, Xacə Həsən, Türki, Həsən Qumi, Nai, Nəvid, Sabit, Şəmsəddin Məhəmməd, Hüseyni, Musəvi, Zehni, Vəhdəti, Nikuyi, Vəhid, Məsih, Hüməyi, Xadim, Niki, Ədhəm, Xəzra, Nəsir, Məhəmmədخان, Mir Şəmsəddin, Hicri, Fə dai, Fənayi, Bəzmi, Tufan, Şövkət və b.

Həmin siyahıya öləri nəzər saldıqda məlum olur ki, Mirzə

Şəfi Vazeh XIX əsrin əvvəllərində fars ədəbiyyatında başlanmış "Ədəbi ricət" nümayəndələrinin əsərlərinə daha geniş yer vermişdir. Xüsusilə Lütfəli bəy Azərdən elə qəzəl və beytlərə rast gəlirik ki, onları başqa məxəzlərlə görmürük.

Məcmuənin hansı məxəzlər əsasında tərtib olunması haqqında fikir söyləmək çətinidir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, bir-iki şairin divanı istisna edilərsə, qalan məxəzlər nadir tapılan əlyazmaları olmuşdur.

Mirzə Şəfi məcmuəyə topladığı şerlərin hamısının müəllifinin adını aydın şəkildə qeyd etdiyi halda, cümgün əvvəlində və sonunda ağ qalmış vərəqlərdə yazdığı şerlərdə bu qaydaya riayət etməmişdir. Oduq ki, həmin şerlərin kime aid olduğu məsələsini həll etmək vəzifəsi qarşıda durur. Biz hələlik ancaq bəzisinin müəllifini müəyyənləşdirdiyimiz üçün gələcək tədqiqatçıların zəhmətini yüngülləşdirmək məqsədi ilə müxtəsər məlumatla kifayətlənəcəyik. Bir də ehtimalla deməliyə ki, əsasən mənzum hekayə və müəyyən mənada təmsil janrına aid olan bu şerlərin çoxu Mirzə Şəfinin qələminin məhsuludur. Həmin şerlərin geniş təhlili bizim ehtimalın doğru olub-olmadığını sübuta yetirə bilər.

Məcmuənin cildinin arxasında Mirzə Şəfinin "Peyda" redifli bir qəzəl yazmaq istədiyini görürük. Qəzəl yazmaq istədiyini ona görə deyirik ki, burada bir misra və bəzən bir beyt iki-üç şəkildə yazılıbdır. Bu isə qəzəlin Mirzə Şəfiyə məxsus olduğunu aydın yanaşdığını, bədii ifadə vasitələri axtarındakı söylərlərinə bir növ nümayiş etdirir. Qəzəldən on dörd misra yazılmasına baxmayaraq burada hələlik onun yalnız üç, bəlkə də iki beyti yaranmışdır. Ola bilsin bu beytlərin özü də şairi təmin etməmiş və qəzəl beləcə yarımçıq qalmışdır. Digər tərəfdən ola bilsin ki, Mirzə Şəfi həmin qəzəli sonralar təkmilləşdirmiş və başqa bir dəftərə köçürmüşdür. Qəzəlin məcmuədə olan beytlərinin mənası müxtəsərə belədir: həsrət güşəsində canım əridi, könül qan oldu. Nə canına bir munis, nə də könülümə bir həmdəm var. İlahi, bu dərdi kime söyləyim ki, o hərcayı afətdən kədərdən başqa bir şey görmədim. Göz yaşım artıq qurudu, indi göz yaş yeri nə ürək qanı axıdıram, bari bir məlhəm çataydı...

İkinci səhifədə Mirzə Şəfi üç beytdən ibarət mənzum bir hekayə yazmışdır. Bundan əvvəlki səhifədə yazılmış xətt ilə həmin mənzum hekayənin xətti arasında ilk baxışda böyük fərq görünür. Lakin yarımçıq qəzəlin qaralama olduğu və şairin qəzəl yazarkən bütün diqqətini xəttə deyil, şerlin yaranmasına verdiyi nəzərə alınarkən, həm də kalliqrafiya baxımından yanaşılrsa, həmin xəttin də Mirzə Şəfiyə aid olduğu meydana çıxar. Bundan əvvəlki səhifədə yazılmış qəzəldən fərqli olaraq, bu mənzum hekayə gözəl şikəstə-məstəlik xətti ilə yazılmış, həm də bir para mirsalar müxtəlif rəsmixətt ilə təkrar qələmə alınmışdır. Hekayənin məzmunu belədir: günlərin birində Füzul bir adam Məcnuna dedi ki, özün üçün Leylidən daha gözəl bir sevgili tap. Onun sözündən Məcnun pərt oldu və gülə-gülə dedi: əgər sən mənim gözümülə baxsan Leylidə gözəllikdən başqa bir şey görməzsən.

Həmin mənzum hekayənin beyti, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, başqa xəttlə təkrar yazılmışdır. Bu səhifədə Sədinin məşhur "Qoyun və canavar" mənzum hekayəsindən bir beyt və naməlum bir şerlin bircə misrası da Mirzə Şəfi tərəfindən yazılmışdır.

Üçüncü səhifədə Mirzə Şəfi 26 misradan ibarət başqa mənzum hekayə yazmışdır. Bu mənzum hekayə indi də xalq məsəli kimi el arasında geniş şəkildə işlənəkdədir. Məsəl belədir: Ağ ilə qara arasında mübahisə olur. Qara deyir: özünü nə öyürsən, məndən sənənin üzünə bir nöqtə düşsə xal olar, sənənin gözəlliyini birə yüz elər, səndən mənim üzümə bir nöqtə düşsə, məni ala xəstəliyinə tutulmuş bilib hamı məndən qaçar.

Bu məsəl Mirzə Şəfinin qələmə aldığı mənzum hekayədə aşağıdakı şəkildə ifadə olunmuşdur: Bir cahü calallı, ayüzlü [gözəl] qara qula nifrət edirdi. Gündüz gecə qaranlıqından qaçdığı kimi, bu gözəl büt də quldan uzaq gəzirdi. Sifəti qara, lakin könlü işıqlı qul o daşürəklə gözələ belə söylədi: Ey üzü Zöhre, alını Ütarid, mənə belə alçaq nəzərlə baxma. Çünki biz qara da olsaq, ağ da, bir gülşəndə doğulmuşuq. Sənə o bədirlənmiş ay üzü verən mənə də qədir gecəsi simasını verdi. Sənənin cəmalını günəş kimi yaradıb, məni zülmət kimi

qaraldı. Əgər mənim qaralığımdan bir nöqtə gözəl bir tərzdə sənin üzünə düşsə, o xaldan sənin gözəlliyin bir yüz artar, sənin üzünə tamaşa etmək istəyənlərin sayı-hesabı olmaz. Amma əgər sənin ağılığından bir zərrə mənim üzümə görünə, xalq məni ala və idbar bilib məndən qaçar. Əslində mən səndən kənar gəzməliyəm, sənin məndən qaçmağının səbəbi nədir? Mən üzümün qaralığından utanmıram, bu qara sifətli olmaqdan ürəyim sıxılır.

Göründüyü kimi, bu mənzum hekayəni Mirzə Şəfi yuxarıda götürülən xalq məsəlindən alıb işləmişdir. Ancaq bir məsələ hələ əlavə tədqiqat tələb edir: aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Mirzə Şəfi bu məsəli şifahi ya yazılı ədəbiyyatdan almışdır?

Məcmuənin sonundakı səhifələrdə Lütfəli bəy Azərdən iki qəzəl, yenə də Leyli və Məcnun haqqında iki mənzum hekayə və sevgi haqqında Ərəstu ilə Əflatunun söhbəti vardır. Bunların müəllifi bizə məlum deyil. Birinci hekayənin məzmunu belədir: Ürəyi yaralı Məcnundan biri soruşdu ki, ey könlü kimi özü də pərişan aşıq, bu məbəddə allaha səcdə etməkdən məqsədin nədir? Cavabında o təcəlli şamı dedi: "Onun üçün səcdə edirəm ki, Allah Leylini yaratmışdır..."

Bu səhifədə yazılmış ikinci mənzum hekayə Leyli haqqındadır. 16 misradan ibarət olan bu hekayədə hikmətamiz bir məzmun xülasə şəkildə ifadə olunmuşdur: Leyli yaz mövsümündə lələzərin seyrinə çıxır. Böyüklərdən biri onu görüb yaxın adamlarından soruşur: O Leyli ki, deyirlər, budur? Qeys onun eşqindənmi dəli olmuşdur? Deyəsən o elə əzəldən divanə imiş, evi cünun səhrasında tikilmiş imiş. Leyli bunu eşitkək acıqlandı, zülfü kimi pərişan olub dedi: Ey eşqin adını ömrümdə eşitməyən, eşq bədəsindən ömrümdə mey içməyən, bəli, Leyli mənim. Dünyada tayım yoxdur. Fəqət sən Məcnun deyilsən, qədrimi bilməzsən. Get əvvəl Məcnun ol, sonra yanıma gəl. Onda mənim cəmalımı dərk edə bilərsən.

Ərəstu ilə Əflatunun söhbəti sevgidən xəstələnmiş aşıqın dərдинin əlacı haqqındadır. Bu mənzum hekayə 14 misradan ibarət məsnəvidir: Bir gecə Ərəstu Əflatuna deyir: Ey gizli

dərdlərin çarəsini bilən həkim, azarlamış bir biçərənin dərdi hamını əzaba salmışdır. Ona heç kəs çarə edə bilmir, amma əhvalından mənə məlum oldu ki, eşqdən bədəni qızdırır. Buna nə çarə etmək olar? Əflatun Ərəstunun halına ağladı və sonra dedi: Eşqdən qızdırmaya düşər olan xəstəyə sevgilisinin iki innab kimi dodağı əlac edər.

Nəhayət, məcmuənin son səhifəsində bir təkbeyt, üç rübai, bir qəzəldən dörd beyt Mirzə Şəfinin xətti ilə yazılmışdır. Bu şerlərdən yalnız dörd beyti yazılmış qəzəlin müəllifi bizə məlumdur. Həmin qəzəl Sədinin "Bədəyə" əsərindəndir. Üç rübainin isə müəllifi hələlik məlum deyil (bəlkə də onlar Mirzə Şəfinin öz şerləridir).

Cüng qara meşin cildə tutulub. Ölçüsü 21x16,4, həcmi 215 səhifə, kağızı mavidir. Hər səhifəsində qara mürəkkəblə şikəstə-nəstəliq xətti ilə 24 misra şer yazılmışdır. Bəzi səhifələrin haşiyəsində əlavə beytlər yazılmışdır.

Əlyazması, təxminən bir əsr yarım bundan əvvəl yazılmasına baxmayaraq, çox yaxşı mühafizə olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, bu cüngü Mirzə Şəfi hələ Gəncədə (indiki Kirovabadda)¹² olduğu vaxt – 1821-ci ilin əvvəllərində tərtib etmişdir.

Bu əlyazmasının Mirzə Şəfi Vazehə məxsus olub onun tərəfindən yazıldığını göstərən dəlillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Cüngün 3 və 138-ci səhifələrində və nəhayət, sonunda Mirzə Şəfi Vazehin yazısı aydın oxunan möhürü vardır: "Əbduhu ər-raci Şəfi 1334" (Ümid edən qulu Şəfi 1234).

Cüngü əvvəldən axırədək eyni adam yazmışdır. Mirzə Şəfinin əlimizdə olan xətt nümunələri ilə, xüsusən şairin 1840-cı ilin oktyabr ayında yazdığı iltizamnamənin xətti ilə müqayisə etdikdə, cüngün Mirzə Şəfi tərəfindən yazıldığı aydın görünür;

Cüngün son səhifəsindəki sətirlər onun katibinin Mirzə Şəfi olduğunu qətiləsdirir: "Behəşəbul xahişə bəzi rəfiqan müsəvvədə nəmud. Dər 27 şəhre Rəcəb Şəfizadə mərhum

ustad Sadiqə memar. 1236. (Bəzi dostların xahişi ilə 1236-cı il rəcəb ayının 27-də mərhum usta Sadiq memarın oğlu Şəfi tərəfindən yazıldı). Bundan sonra, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mirzə Şəfi öz möhürünü basmışdır.

Cüngün əhəmiyyəti onun yalnız Mirzə Şəfi Vazehin olması şairin öz xətti ilə yazılması ilə məhdudlaşmışdır. Ədəbiyyat tarixi üçün onun misilsiz dəyəri ondadır ki, bu əlyazmasında Mirzə Şəfinin indiyədək məlum olan irsindən iki dəfədən artıq (214 misra) orijinal şəri vardır. Beş təkbeyt, iki qəzəl və bir poemadan ibarət olan bu şerlər şübhəsiz və mübahisəsiz Mirzə Şəfinin əsərləridir. “Şübhəsiz və mübahisəsiz” ifadələrin işlətməyi ona görə mümkün hesab edirik ki, bunların hamısında ya “Vazeh” təxəllüsü var, ya da onların üstündə Mirzə Şəfi öz təxəllüsünü yazmaqla özünə məxsus olduğunu qətiləşdirmişdir.

Mirzə Şəfi irsinin bu hissəsinin indiyədək tapılmış hissədən üstün cəhəti ondadır ki, bunlar həcm etibarı ilə, iki dəfədən artıq olmaqdan əlavə, şairin avtoqrafıdır. Bunu da qeyd edək ki, indiyədək Mirzə Şəfinin bizə gəlmiş irsi onun bilavasitə öz xətti ilə yazılmamışdır, onlar ya F.Bodenştedtin tərcümələridir, ya da şairin müasirləri və dostları tərəfindən köçürülmüşdür.

Göstərilən əsərlərdən əlavə, cümgdə bir neçə başqa qəzəl, rübai və qitə də vardır ki, onların Mirzə Şəfiyə aid olmasını hələlik ehtimalla söyləmək olar. Ona görə ki, yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlərdən fərqli olaraq, bu şerlərin nə üstündə, nə də mətnində heç bir təxəllüs yoxdur.

Qeyd etdiyimiz iki qəzəl əlyazmasının 105 və 106-cı səhifələrindədir. Birinci qəzəl 20 misradan ibarətdir. Hicran dərdi və eşqdə sədaqətə həsr edilmiş bu qəzəldə onun müəllifinin yetkin sənətkarlığı, bədii ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etməsini həmin qəzəlin Mirzə Şəfinin ilk əsərlərindən olmadığı qənaətinə gəlməyə imkan verir.

İkinci qəzəl 14 misradan ibarətdir. Burada şair sevin ürayin ülvyyətinə, insanın eşq qanadları üzərində yüksələ bilməsini tərənnüm edir, aşıqın pərvanə və bülbüldən fədakarlıq dərsi almalı olduğunu söyləyir və sevməyən, sevdə və eşq

qəmindən xali olan ürəyi susuz, qaranlıq quyuya oxşadır.

Mirzə Şəfinin poeması haqqında ayrıca bəhs etmək lazımdır. 170 misradan ibarət olub, “Məktubun intizarında” adlanan bu poema Mirzə Şəfi irsində orijinallığı, həcmi və sənətkarlığı etibarı ilə çox mühüm yer tutur. Ona görə ki, əvvələn, şairin indiyədək əlimizdə yalnız almanca tərcüməsi olan “Sədi və şah”, “Teymur”, “Dərviş” kimi süjetli mənzum əsərlərinin orijinalı əldə yoxdur; ikincisi, onların həcmi bu poemaya nisbətən çox kiçikdir. Ədəbiyyat tarixində onlara poema deyilibsə də, doğru deyil; həmin əsərlər mənzum hekayə adlandırılıbsaydı, daha dəqiq olardı.

Məlum olduğu kimi, Mirzə Şəfinin F.Bodenştedt tərəfindən tərcümə edilib almanca nəşr olunan şerlərinin birinci qismi onun Gəncədəki ilk məhəbbətinə – Züleyxaya və onunla əlaqədar aşıqanə hissələrin tərənnümünə həsr etdiyi şerlərdir. Haqqında bəhs etdiyiniz poemanı da öz mövzusu və süjetinə görə Züleyxaya həsr olunmuş şerlər silsiləsinə daxil etmək olar. Görünür, bu poema Bodenştedtin əlində olmamışdır; yoxsa o, bu əsəri tərcümə etməmiş olmazdı.

Mirzə Şəfi bu lirik poemada əvvəlcə öz sevgilisinin gözəlliyindən, “məhəbbət gülzarının sərvə, vəfa səmasının parlayan ayı, mevr və şəfqət dürçünün dürdanəsi olan” dildərindən söz açır, onun bədnəzərdən iraq olmasını, gərdisi-dövrünün məşuqəsinin kamınca dolanıb sağ-sələmət yaşamasını istəyir, gül kimi həmişə xəndan, qönçə kimi tər-təzə olmasını arzulayır. Sonra aşıq hicrandan şikayətlənir, nalə-əfqəndən gözələrdən neysan yağışı kimi yağın göz yaşlarını təsvir edir...

Hicran dərdi çəkən aşıqın iztirab və həyəcanları real şəkildə təsvir olunan sonra məşuqədən məktubun gəlməsi, qızın öz aşıqınə həmişə vəfadar olub, ayrılıq oduna yanması qələmə alınmışdır. Məşuqə aşıqə hicran dərindən çox da nalə etməməyi, öz eşqində mətin və dəyanətli olmağı, vüsaldan ümidini kəsməməyi tapşırır.

Beləliklə, şikayətçi, bir qədər bədbin ruhda başlanan poema gələcəyə ümid, nikbinlik motivləri ilə bitir.

Yeni tapılmış bu əsərin tədqiqindən aşağıdakı ilk nəticələri çıxarmaq mümkündür;

Fridrix Bodenstedt, Adolf Berje və başqalarının Mirzə Şəfinin şairliyi haqqında şübhəsi qətiyyətlə rədd olunur. Haqqında danışdığımız cümgün 1821-ci ildə tamamlanması nəzərə alınsa, məlum olar ki, Mirzə Şəfi hələ Tiflisdə Bodenstedtlə görüşməmişdən iyirmi iki il əvvəl yetkin bir şair imiş.

İndiyədək Azərbaycan ədəbiyyatına aid əsərlərdə bir qayda olaraq Mirzə Şəfinin yaradıcılığı XIX əsrin otuzuncu illərindən başladığı qeyd edilmişdir. Yuxarıda müxtəsər şərhini verdiyimiz şerlər aydın göstərir ki, Mirzə Şəfi keçən əsrin iyirminci illərində öz vətəninə bir şair kimi tanınmışdır. Bunu, cümgdəki şerlərdən əlavə, həmin kitabı “bəzi dostların xahişi ilə” tərtib etməsi də göstərir. Deməli, iyirminci illərdə Mirzə Şəfinin dostları onu yalnız bir şair kimi deyil, həm də ümumiyyətlə dərin məlumətli bir ədəbiyyatçı kimi tanınmış və belə bir şer məcmuəsini tərtib etməyi ondan xahiş etmişlər.

Cümg şairin təvəllüdü tarixi bərədə 1845-ci ildə tərtib olunmuş qulluq haqqında formulyar siyahıdakı məlumatın yanlış olduğunu təsdiq edir, onun 1805-ci ildə deyil, 1792-ci ildə anadan olmasını irəli sürənlərə və hamıdan əvvəl Ə.Səidzadəyə haqq qazandırır.

Bu əlyazmasının tapılması Mirzə Şəfi irsinin bütünlüklə xaricə aparıldığı və ya itib bərədə fikrin doğru olmadığını sübuta yetirməklə bərəbər, tədqiqatçıları bu irsi şairin öz vətəninə daha ciddiyyətlə axtarmağa ruhlandırır və bu axtarışın müsbət nəticə verəcəyi umidini artırır.

Mirzə Şəfi öz şerlərini cümgün müxtəlif səhifələrində yazmışdır. Oxucunun zəhmətini azaltmaq üçün onları kitabın axırında bir yerə topladıq. Həmin şerlərin sətri və poetik tərcümələrini də oradaca vermişik. Eləcə də, bu məcmuəni təkmilləşdirmək məqsədi ilə Salman Mümtaz tərəfindən hazırlanmış 1926-cı ildə Azər nəşrin ərəb əlifbası ilə ayrıca kitab halında nəşr etdiyi farsca şerləri, sətri tərcüməsi ilə birlikdə kitaba əlavə etdik.¹³

XOŞ GƏLMİSƏN, FRİDRİX BODENŞTEDT!

“Yazıçı” nəşriyyatı nəcib iş görmüşdür: alman şairi və tərcüməçi F.Bodenstedtin “Şərqdə min bir gün” üçildliyindən tarixi-etnoqrafik “Mirzə Şəfi haqqında xatirələr” kitabını çapdan buraxmışdır. Əsərin tərcüməçisi filologiya elmləri namizədi Akif Bayramovdur.

Bir əsrə yaxındır ki, Azərbaycan şairi M.Şəfinin bədii irsinin taleyi bütün ədəbi ictimaiyyətimiz üçün müəmmal qalmışdır. İndi isə 30.000 tirajla nəşrə buraxılan “Mirzə Şəfi haqqında xatirələr” kitabı bu sirli kələfin açılmasına qismən kömək edir. Kitabda M.Şəfi ilə F. Bodenstedt arasında qardaşlığa və dostluğa çevrilmiş müəllim – tələbə münasibətlərinin qibtə doğuracaq mənzərəsi ilə tanış oluruq.

Alman şairi F.Bodenstedt öz müəllimi, “Gəncə müdriki” Mirzə Şəfiyə bəslədiyi böyük və məhəbbətdən çəlgəng hörmət, onu bütün Avropada görünməmiş bir şöhrət çatdırmışdır. “Xatirələr”in proloqunda oxuyuruq: “Qəlbində yenə sən canlanırsan, ey gəncəli Ustadım! Sənin yanında əyləşib, nəğmələrini məlahətli səsinlə dinləmək istəyirəm. Sənin mənə bəxş etdiyin o ətirli çiçəklərdən bir çəlgəng hördüm. Sənə şöhrət, qadınlarımıza sevinc gətirmək üçün qarşıma tökdüyüm inciləri sapa düzüb səliqəli bir boyunbağı düzəldim, ey mənim gəncəli söz ustadım Mirzə Şəfi!”.

F.Bodenstedtin “Şərqdə min bir gün” kitabı əvvəldən axıra qədər Mirzə Şəfiyə bəslənən böyük hörmət və məhəbbətə bəzənmişdir. “Tələbə” adlandırdığımız bir əcnəbi qonağın bu yüksək hörməti, əlbəttə, tədqirəlayıqdır.

Alman tarixçisi və tədqiqatçısı Leon Nebentsal 16 il bundan əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından biri qədər gileylənərək yazırdı: “...Bodenstedti “siyasi cəhətdən irticaçı” və “poeziya aləmində işbaz” sözləri ilə damğalayaraq ondan üz çevirmək lazım deyildir. Axı, o, Mirzə Şəfinin şöhrətini yalnız oğurlanmamışdır, həm də Azərbaycan şairinə dün-

ya şöhrəti qazanmasına yardım etmişdir – bunu unutmaq gü-
nah olardı”.

Başqa bir tədqiqatçı – Əhməd Şmiyde də L.Nebetsalın fikrini tamamlayaraq yazmışdır: “Mirzə Şəfinin nəğmələrini ana dilində oxumuşam. Mən burada böyük tərcüməçilik ustalığına malik olan Bodenştedtə həm minnətdaram, həm də sizin kimi ondan şükayətliyəm”.

Hər iki alim haqlıdır. Biz F.Bodenştedtin zəhmətini yüksək qiymətləndirməliyik. Dostluqda qalib gəlmək üçün dostunun səhvinə güzəştə gedə bilmək mədəniyyəti lazımdır. Taleyin üzü dönsün, F. Bodenştedt nə biləydi ki, ömrün ixtiyar çağında onun ikili təbiəti “böyük ustadım” adlandırıldığı müəlliminə qazandırdığı şöhrətə qısanacaq. Bu gün F.Bodenştedt ölümündən 95 il keçir. Onun vəsiyyətinə görə, arxivi ölümündən 100 il sonra açılmalıdır. Beş ildən sonra açılacaq bu arxivdən ədəbi ictimaiyyətimiz çox şey gözləyir. Orada Mirzə Şəfinin əlyazması tapılacaq, yaxud tapılmayacaq – bu barədə hökm vermək çətindir. Ancaq ədalət naminə deməliyik ki, F.Bodenştedt “Şərqdə min bir gün” kitabında müəllimi Mirzə Şəfidən böyük heyranlıqla danışaraq, onun yüksək pedaqoji mədəniyyətə malik bir müəllim, yüksək təbli bir şair olduğunu dönə-dönə və sevə-sevə etiraf etməklə ikinci əməlinə qapısız-pəncərəsiz bir ev tikmişdir. O yazır:

“...Tiflisə gələndə mənə hər şeydən əvvəl, müəllim tutmaq məsələsi düşündürürdü ki, Azərbaycan dilini öyrənim. Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün bu dili bilmək kifayət edirdi. Xoşbəxtlikdən, arayıb axtardığım müəllimlərdən ürəyimə yatanı tanımış xəttat, alim, gəncəli Mirzə Şəfi oldu. Mirzə Şəfi öz təvazökarlığı ilə Şərqi ən müdrik adamlarından biri idi”.

F.Bodenştedtin öz müəllimi Mirzə Şəfiyə bəslədiyi böyük hörmət və məhəbbət barədə Azərbaycanın geniş oxucu kütləsinin çox az məlumatı vardır. İsmayıl bəy Qutqaşınlının “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri öz xalqına yüz il sonra çatdığı kimi, alman şairinin də azərbaycanlı müəllimi haqqında xoş sözləri 137 ildən sonra Azərbaycanda nəşr edilmişdir. Tədqiqatçı A.Bayramovun məhz alman dili mütəxəssisi kimi

bu nəcib işə başlaması çox yaxşıdır və ədəbi ictimaiyyətin ürəyincədir.

1837-ci ilin payızında Rusiyaya qohumlarının yanına gələn F.Bodenştedt 1841-1843-cü illər ərzində Moskvada knyaz Qolitsinin evində tərtibəçi-mürəbbi olmuş, 1843-cü illərin axırlarında Şərq öyrənmək məqsədi ilə Tiflisə gələrək, 1846-cı ilə qədər Tiflis gimnaziyasında dərs demiş, eyni zamanda, K.Zundermeyerin dediyi kimi, Mirzə Şəfidən fars, gürcü, erməni, türk dillərini öyrənmişdir. 1846-cı ilin aprelinə F.Bodenştedt Tiflisi tərk edərək Almaniyaya getmişdir. Bu vaxt M.Şəfi özünün lirik şerlərdən ibarət əlyazmasını ona hədiyyə vermişdir.

“Mirzə Şəfi nəğmələri” kitabı 1851-ci ildə buraxıldı. Tədqiqatçıların verdiyi məlumatla görə, kitab 1859-cu ildən 1922-ci ilədək 196 dəfə nəşr edilmişdir. “Şərqlər” M.Şəfinin adını dillər əzbəri elədi, ona şöhrət gətirdi. Əsildənməmiş və görünməmiş bir uğur idi. Məhz buna görə Bodenştedt müəlliminə qazandırdığı şöhrətin kölgəsində dayanmaq öz qüruruna sığışdırmadı. Alman tarixçisi Nebetsalın gətirdiyi fakt olduqca maraqlı və ibrətamizdir: “Mirzə Şəfinin sığışdırılması” mərhələlərini əyani şəkildə izləyə bilərik. “Şərqdə min bir gün” kitabının cildində Bodenştedt böyük Azərbaycan şairinin ayaqları yanında oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. “Mirzə Şəfinin irsindən qalan şerlər” adlı üçüncü kitabda isə onun rəsmi tamamilə çıxarılmışdır”.

F.Bodenştedtin ölümündən sonra məlum oldu ki, o, A.S.Puşkinin də bəzi şerlərinin tərcümə olunduğunu göstərmədən onları öz əsərləri külliyyatına daxil etmişdir. Daha bir fakt. Almaniyada F.Bodenştedtin sağlığında ona etiraz edən alimlər olmuşdur. Tədqiqatçı Akif Bayramovun axtarıları böyük maraq doğurur. Məlum olur ki, Samuel Conson, şair Makferson, Rixard Meyer, Ernest Alker və başqaları F. Bodenştedtin xidmətlərini qeyd etməklə yanaşı, onu Mirzə Şəfi irsini alman qiyafəsində şübhə altında saxladığını da tənqid etmişlər.¹⁴

“Xatirələr” təkcə Mirzə Şəfi və onun şəxsiyyəti haqqında deyil, ümumiyyətlə XIX əsrin birinci yarısında Avropa-Rusiya ədəbi əlaqələri, Tiflis ədəbi mühiti, Avropa inti-

bahının Şerqə qarşı oyanmış marağı haqqında, xüsusilə M.Şəfi, onun dostları və düşmənləri, ədəbi mühitdə onun mövqeyi haqqında çox şey deyir. Kitabda "Divani-hikmət" məclisi, onun ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında məlumat vardır. F.Bodenştedt yazır: "Mirzə Şəfidən dərs aldığım günlərdə tanış olduğum adamlar içərisində biliyinə və tutduğu vəzifəsinə görə ən görkəmli Bakı xanlarının nəslindən olan Abbasqulu xan idi. O, dərin, hərtərəfli, biliyi, bacarığı, yüksək mədəniyyəti ilə fərqlənirdi. Abbasqulu xan rus ölkəsinə böyük məhəbbət bəsləyən şəxslərdəndi..."

...Mən bu görüşümədən yadigar saxlamaq üçün Abbasqulu xana yaxınlaşıb, bir şey yazmağımı xahiş etdim. O, xahişimi qəbul edib, ertəsi günü mənə bir şer verdi. "Fatma tar çalır" şeri idi".

"Xatirələr"də Qasım bəy Zakir, erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan, dilçi alim L.Z.Budaqov, Qafqaz canişini Neydqart, Danimarkanın məşhur şerqşünas alimi Vestqart, Tiflis gimnaziyasının direktoru Kulşinski, xəttatlar, Qafqaz xalqları, xüsusilə Azərbaycan xalqı haqqında məlumat verilmişdir.

Kitabın ən mühüm məziyyətlərindən biri Mirzə Şəfinin geniş oxucu kütləsinə indiyədək məlum olmayan biografiyasının bəzi qaranlıq nöqtələrini işıqlandırmasıdır. Mirzə Şəfi irsinin tədqiqatçıları onun şəxsi həyatı haqqında bir-birinə bənzəməyən dumanlı mülahizələr söyləyirlər. İndinin özündə elə bəziləri M.Şəfinin şəxsiyyətinə şübhə ilə yanaşırlar.¹⁵ Bizim fikrimizcə, "Xatirələr" kitabı bu şübhələrə birdəfəlik son qoyur. Buna görə "Xatirələr" kitabı indiyə qədər aparılan bir sıra tədqiqatlardan çox yüksəkdə durur.¹⁶ Əgər A.Bayramov "Şerqdə min bir gün"ü bütövlükdə tərcümə edib Azərbaycan oxucularına çatdırsa, o zaman daha dəlili-sübutlu mülahizələr söyləmək imkanı yarana bilər.

F. Bodenştedtin "Xatirələr"i Azərbaycan oxucularına gecikdirilmiş bir hədiyyədir. Kitabda əcnəbi alim-səyyahın Mirzə Şəfinin şəxsinə Azərbaycan xalqına bəslədiyi böyük hörmət və məhəbbətin heç bir zaman solmayan tərəvəti öz əksini tapmışdır.¹⁷

Akif BAYRAMOV

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH (1792-1852)

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mirzə Şəfi Vazehin şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti qədər dolaşığı ikinci bir yazıçı bəlkə də yoxdur. Bu hal yüz ildən artıqdır ki, davam edir. Həmin müddət ərzində Azərbaycan, rus, alman və sair dillərdə çap olunan ədəbiyyatda, habelə dövrü mətbuatda xalqımızın bu böyük oğlu haqqında çox yazılmış, özü də müsbət, tərifli sözlərlə bərabər bir qeyri-elmi, yanlış, zidd hökmlər də meydana çıxmışdır.

Qəribədir ki, Mirzə Şəfi irsinin müxtəlif nəşrləri artdıqca, tədqiqatlar çoxaldıqca, genişlənib dərinləşdikcə bu problem haqqında təsəvvürlərdəki təzadlar nəinki aradan qalxmış, əksinə, daha da kəskinləşmişdir.

Xalqımızın ictimai, mədəni fikri tarixində görkəmli yer tutan, dövrünün tanınmış mütəfəkkiri, istedadlı şairi və ilk Azərbaycan maarifçiliyinin əsas simalarından olan Mirzə Şəfi Kərbəlayı Sadiq oğlu Vazeh 1792-ci ildə Gəncədə, bənən ailəsində anadan olmuşdur. Cavad xanın sarayında memar işləyən atasını çox erkən itirən Mirzə Şəfi o vaxt Gəncədə yaşayan qabaqçıl fikirli Hacı Abdullanın himayəsində Gəncə mədrəsəsində təhsilini davam etdirirdi. Mirzə Şəfinin müasiri olan alman şerqşünası A.Berje bu xüsusda yazmışdır: "Mirzə Şəfiyə hamilik edən Hacı Abdulla onda elmə və maarifə böyük həvəs olduğunu görüb, təhsilini davam etdirməkdə ona maddi yardım göstərməkdən belə çəkinmirdi. Gəncə mədrəsə müdarrisləri gənc Şəfinin fikirlərində dini etiqada dair dəyişikliyi görüb ona dərs verməkdən imtina etdikdə o, mədrəsəni tərk etməyə məcbur olur. Şairin yaradıcılığında ruhaniliyə qarşı nifrət və mənfi münasibətin oyanması da məhz buradan başlayır".

Mirzə Şəfi Gəncə mədrəsəsindən yarımçıq çıxdığı zaman ərəb və fars dillərini bildirdi. O, şəxsi mütaliə yolu ilə Şerqin

məşhur alim, mütəfəkkir və şairlərinin əsərlərini öyrəndi. Xəyyam, Nizami, Sədi, Hafiz kimi klassiklərin əsərləri ilə yaxından tanış olurdu.

Mirzə Şəfi Hacı Abdullanın köməyi ilə Cavad xanın qızı Püstə xanımın kənd və müllələrini idarə etmək üçün mirzəlik vəzifəsinə təyin olunur. Onun Mirzə Şəfi adlanması da bu vəzifə ilə əlaqədar idi.

1826-cı ildə Rus-İran müharibəsi zamanı Püstə xanımın qardaşı Uğurlu xanla birlikdə İrana qaçması gənc Mirzə Şəfi Vazehin işsiz qalmasına səbəb olur. Bir tərəfdən mirzəlik vəzifəsini itirməsi, o biri tərəfdən hamisi Hacı Abdullanın ölümü onun maddi vəziyyətini ağırlaşdırır. Bir müddədən sonra, yəni XIX əsrin 30-cu illərində Gəncədə Şah Abbas məscidi yanındakı mədrəsədə uşaqlara nəstəlik xətti ilə yazıb-oxumağı öyrədən Mirzə Şəfi artıq xalq arasında bir şair kimi də tanınır. Gözəl, xoşnəvis xəttat, yaxşı müəllim, dövrünün görkəmli şairi və mütəfəkkiri kimi şöhrət qazanan Mirzə Şəfi bu zaman Gəncədə İran mətbəələrində çap olunmaq üçün kitabların surətini hazırlayırdı. F.Bodenştedt müəllimi haqda "Şərqdə min bir gün" əsərində yazırdı: "Mirzə Şəfi, hər xırda şeydən ötəri hirsələnən adam deyildi, o çox təmkinli və sakit adam idi. Çox danışmağı sevməzdi, bir söz demək istəsə fikrini aydın və qısa deyirdi. Səliqəliyi çox sevərdi".

Dini etiqada laqeyd olan Mirzə Şəfi Gəncədə Mirzə Fətəliyə dərs verərək tələbəsinə yüksək zəka qüvvəsi müşahidə edərək belə bir istedadın dini təhsilə sərf olunmasına heyfşilənmiş və şagirdini xeyirxah məsləhət və təlqinləri ilə bu yoldan uzaqlaşdırmağa çalışmışdır. Məhz buna görə də M.F.Axundovun Gəncədə Mirzə Şəfi Vazehlə görüşüb tanış olması və ondan dərs alması onun həyatının mühüm bir hadisəsi kimi tədqiqatçılar tərəfindən daima xatırlanır.

Mirzə Şəfinin təlqinləri gənc M.F.Axundovu qəflət yuxusundan ayıldaraq ona ruhani təhsilin puc və gərəksizliyi başa salıb ondan uzaqlaşdırır.

1840-cı ildə Mirzə Şəfi Gəncəni tərk edib, Tiflisə köçür

və həmin ilin noyabrında keçmiş tələbəsi M.F.Axundovun köməyi ilə Tiflis qaza məktəbinə Azərbaycan və fars dilləri müəllimi vəzifəsinə təyin olunur. Şairin həyatının Tiflis dövrü zəngin hadisələrlə dolu olduğu kimi, yaradıcılığının da ən məhsuldar illəridir. Mirzə Şəfi burada azərbaycanlı, rus, gürcü, erməni və xarici ölkə ziyalıları ilə dost və tanış olmuşdur.

1844-cü ildə Mirzə Şəfi tərəfindən Tiflisdə "Divani-hikmət" adlı məclis təşkil olunmuşdu. Burada iştirak edənlərin çoxu Mirzə Şəfinin yaxın dostları və şagirdləri idi. Məclisdə yaxşı şer yazmaq yarışı və ədəbi-fəlsəfi mübahisələr də gedirdi.

Məclis üzvləri arasında Almaniyanın Hannover şəhərindən Rusiyaya və oradan da Qafqazın baş hakimi general Neydqartın dəvəti ilə Tiflisə gəlib, burada müəllimlik edən Fridrix fon Bodenştedt də var idi. O, Mirzə Şəfidən Azərbaycan və fars dillərini öyrənirdi.

Az keçmir bu tanışlıq böyük dostluğa çevrilir. F.Bodenştedt Mirzə Şəfidən Şərq klassiklərinin əsərlərini öyrənir, Mirzə Şəfi isə ondan Avropa klassiklərinin əsərləri ilə tanış olurdu. Bundan əlavə şair keçdiyi zaman öz şerlərini F.Bodenştedtə yazdırmış, sonra isə əlyazması halında olan bütün şer məcmuəsini də ona hədiyyə vermişdir.

1846-cı ilin aprelində Fridrix Martin fon Bodenştedt Tiflisdən vətəni Almaniya qayıdır. O, 1850-ci ildə Berlinlə "Dekker" nəşriyyatı tərəfindən "Şərqdə min bir gün" adlı ikicildlik əsərini çap etdirir. F.Bodenştedt həmin əsərində "Gəncənin müdrik adamı" ilə tanışlığını, həmçinin kitabın və ona bağışlanmış şerlərin tərcümələrinin tarixini ətraflı nağıl edir. O yazır: "Bu kitabda məhəbbət, sevinc və şərəb haqqında, təsəlli və təqdir: gözəl və nəcib varlıqların şərəfinə yazılmış nəğmələr toplanmışdır". Az bir müddət içində F.Bodenştedtin Mirzə Şəfidən etdiyi şerlər oxucuların diqqətini özünə cəlb etdi.

"Şərqdə min bir gün" əsərindən sonra F.Bodenştedt müəllimi Mirzə Şəfinin şerlərini 1851-ci ildə Berlinlə alman dilində kiçik bir kitab şəklində "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı ilə nəşr etdirir. Kitabça Almaniya sərəttar yayılır,

müəllifinə böyük şöhrət qazandırır. Az sonra Mirzə Şəfinin əsərləri Qərbi Avropanın başqa ölkələrinə də geniş yayılır. Alman dilindən başqa ingilis, fransız, italyan, Norveç, holland, Danimarka, polyak, çex, bolqar, hətta qədim yəhudi dilinə də tərcümə olunub nəşr edilir.

1853-cü ildə Brokhaus və Yefron Ensiklopedik lüğətində "Nəğmələr" in nəşrindən iki il sonra "Mirzə Şəfi" adlı məqalədə Mirzə Şəfi məşhur bir şair kimi verilir. Onun Qarabağ mahalının Gəncə şəhərindən olduğu xatırlanır. F.Bodenştedtin onun əsərlərini sərbəst şəkildə alman dilinə böyük sənətkarlıqla tərcümə edib, "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı altında çap etdiyi göstərilir.

"Mirzə Şəfi nəğmələri" kitabının nəşri öz xatirələr kitabında Mirzə Şəfi nəğmələrinin motivləri əsasında yazılmış bir neçə aktual, siyasi parodiyalar misal gətirir. O, həmçinin, Fridrix Bodenştedtin Visbaden məktublarından bir parça verir. Bu parçada (söz gəlişi) qeyd olunur: "Roza meyxanasının yerli sahibi "Mirzə Şəfi" adlanan dörd düzəltmişdir. Bu tortu tələb edənlərin sayı misli görünməmiş surətdə artmışdır".

Avropada "Mirzə Şəfi nəğmələri" məşhur bəstəkarların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bəstəkarlardan F.List, Q.Meyerber, E.Qriq, K.Levi, İ.Brams, K.Şimanovski, L.Spor, Rusiyada A.Rubinşteyn və başqaları Mirzə Şəfi nəğmələrinə musiqi bəstələyirlər.

XIX əsr rus mədəniyyətinin qabaqcıl nümayəndələri Mirzə Şəfi yaradıcılığı ilə N.Çernışevskinin tələbəsi, dostu və məsləkdəşi, inqilabçı-demokrat M.L.Mixyalovun və N.İ.Eyfertin tərcümələri sayəsində tanış olmuşlar. Rusiyada yayılan bu nəğmələr böyük ədib L.N.Tolstoyun da diqqətini cəlb etmişdir. O, şair A.Fetə yazdığı bir məktubunda "Nəğmələr"i oxuduğunu və "Orada gözəl şeirlər vardır" - deyərək Mirzə Şəfinin şeşqilərilə maraqlandığını bildirmişdi. Şeşqilərin sürətlə yayılması barəsində alman ədəbiyyatşünası O.Burger yazır: "...1849-50-ci illərdə F.Bodenştedtin "Şeşqə min bir gün" əsərində Şeşqə poeziyasından verilən şeirlər o qədər gözəl səsləndi ki, onlar ayrıca kitabça halında

1917-ci ilə qədər 264 dəfə çap olunmuşdu".

Ədəbiyyatşünas D.Balke özünün "Şeşqə və Şeşqə ədəbiyyatı" məqaləsində, Mirzə Şəfi nəğmələrinin 300 dəfə çap olunduğunu və kitab satışında görünməmiş müvəffəqiyyət qazandığını göstərir. Bu müvəffəqiyyəti görə F.Bodenştedt 1874-cü ildə "Mirzə Şəfi irsindən qalan şeirlər" adlı ikinci bir kitab nəşr etdirir. Kitabın girişində Mirzə Şəfinin adı ilə bağlı olan şeirlərin özününkü olduğunu yazır. Bununla da Mirzə Şəfinin ədəbi irsinə kölgə salmışdır.

XIX əsr Azərbaycan klassik şairi M.Ş.Vazehin ədəbi irsini və "Nəğmələr" in müəllifinin kim olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək sovet alimlərinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

M.F.Axundov adına respublika dövlət kitabxanası işçilərinin Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt münasibətlərinə elmi və dövr mətbuatlarında müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif ölkələrdə söylənilmiş fikirlərin və aparılmış tədqiqatların məxəzələrini sistemləşdirmək, eləcə də şairin əsərlərinin nəşri tarixini dəqiqləşdirmək sahəsində tərtib etdikləri bibliografiya vəsaiti tədqirəlayiq bir işdir.

Bu vəsait, gələcəkdə aparılan tədqiqatların məqsədyönlü olmasını asanlaşdırar, ədiblərimizin Mirzə Şəfi Vazehin canlı portretini bədii ədəbiyyatda, rəsəmləşdirilməmiş və ya rəsəmlənmiş vəsaitlərdə təqdim etməyə imkan verir. Bu vəsaitin nəşri, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində mühüm hadisədir. Bu vəsaitin nəşri, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində mühüm hadisədir. Bu vəsaitin nəşri, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində mühüm hadisədir.

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEHİN XƏTTİ İLƏ OLAN
BİR ƏLYAZMA HAQQINDA*(Vazehin təvəllüdünün 210 illiyi münasibəti ilə)*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutundakı yazılı abidələr çərçivəsində külli miqdarda əlyazma məcmuələri də mühafizə edilir. Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində çox hissəsi isə XIX yüzillikdə yaranan həmin məcmuələr ədəbiyyat tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqda ən səhih qaynaqlardandır. Bu abidələrin tədqiqi nəticəsində son illərdə Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərinin ən mükəmməl əlyazma nüsxələrinin, məktəb-mədərsələrin tədris proqramına daxil edilən fənlərin və bu fənlərə aid əsərlərin müəyyənləşməsi, tərcümə, ədəbi-mədəni əlaqələrin yaranma, inkişafı tarixləri və başqa bu kimi məsələlərin açıqlanmasında xüsusi qaynaqlar olduğu bir daha sübut edildi. Həmin qaynaqlardan biri də xəzinədə S-86 şifrə altında mühafizə edilən, görkəmli pedaqoq, istedadlı və şair Mirzə Şəfi Vazeh tərəfindən, nəfis şəkildə köçürülmüş əlyazma məcmuədir.

Ən əvvəl, məcmuə bir abidə kimi xeyli qiymətlidir. Ağ, saya ahoqlənmiş vərəqlərə sərlövhlər qırmızı, mətni isə qara mürəkkəblə, nəstəlik xətti ilə olan bu abidə sifarişlə köçürüldüyündən xüsusi səliqə və səylə yazılmışdır. Üç hissədən ibarət bu əlyazma məcmuənin bütün hissələrinə sonluq verilə də və birinci sonluqda katib anlaşılmazlığı olsa da, məcmuənin bütün hissələri bir xəttat tərəfindən köçürüldüyünü böyük ehtimalla söyləmək olar.

Əlyazmanın birinci hissəsi fars-tacik şairi, Nizami ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəhman Caminin "Yusif və Züleyxa" poeməsindən ibarətdir. Poema hicri 1241(1825)-ci ildə Molla Abdulla Rövzəxan Vələdi Molla Əlməmmədin xahişi ilə Gəncədə Sadıq Şəfi oğlu tərəfindən köçürüldüyü qeyd edilmişdir. Göstərilən anlaşılmazlıq da elə

burada göstərilən katibin adındadır.

Ən əvvəl, poemanın xətti məcmuədə Mirzə Şəfinin (1794-1852) xətti ilə edən yazırlarla eynidir. İkinci tərəfdən, həmin illərdə təxminən otuz yaşlı Mirzə Şəfinin elə böyük sənətkarlıqla yaza bilən xəttat oğlu ola bilməzdi. Bizcə, katibin adının yazılışında səhvə yol verilərək sadəcə olaraq, "Şəfi ibn Sadıq" əvəzinə "Sadıq ibn Şəfi" yazılmışdır. Bütün bunlarla bərabər əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətləri məcmuəyə daxil olan və eyni sifarişçinin xahişi ilə yazılan bütün hissələrin katibi Mirzə Şəfi Vazeh olduğunu təsdiqlədi.

Əlyazmanın tərtibi tamamlanmamışdır. Belə ki, mini-əturlər üçün ayrılan hissələr boş qalmışdır.

Məcmuənin bir neçə şəxsin ixtiyarında olduğu da bəllidir. Əvvəla, məcmuə köçürüldəndən sonra şübhəsiz, katib tərəfindən sifarişçi Molla Abdulla Rövzəxanın ixtiyarına verilmişdir. Son 185b ağ vərəqdəki qeyddən isə əlyazmanın daha iki başqa nəfərdə olduğu aydınlaşır. Qeyddə deyilir: "Bu kitabı nuri-çəsm Əyyub Hacı Cabbarzadə yanvar ayının 12-ci günündə 1902-ci ildə Şuşa şəhərində əmanət verdi mənə, oxuyub özünə verim. Əmir bəy Muradov qol yazdım". Beləliklə, Gəncədə köçürüldəndən sonra, Bakıda Əlyazmalar xəzinəsinə daxil olmazdan öncə məcmuə Şuşada Əyyub Hacı Cabbarzadənin, Əmir bəy Muradovun və ehtimal ki, bizə məlum olmayan başqalarının, eləcə də əlyazmanı xəzinəyə verən şəxsin ixtiyarında olmuşdur.

Əlyazmanın cildi gül rəsmi ilə bəzədilmiş meşindədir. Köhnəliyi üçün bərpə edilmiş və qara, saya meşindən yeni şirazə yapışdırılmışdır (ölçüsü: 20x28 sm., həcmi: 104 vərəq, şifr: S-86 inv.№13876).

Əlyazma bir sıra dəyərli cəhətləri ilə xüsusi maraq oyadır. Ən əvvəl, Əbdürrəhman Caminin məcmuənin birinci hissəsində verilən "Yusif və Züleyxa" poemasının (vər.1b-80b) əlyazması şairin "Həft ovrəng"-inin son Tehran nəşrinə daxil nüsxəsi ilə müqayisədə (Bax: Məsnəviyi "Həft ovrəng", betəshih müqəddiməyi-Ağayi Mürtəza Müdərissi Gilani) həm sərlövhlərdə, həm də mətnin özündə xeyli uyğunsuzluqlar müşahidə edildi ki, bu da əlyazmanın ilk

redaksiya nüsxələrinin birindən köçürüldüyü ehtimalını yaratdı. Bir neçə çatışmayan beytlər olsa da, on üçdən yuxarı artıq beytə də təsadüf edildi.

Məlumdur ki, XIX yüzillikdə Azərbaycanın bütün məktəb-mədrəsələrində Caminin "Yusif və Züleyxa"sı tədris proqramına daxil edilirdi. Mirzə Şəfi kimi şair, klassik şerin gözəl bilicisi, bacarıqlı pedaqoq olduğu halda öz mədrəsəsində həmin metoddan kənarə qala bilməzdi. Eyni zamanda da onun ixtiyarında əsərin ən mükəmməl əlyazma nüsxəsinin olması ehtimalı da inkaredilməzdir.

Məcmuənin aşağıda sadalanaçaq müxtəlif müsbət cəhətlərinə keçməzdən öncə müəyyən ehtimalları da qeyd etmək lazım gəlir.

Azərbaycanın böyük ədəbiyyatşünas alimləri, o cümlədən Mikayıl Rəfili, Mirzə Feyzulla Qasımsadə, Ələjdər Seyidzadə və başqaları Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığı haqqında bir neçə şəri istisna olmaqla, onun əsərlərinin tərcümələrinə əsasən fikir söyləmişlər. Bunlardan Fridrix Bodenştedtin verdiyi məlumata əsasən Mirzə Şəfinin "Yusif və Züleyxa" əsəri olduğunu göstərən akademik Mirzə Feyzulla Qasımsadə Mirzə Şəfi Vazehdən bəhs edərkən yazırdı: "Bu tərcümələr içərisində M.Şəfiyə aid olmayan parçalar da var. Şerlərin əslində olmadığından bunları yoxlamaq və saflaşdırmaq çox çətindir. Buna görə də şairin şerlərinin əslini axtarıb tapmaq qarşısında zəruri bir məsələ kimi durur" (2, 10).

Yuxarıda söylənilən məsələlərin aydınlaşdırılması məqsədi ilə "Yusif və Züleyxa" əsərlərinin, Bakıda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan abidələri araşdırarkən iki yüzə yaxın əlyazması müəyyənləşdirildi. Müəyyən edilmiş əlyazmalarının əlli nüsxəyə yaxın müxtəlif müəlliflərin, o cümlədən Əbülqasim Firdovsi, Xətai, Haziq, Suli Fəqih, Şəyyad Həmzə və başqalarının əsərinin əlyazmalarıdır. Bunların içərisində Cami əsərinin qədim və nadir nüsxələri olsa da, bir çoxları XIX yüzillikdə məktəb-mədrəsələrdə köçürülən nüsxələridir. Mirzə Şəfi mədrəsəsində də həmin əsərin tələbələr tərəfindən üzü köçürülməsi və tədris edilməsi şübhəsizdir. Böyük səy və axtarışların nəticəsində

Mirzə Şəfiyə aid adı çəkilən əsərin əlyazmasının əldə edilməməsi belə bir qənaətə gətirib çıxarır ki, Azərbaycan şairinə aid edilən "Yusif və Züleyxa" elə Caminin əsəridir ki, haqqında bəhs edilən abidə kimi, nəfis şəkildə köçürülüb Bodenştedtdə verilmişdir. Əgər Vazehin "Yusif və Züleyxa" əsəri olsaydı, mütləq onun bir nüsxəsi, Bodenştedtdə veriyindən əlavə, müəllifin özündə qalmış olardı, istə-istəməz dövrümüzdə qədər gəlib çatardı. Bir halda ki, alman şərqşünasının əldə etdiyi və Vazehə aid etdiyi "Yusif və Züleyxa" ilə Caminin əsəri arasında müqayisə aparılmamış, bu məsələdə alman aliminə inanmaq olmaz. F.Bodenştedt özü də sonralar Mirzə Şəfi Vazeh əsərlərinin onun tərəfindən edilən ilk nəşrlərdən sonra bəzi şerlərin başqa Şərq şairlərinə aid olduğunu ehtimalla söyləmişdir (4, 16-20). Çox ehtimal ki, həm təlfiq etmək, həm də köçürmək mənasında işləən "yazmaq" sözü alman müəllifinə birinci mənada çatmışdır. Eyni fikri xarici mənbələrin verdiyi məlumata – Vazehin Hafizə haqqında yazdığı şerlərə aid etmək lazımdır.

Bodenştedtin 1851-ci ildə nəşr etdiyi "Mirzə Şəfi şərqiləri" kitabına əsasən Azərbaycan müəllifləri şairin Hafizəyə aid 14 şəri olduğunu göstərirlər. Bizcə, burada da müəyyən uyğunsuzluq ehtimalı olmamış deyil. Çünki heç bir əşiq tarixdə sevgiliyə o qədər şer həsr etməmişdir.

Məlumdur ki, Vazeh Hafizi özünün ustası hesab etmiş, onun əsərlərinin vurğunu olmuş, bəzi qəzəllərinə nəzirlər yazmış və bir çox şerlərini köçürmüşdür. Onun xətti ilə köçürülən və haqqında hazırda bəhs edilən S-86 şifrəli məcmuəyə də Hafiz şerindən nümunələr daxil etmişdir. Çox ehtimal ki, alman aliminin Hafizəyə aid etdiyi şerlər içərisində, az da olsa elə Hafizə aid olanları yox deyildir. Bu məsələ ilə əlaqədar yenə Vazehin məcmuəsinə müraciət etmək lazım gəlirdi.

Məcmuədə verilən:

"Mən əz on ke, kərdəm bəməsti həlak" - beyti ilə başlanan qəzəlin məqtelində deyilir:

Bero Hafiza! Sər ze məsti mətab (1, 165b, 166a)
(Tərcüməsi: Get, ey Hafiz, başını məstlikdən çevirmə...)

Buradakı "Hafıza" - "Ey Hafiz" deməkdir. Eyni sözləri XIV yüzilliyin sonu, XV yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb-yaradan, əsasən özbəkçə və farsca yazan, külli miqdarda lirik şerlər müəllifi Əbdürrəhman Hafiz Xarəzmi haqqında demək olar. Şairin divanının yalnız birinci kitabındakı qəzəllərdən əliyə yaxınının məqtəində "Hafıza" (ey Hafiz) verilmişdir. Həmin qəzəllərin məqtəini xaricilər oxuduqda başqa cür də anlaya bilərlər.

Məsələn:

Odlarınsan Hafıza! Ol dəmdə həsrət oduna,

Mən varkən neçün özgə əşiqi o tapmaq dilər (5, 181).

Yaxud: Hafıza! Olar münəvvər hücrə üzü nuridən,

Gecə keçmiş bizə gəlsə mahi-mehrəfruzimiz (5, 181).

Məcmuənin ikinci hissəsi yenə Vazehin xətti ilə mükəmməl sonluq verilməklə Əbdürrəhman Caminin bacarığı oğlu Abdulla Hatifinin "Şirin və Xosrov" poemasının əvvəlində mükəmməl əlyazma nüsxəsindən ibarətdir (1, 157b-185b).

Məcmuənin üçüncü-sonuncu hissəsi daha böyük maraqlıdır. Həmin hissədə Ənvərinin 1 qəsidəsi, Sədi Şirazin 14 qəzəli, Heyran xanımın Sədi, Hafiz, Ürfi qəzəllərinə yazdığı təxmisləri, şairənin özünün 1 qəzəli və qitələri "Tərcibəndi-Əbu Əli ibn Sina", "Hekayəti Ərəb" (müəllifi qeyd edilməmişdir), Zövqinin Hafiz qəzəlinə təxmisli, Aşiq İsfəhaninin 15, Mirzə Tufanın 6, Məsturun 3, Feyzinin 1, Məainin 1, Şeydanın 1, Təbibin 1 qəzəlidən əlavə Vazehin təxəllüsü ilə bu vaxta kimi heç bir mənbədə göstərilməyən farsca bir qəzəli və təxəllüsüz bir neçə şer verilmişdir.

Əvvəla, Heyran xanımın təxmislərinin əksəriyyəti şairənin divanının heç bir əlyazmasında, hətta divanların ən mükəmməli olan M-217 şifrəli Bakı nüsxəsində belə təsadüf edilmir. "Təbib" təxəllüsü ilə verilən bir qəzəl də xeyli maraqlıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "Təbib" təxəllüsü ilə yazan şair olmuşdur. "Məclisi-fəramuşan"ın üzvlərindən olan, mahir xəttat Mirzə Heydərqulu həm xalq təbabətinin gözəl bilicilərindən olduğu üçün özünə "Təbib" təxəllüsü

qəbulmuşdur (3, 25). Ancaq məcmuədə verilən qəzəli həmin şairə aid etmək olmaz. Çünki əlyazma şairin təvəllüdündən təxminən 25 il öncə köçürülmüşdür. Belə ki, əgər əlyazma 1240 (1824)-cı ildə köçürülmüşsə, şair Şuşada 1851-ci ildə vəfat etmişdir. Qəzəlin məzmunu onun müəllifinin Azərbaycanlı olduğunu təsdiq etdiyi üçün, həm də müəyyən təxəllüslərə əsasən qəzəli çox böyük ehtimalla Mirzə Mehdi Nəciyə aid etmək olar. Doğrudur, bu vaxta kimi Mirzə Mehdi'nin tanınmış şairi, mahir həkkak-xəttatı olsa da o, xalq təbabətini gözəl bilən təbib kimi də tanınmış və məşhur olmuşdur. Belə olan halda şair "Təbib" təxəllüsü də götürə bilərdi. Bunlardan əlavə, Naci Vazehlə çox yaxın olmuş, "Divani-hikmət" məclisində birgə fəaliyyət göstərmişlər. Vazeh onun qəzəlini məmnuniyyətlə öz məcmuəsinə daxil edə bilərdi. Bunlardan əlavə, Nacinin yaxın dostu İsmayıl Təbib Gəncədən köçüb Təbrizdə yaşamış və Naci də onun Təbrizə gətməsindən narazı olmuş, vətəninə çağırmış, onun yolunu həsrətlə gözlədiyini ona ithaf etdiyi bir şerində deyə yaxşı açıqlamışdır (bax: 3, 25). Haqqında danışılan məcmuədə verilən şer də həmin əhvali-ruhiyyə ilə əlaqəli yaxından səslənir. "Kərd" rədifli bu qəzəlin məqtəində Gəncəni Təbrizin xalı hesab etməsi də deyilənləri təsdiq edə bilər. Orada deyilir:

Sürmeyi-çəşmi-zəifan bəvəd əşari-Təbib,

Gəncərə həm aqibət xalı-ruxi-Təbriz kərd (1, 184b)

Nəhcüməsi: Təbibin şerləri zəiflərin göz sürməsi olar.

Nəhayət, Gəncəni də Təbrizin üzünün xalı etdi.

Məcmuənin dəyərlərindən biri də və ən əsası Mirzə Şəfi Vazehin avtoqraf qəzəlini aşkarlamasıdır. Deyildiyi kimi, bu qəzəl Vazehdən bəhs edən heç bir əsərdə verilməmişdir. "Hər ca ke beşnəvəm ze cəmələş hekayəti" (Tərcüməsi: Hər yerdə ki, onun cəmalından bir hekayət eşidirəm) beyti ilə başlayan həmin yeddi beytlik qəzəlin məqtəində "Vazeh" təxəllüsü də verilmişdir. Bu qəzəldən sonra təxminən 10 qəzəl, 1 müxəmməs də yazılmış ki, onlardan bir-ikisi "Aşiq" təxəllüsü ilə verilə də bəzilərinə heç təxəllüs yoxdur. Bircə, "Vazeh" təxəllüsü ilə verilən şerdən sonra gələn

MİRZƏ ŞƏFİ, YOXSAX BODENŞTEDT?

Məlum problem haqqında bəzi qeydlər

“Aşiq” təxəllüsü ilə olan qəzəllər, eləcə də təxəllüssüz şerlər üzərində düşünməyə dəyər. Bunlardan bəziləri elə Vazehin üslubunu xatırladı. Vazehdən yazan alman müəllifləri də onun aşiqliyindən bəhs etmişlər. Doğrudur, məcmuədə, əvvəldə Aşiq İsfəhaninin 15 qəzəli ayrıca sərlovhə ilə, səliqəli şəkildə verilmiş. Lakin sonradan sərlovhəsiz, yalnız məqtəində “Aşiq” təxəllüsü olan qəzəllər Aşiq İsfəhaniyə aid olmaya da bilər. Deyilənləri təsdiqləmək üçün Aşiq İsfəhaninin qəzəliyyatı ilə onların müqayisəsi aparılmalıdır. Bütün bunlarla bərabər abidənin dərinəndə tədqiqi XIX yüzillikdə ədəbi əlaqələr, ədəbi təsir məsələləri, eləcə də naməlum əlyazmaları və bu kimi, ədəbiyyat mütəxəssislərini maraqlandıran cəhətlərin aydınlaşmasına səbəb olacağı şübhəsizdir.

Demək olar ki, həmin əylazma məcmuə ayrıca tədqiqat obyektinə ola bilər. Xüsusilə əlyazmaları az tapılan bir məşhur müəllifin – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı şair, görkəmli pedaqoq, gözəl xəttat kimi tanınan, təxminən təvəllüdünün 210 illiyi, vəfatının isə 150 illiyi olan Mirzə Şəfi Vazeh kimi şəxsiyyətin yaradıcılığından müəyyən açıqlamalar verən abidənin tədqiqi.¹⁹

ƏDƏBİYYAT:

1. Məcmuə, əlyazması, katibi Mirzə Şəfi Vazeh. Azər.MEA, M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, sifre: s.-86.
2. Qazımzadə F, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.
3. Poetik məclislər. Bakı, Yazıçı, 1987.
4. Seidzadə A.A. Mirzə Şəfi ili Bodenştadt. Bakı, izd.-vo, AQU, 1940.
5. Hafız Xarəzmi. Divan (iki cildə, özbəkçə), cild 1. Daşkənd, 1981. “Hikmət”, 2003, № 1, səh. 132-136.

Bir əsrdən çoxdur ki, Fridrix Bodenştədtin “Mirzə Şəfinin nəğmələri” adı ilə alman dilində çap etdirdiyi şerlərin əsl müəllifinin kimi olduğu haqqında suala ədəbiyyatçılar dəqiq elmi cavab verə bilmirlər. Həmin problemlə maraqlanan tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürmüşdülər ki, Bodenştədt 1892-ci il aprelin 18-də dünyasını dəyişməzdən əvvəl bəzi sənədləri (bəlkə də fars və Azərbaycan dillərini, əruzun əsas sirlərini Tiflisdə Bodenştətdə öyrədən müəllimi dahi şair Mirzə Şəfinin almancaya tərcümə üçün ona verdiyi şer dəftərinə də) bir mücrüyə qoyaraq onu bağlamış və ölümdən 100 il keçdikdən sonra açmağı vəsiyyəti etmişdir. Ona görə də Mirzə Şəfi poetik istedadının pərəstişkarları, ilk növbədə Mirzə Şəfi poeziyasının əsas varisləri olan Azərbaycan ziyahları səbirsizliklə 1992-ci ilin aprelini gözləyirdilər.

Planlaşdırılmışdı ki, Bodenştədtin dəfn olduğu Visbaden şəhərinə, bu alman şairi və mütərciminin ölümünün 100 illiyi münasibətilə keçiriləcək xatirə gününə Azərbaycandan böyük nümayəndə heyəti göndərilsin ki, haqqında söhbət gedən mücrü açılarkən və Mirzə Şəfinin bütün dünyanı, xüsusən XIX əsr Avropa ölkələrini heyran edən ilahi poeziyasının farsca və azərbaycanca orijinalı mücrüden çıxarılarək bizim nümayəndə heyəti onu öz gözləri ilə görsün. Lakin 1992-ci ildə Azərbaycanda elə bir vəziyyət yarandı ki, Bodenştədtin ölümünün yüz illiyi yada düşmədi.

Xal Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən bir neçə ay sonra respublika Ali Sovetinin sədri İsa bəy Qəmbərovun təşəbbüsü ilə bu sətirlərin müəlliflərinin 10 gün müddətinə Almaniyaya ezam olunması haqqında qərar qəbul edildi və respublika Nazirlər Kabinetinə göstəriş verildi ki, səfərin xərcini ödəsin. Biz ötən il dekabrın 7-də Frankfurta uçmalı, oradan Bonnaya, sonra da Visbadənə gəderək, Mirzə Şəfi-Bodenştədt

problemi haqqında müvafiq məlumat toplamaq, Azərbaycanca qayıtdıqdan sonra təəssüratımız haqqında hesabat verməli idik. Lakin noyabrın ortalarında biz bu maraqlı səfərə gəlməkdən imtina etdik və müvafiq məktubla Ali Sovetə və Nazirlər Kabinetinə mədəni və ədəbi irsimizin qayğısına qaldıqları üçün minnətdarlıq etdikdən sonra səfərdən imtina etməyimizin obyektiv səbəblərini də aşkarladıq. Güman edirik ki, həmin səbəbləri elmi ictimaiyyətimizin də bilməsi vacibdir.

Almaniyada yaşayan həmyerlimiz, istedadlı və bacarıqlı həkim Şəmsi Süleymanlı Mirzə Şəfi poetik yaradıcılığının pərəstişkarlarındandır. O, öz vəsaiti ilə son 15 ildə Almaniyada iki dəfə Mirzə Şəfinin əsərlərini nəfis şəkildə kütləvi tirajla nəşr etdirmişdir. Şübhə yox ki, Bodənştedtin ölümünün yüzilliyi münasibətilə onun mücrüsünün, daha dəqiq desək, arxivinin açılması ilə maraqlanan azərbaycanlılardan biri də Şəmsi Süleymanlı idi. Bodənştedtin vəsiyyəti və mücrüsü haqqında ədəbiyyatşünaslıqda deyilmiş fikirlərin nə dərəcədə doğru olduğunu yoxlamaq üçün Şəmsi Süleymanlı Mirzə Şəfi-Bodənştedt problemi ilə məşğul olan bir neçə alman alimi ilə görüşmüş və və bu məsələ haqqında dəqiq məlumat almaq üçün Almaniyanın bir çox kitabxanalarına, arxivlərinə, bələdiyyə idarələrinə və ayrı-ayrı əlaqədar şəxslərə məktubla müraciət etmiş və aldığı cavabların bir neçəsini bizə göndərmişdir. XIX əsrdən üzü bəri Mirzə Şəfinin əsərlərinin dönə-dönə çap edən Heydelberq şəhərindəki Deker nəşriyyatının əməkdaşı Anjelika Retsmanın məktubundan:

“Çox hörmətli cənab doktor Süleymanlı!

1992-ci ildə Fridrix fon Bodənştedtin ölümünün yüz illiyi tamam olur. Beləliklə, Bodənştedtin özü müəyyən etdiyi kimi, onun irsi (arxivi) açılmalı idi. Təəssüflə bildiririk, sizi maraqlandıran mücrünün harada ola biləcəyi haqqında heç bir məlumatımız yoxdur. O mücrünün yerini tapmaq üçün sərf etdiyimiz zəhmət heç bir bəhrə vermədi.

Sizə kömək edə bilmədiyimiz üçün təəssüflənirik və bundan sonrakı axtarışlarınızda sizə uğurlar diləyirik”.

226

Şəmsi Süleymanlının Berlin Dövlət kitabxanasına göndərdiyi məktub kitabxananın müdiriyyəti daha dəqiq cavab üçün Visbadenə – yerli kitabxanaya yollamışdır.

Visbaden kitabxanasından isə ona cavab yazmışlar ki, “Bodənştedtin ölümünün yüzilliyində nəşə bir mücrünün açılacağı haqda şairin vəsiyyətindən xəbərdar deyillər”.

Bodənştedtin vəsiyyətinin izinə düşmək üçün Şəmsi Süleymanlı gümanı gələn dövlət idarələrinə baş çəkmiş, ayrı-ayrı adamlara müraciət etmişdir. Visbadendən yazılan bir məktub diqqətimizi daha çox cəlb elədi:

“Çox hörmətli cənab Doktor!

Keçən həftə sizin telefon zənginiz məni təəccübləndirdi və sevindirdi. Mənim “Fridrix fon Bodənştedt ilə məşğul olmağım”dan çox az bir zaman keçir, ona görə də bu məşğuliyyət təsadüfi xarakter daşıyır. Təqribən, bir il əvvəl xəbər tutdum ki, bu alman şairi Visbadədə vəfat etmişdir. Sonra onun “Şərqdə min bir gün” əsərini oxumaq imkanı tapdım. Onun öz səyahətinin təsvirini vermək tərzinə heyran oldum. Onun təsvirini verdiyi təbiət və şəhərlərin gözəlliyi və əsrarəngizliyi SSRİ-nin süqutundan əvvəl insanların dillərində əzbər idi (qoy belə çıxmasın ki, mən sizin Vətəninizə mədh oxumaq istəyirəm). Bodənştedti oxuduqdan sonra mənə məlum oldu ki, 1992-ci il aprelin 18-i onun ölümünün yüzilliyidir və mənim prokuroru olduğum əyalət mərkəzi Visbaden bu tarixi təntənə ilə qeyd edəcəkdir. Buna görə də mən “Şlaraffiya” adlanan bir birliyin üzvü olduğuma baxmayaraq, özümü Bodənştedtin yaradıcılığı ilə bağlamağı da vacib hesab etdim. Bununla əlaqədar olaraq, mən “Şlaraffiya” birliyi, Visbaden şəhər kitabxanasının, əməkdaşı xanım Homrixhauzen və Bodənştedtin üç nəticəsi (onlardan ikisi qadın, biri kişidir) arasında birləşdirici bir şəxs rolu oynadım. Həmin nəticələrin gündəlik “Visbaden” qəzetində çəkilmiş şəkillərini də məktubuma əlavə edirəm. Təəssüf ki, onların hamısının ünvanlarını bilmirəm. Onların qardaşı sizin yaxınlığınızda Villixdə yaşamaqdadır. Nəticələr arasında ən yaşlı olan bu qoca keçmişdə bir dəfə ulu babasının izi ilə sizin vətəninizə səyahət də etmişdir. Çox güman ki, sizi maraq-

227

landıran məsələ haqqında sizə daha dəqiq məlumatı qız nəticələri verə bilərlər. Onların ünvanı mənim yadımdadır: "Frau Anna Şmidt, Tintoretto ştrasse, 6, 8000, Münxen, 19". Çox güman ki, məndən soruşduğunuz mücrü haqqında Frau Şmidt bir şey bilə bilər. Mən isə onu eşitmişəm ki, Mirzə Şəfinin kitab şəklində tərcümə edilmiş nəğmələri orijinala çox yaxın olduğuna baxmayaraq, F.f.Bodenştedtin öz qələmindən çıxmış olmalıdır. Lakin bu məsələ ətrafında alimlər mübahisəni hələ də davam etdirirlər".

Müəllif Heninq Olitse öz məktubuna 100 ildən bir qədər əvvəl Mirzə Şəfinin adı çəkilən və Məhəbbəti, Şərabı, eyni zamanda Gözəlliyi mədh edən bir şerin mətnini də əlavə etmişdir. Həmin mətnin haşiyəsində məktub müəllifi yazır ki, Visbaden şəhərindəki binalardan birinin divarına 100 ildən çox-çox əvvəl həkk olunmuş bu şer 1945-ci ildə bina ilə bir yerdə dağıdılmışdır. Həmin şerin əsas hissəsini Vaqif Aslanovun tərcüməsində oxuculara təqdim edirik:

Tağın üzərində birinci yerdə
Yazılmış sözləri oxuyub keçin.
Şair Klaudius demiş onları:
"Reyn şərabından, buyurun, için".

Şərab nəğməkarı, şərabı sevən
İki dahini də dayan, dinlə sən.
Onlar Visbadenin fəxridir düzü,
Bizləri götürmür çoxunun gözü.

Onların başında şer çələngi,
Onlar lirik şerin iki nəhəngi.
Şərabdan düzəltmiş şer ilə buket
Dahi Mirzə Şəfi, bir də Bodenştedt.

Bu şərab evinə bu adlar əlbət
Verir həm qüdsiyyət, həm də tərəvət.
Odur ki, burada biz bilə-bilə,
Onların şerini gətirdik dilə.

Budur dedikləri o müdrək kəlam.
Oxu, onu sonra keçib ver salam:
"İtirib aqlını əla şərabdan,
Məst olub, uzanıb burda bir axmaq.

Biz içib ilhama gəlirik hər an,
O içir, aqlını itirir, bir bax.
Şərabdan zövq almaq əgər istəsən,
Aqıl ol, müdrək ol, axmaq olma sən".

Yuxarıda deyilənləri götür-qoy etdikdən sonra belə qərara gəldik ki, Almaniyada olacağımız 10 gün ərzində biz heç bir mücrünün və vəsiyyətin izinə düşə bilməyəcəyik, ona görə də dekabrda nəzərdə tutulan həmin səfərdən imtina etdik. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, Mirzə Şəfi-Bodenştedt problemi artıq həll olunmuşdur. Bu problem öz aktuallığını bu gün də saxlayır və biz əminik ki, ədəbiyyatşünaslarımız bu məsələ ilə daha ciddi məşğul olaraq, kimin kim olduğunu elmi və təkzibedilməz dəlillərlə müəyyən edəcəklər.

Altında şərab evi yerləşən Visbaden bələdiyyə binasının bir divarında böyük şairimiz Mirzə Şəfinin adının və onun şərab haqqında şerindən bir parçanın həkk olunması, Mirzə Şəfinin Visbadenin fəxri adlandırılması xalqımız, ədəbiyyatımız üçün böyük hadisədir. Yuxarıda göstərdiyimiz şerin alman dilində verilmiş orijinalının haşiyəsində Oltsenin öz əli ilə yazdığı kimi, həmin bina üzərində şer həkk olunmuş divarla birgə 1945-ci ildə dağıdılmışdır.

Müstəqil respublikamızın rəsmi nümayəndələri gələcəkdə Almaniya ilə aparacaqları hər hansı bir danışıq zamanı xahiş edə bilərlər ki, həmin bina bərpa edilsin və yüz ildən artıq bir müddət ərzində şərab həvəskarlarını içməyə dəvət edən Mirzə Şəfi şeri onun divarlarından birinin üzərində həkk edilsin. Çünki orada Mirzə Şəfinin adı və ruhu var. Oradakı Mirzə Şəfi misralarında böyük Şərqi, ilk növbədə, Azərbaycanımızın tərəvəti duyulur.²⁰

ПЕСНИ МИРЗЫ-ШАФИ

Шестнадцатого ноября 1852 года в городе Тифлисе умер младший преподаватель тифлисского уездного училища, вечный труженик и неудачник, замечательный азербайджанский поэт. Звали этого человека Мирза-Шафи, Вазех – его псевдоним. Год рождения поэта точно неизвестен. По одним данным это – 1792, по другим – 1804. Мирза-Шафи родился в Гяндже, в здешнем медресе он получил образование и в Гяндже провел большую часть своей жизни, мыкая горе, пробавляясь то сектетарствованием в богатом доме, то преподаванием восточных языков в каллиграфии.

С юности Мирза-Шафи слыл вольнодумцем и противником духовенства, чье корыстолюбие, ханжество и фанатизм породили не одно обличительное стихотворение поэта. Его объявляли кафиром, боготступником, и, естественно, это не облегчало бедному учителю борьбы за существование. В конце сорокового года нужда привела Мирзу-Шафи в Тифлис, где друзья поэта исхлопотали ему место младшего преподавателя – должность, избавлявшую от голода, но не от нужды; нужда преследовала Вазеха до самой смерти.

Судьба Мирзы-Шафи – типичная по тем временам судьба талантливого человека, который позволял себе быть совободомыслящим и независимым. Насколько обычной была жизнь Мирзы-Шафи, настолько необычна судьба его стихов.

В 1844 году в Тифлис приехал немецкий литератор Фридрих Боденштедт. Будучи ориенталистом, он проявил большой интерес к жизни Кавказа и пожелал брать уроки восточных языков. Так судьба свела его с Мирзой-Шафи.

В своей книге “Тысяча и один день на Востоке” Боденштедт вспоминает:

RUS DİLİNDƏ

“Уроки происходили три раза в неделю, и на них присутствовали также другие ученики Мирзы-Шафи. Потом начинался “диван”, и Мирза-Шафи, взяв слово, пел, объяснял нам свою песню”.

Боденштедт в ту пору был молод и тоже безвестен. Ни он сам, ни кто другой, конечно, не предполагали, что слава Мирзы-Шафи, оставив в безвестности азербайджанского поэта, осенит поэта немецкого, сделав на какое-то время его имя одним из самых популярных в Европе. Но случилось именно так.

В 1847 году Боденштедт возвратился на родину, привезя с собой записи песен своего учителя и его подарок – тетрадь стихов, озаглавленную “Ключ мудрости”. По свидетельству Боденштедта “эта тетрадь содержала в себе все мировоззрение нашего учителя”.

В 1850 году Боденштедт издает “Тысяча и один день на Востоке”. Значительная часть этой объемистой книги посвящена рассказу о Мирзы-Шафи и переводу его стихов. В следующем году выходит книга “Песни Мирзы-Шафи” в переводе Ф.Боденштедта. Успехи песен был необычайным. Книга ежегодно переиздавалась по нескольку раз и была переведена на многие европейские языки.

В 1870 году русский композитор Антон Рубинштейн, живший тогда в Веймаре, написал двенадцать романсов на слово Мирзы-Шафи в немецком переводе Ф.Боденштедта. Романсы вызвали восхищение Листа и других музыкантов того времени. Впоследствии тексты романсов были переведены на русский язык, и один из них – “Персидская песня” - приобрел широкую известность, чему в большой мере способствовало исполнение его Ф.И.Шалапиным. Однако мало кто знал, что слова этого очень популярного романа принадлежат азербайджанскому поэту Мирзе-Шафи.

Итак, в течение десятилетий Европа проявляла огромный интерес к стихам “мудреца из Гянджи”, который умер, по-видимому, так и не успев получить

экземпляр книги со своим портретом на обложке, посланный ему в дар бывшим учеником. Небывалый успех песен дал возможность Боденштедту в семидесятых годах издать еще один сборник “Из наследия Мирзы-Шафи” и выступить с неким “разоблачением”. Боденштедт объявлял, что более двух десятилетий мистифицировал публику, что хотя человек по имени Мирза-Шафи существовал на самом деле, но “правда в том, что песни Мирзы-Шафи не являются переводами и мне одному обязаны своим существованием”. С боденштедтом не спорили, да и спорить было некому, заявление его приняли за истину, и с этих пор в учебниках литературы и в энциклопедиях о творчестве Мирзы-Шафи писали, как о мистификации Боденштедта.

В последние десятилетия были найдены подлинники стихов Мирзы-Шафи на азербайджанском и персидском языках. Азербайджанскими учеными написано немало интересных работ, опровергающих версию Боденштедта.

В такой небольшой статье пересказывать доводы, утверждающие авторство Мирзы-Шафи, не имеет смысла. Тех, кто заинтересуется этим вопросом, можно отослать к работам ученых. И прежде всего необходимо назвать две такие работы: А.А.Сеидзале, “Мирза-Шафи или Боденштедт?”, Баку, 1940, и М.Рафили, “Мирза-Шафи в мировой литературе”, Баку, 1958.

Неизвестно, что заставило Боденштедта сделать свое “разоблачительное” заявление: некоторая вольность, допущенная им при переводе, или небывалый успех “Песен”, даже малую часть которого Боденштедт не хотел уступить своему бывшему учителю, или же соблазн неопровержимости.

И действительно, Боденштедт сделал свое заявление, когда прах Мирзы-Шафи более двадцати лет покоился на тифлисском кладбище. Не осталось в живых и большинства людей, посещавших “диваны” азербайджанского поэта. У Мирзы-Шафи не было родных, которые сочли бы стоящим делом борьбу за авторство песен.

Однако, сколь значительна ни была вина Боденштедта перед Мирзой-Шафи, она невелика в сравнении с заслугой перед литературой: до нас дошли пусть не в подлиннике, а в переводе, многие прекрасные его стихи, которых мы бы не узнали, не будь того, что в нынешнем литературоведении носит название “плагиат Боденштедта”. К этому следует прибавить, что наиболее обширные сведения о жизни и характере Мирзы-Шафи мы тоже узнаем из книги Боденштедта “Тысяча и один день на Востоке”, где Боденштедт, несмотря на некоторую ироничность и снисходительную интонацию повествования, дает очень высокую оценку талантам учителя.

Чтобы яснее представить себе мировоззрение Мирзы-Шафи и тот конфликт с действительностью, в который он ежечасно вступал, следует привести свидетельства другого великого азербайджанца – Мирзы-Фатали Ахундова вспоминает:

“В одной из келий гянджинского медресе жил человек по имени Мирза-Шафи – уроженец этого края, который, в дополнение к своим обширным познаниям в различных областях наук, очень хорошо писал и почерком насталик. Это тот самый Мирза-Шафи, приключения которого и выдающиеся способности описаны в Германии.

Я по велению моего второго отца каждый день ходил к этому человеку и под его руководством упражнялся в писании почерком насталик. Но с течением времени между мною и этим уважаемым человеком возникли близость и откровенность. Однажды этот уважаемый человек спросил меня:

- Мирза-Фатали, какую ты цель преследуешь этой своей учебой?

Я ответил:

- Хочу быть духовным лицом.

Он сказал:

- И ты хочешь быть таким же лицемером и шарлатаном?

Я был крайне удивлен. Что за слова?

Мирза-Шафи посмотрел на меня глазами, полными сожаления, и сказал:

- Мирза-Фатали, не калечь свою жизнь в среде этой презренной касты. Возьмись за какое-нибудь другое дело.

И когда я спросил о причинах его ненависти к духовным лицам, он начал открывать передо мной такие обстоятельства, которые до того были совершенно неизвестны мне. До возвращения моего второго отца из Мекки Мирза-Шафи познакомил меня со всеми вопросами истинного просвещения, как бы сняв с моих глаз шторы. Я принялся с одобрения моего второго отца за изучение русского языка”.

Вероятно, Мирза-Шафи был очень скромным, безгранично доверчивым человеком, неуверенным в себе, не заботящимся о собственном благе. С точки зрения общепринятых норм Мирзу-Шафи можно считать неудачником. И действительно, в чем он преуспел? Богатство? Он жил и умер бедняком! Карьера? Но, при всей своей необыкновенной для того времени учености, место младшего преподавателя было пределом, которого он достиг. Неудачной была личная жизнь поэта. Его любовь терпела крушения то из-за сословных преград, то из-за религиозных предубеждений. Не увидел Мирза-Шафи изданной хрестоматии по родному языку и литературе, хоть он отдал работе над нею много лет своей жизни, и наконец, в поэзии все, что сохранилось от Мирзы-Шафи, сохранилось буквально чудом.

Но если в жизни поэт был бесслен перед миром, где властвовали богатство, глупость и фанатизм, то в песнях Мирза-Шафи был во всеоружии. Противопоставляя свою позицию господствующему мусульманскому ханжеству, поэт порою принимал позу гуляки и повесы, которая сама по себе уже была вызовом.

Учитель мой – Хафиз,

Мой храм – питейный дом, -

говорит Мирза-Шафи, хотя в жизни храмом поэта был не питейный дом, а тот же Хафиз – то есть поэзия. К ней

он относился как фанатик к своей религии. Но если верующий, молясь богу, ждет побряжек в этой жизни и блаженства в той, Мирза-Шафи от своего бога не ждал ни льгот, ни наград. Он, по свидетельству того же Боденштедта, редко записывал стихи, а если и записывал, то легко отдавал записи друзьям, как это было с тетрадью "Ключ мудрости". По-видимому, поэт никогда не стремился к публикации своих стихов. Он пел бескорыстно, как поют птицы, пел потому что не мог не петь.

Часть стихов, вошедших в эту книгу, переведена с найденных подлинников, азербайджанских и персидских. Большая часть книги переведена с немецких текстов Боденштедта.

Вообще переводчика стихов можно уподобить строителю, перед которым стоит странная и нелегкая задача – разрушить некое здание, чтоб из его обломков построить на новом месте другое, как можно более сходное с разрушенным. Переводчики данной книги попали еще в более сложное положение. Им надо было разрушить уже восстановленное здание, чтоб из его обломков воссоздать другое, сходное с первоначальным, которого они никогда не видели и о котором могут судить лишь по не совсем точной копии.

Мирза-Шафи читал и пел своему ученику не только свои стихи, но и стихи других, как современных ему поэтов, так и предшественников. Некоторые из этих стихов Боденштедт перевел и, приписав Мирзе-Шафи, поместил в книгах его песен.

В сборниках, переведенных Боденштедтом, есть стихи, чье авторство не выяснено, но о которых, зная философскую и нравственную концепцию Мирзы-Шафи, можно с уверенностью сказать, что они не принадлежат "мудрецу из Гянджи".

Перед переводчиками этой книги, на мой взгляд, было два пути: или держаться как можно ближе к Боденштедту, исходя из предпосылки, что он точно передал подлинник, или же попытаться отделить истинного Мирзу-Шафи от

того, что ему приписано, попытаться восстановить восточную форму стихов Мирзы-Шафи, которую иногда Боденштедт явно нарушал. В создании этой книги на русском языке участвовали два переводчика, и каждый избрал для себя один из этих двух возможных и правомерных путей. Л.М.Мальцев более близок к Боденштедту; я старался в большей мере "восстановить" Мирзу-Шафи.

Несмотря на наличие обширной литературы о Мирзе-Шафи, творчество его изучено не досконально. Возможно, переводчиками допущены неточности, они будут устранены при дальнейших исследованиях, при изучении неизвестных пока что подлинников, оставленных замечательным азербайджанским поэтом.²¹

МИРЗА ШАФИ ВАЗЕХ

Известный поэт и мыслитель, виднейший просветитель своего времени Мирза Шафи Вазех сыграл большую роль в политической и культурной жизни азербайджанского народа.

Мирза Шафи рано потерял отца. Попечение о его воспитании взял на себя проживающий в то время в Гяндже Гаджи Абдулла – человек свободных взглядов, который и определил Шафи в гянджинскую медресе.

Мирза Шафи вынес из медресе прекрасное знание языков – родного, арабского и фарсидского, что открыло ему широкие возможности для изучения наследия видных ученых, мыслителей и поэтов Востока.

По протекции своего опекуна Гаджи Абдуллы Шафи получает должность мирзы (письмоводителя). С этого времени к его имени Шафи присоединяется слово “Мирза”.

В 1830 году ему удается устроиться преподавателем в медресе при Шахаббаской мечети в Гяндже.

Противник духовенства, Мирза Шафи стремился воспитывать своих учеников в духе атеизма, раскрывая им суть религии, ее вред и пустоту. В этом отношении он сыграл немаловажную роль в становлении атеистического мировоззрения юного Мирзы Фатали Ахундова, обучавшегося тогда в гянджинской медресе и привлечшего внимание Мирзы Шафи своим умом и способностями. После близкого знакомства Мирзы Фатали с Мирзой Шафи и под влиянием его наставлений и учения он изменил свое старое намерение стать духовным лицом и решил учиться светским наукам. Духовенство, признав Мирза Шафи богоотступником, уловило его из медресе.

В 1840 году Мирза Шафи покидает Гянджу и переселяется в Тифлис. Здесь с помощью своего бывшего

ученика М.Ф.Ахундова устраивается в уездную школу учителем азербайджанского и фарсидского языков. В Тифлисе Мирза Шафи знакомится и сближается с видными представителями азербайджанской, русской, грузинской, армянской и зарубежной интеллигенции.

В 1844 году Мирза Шафи организует общество под названием “Дивани-Хикмет” (“Общество мудрости”). Члены этого общества – близкие друзья и ученики Мирзы Шафи. Общество проводило литературные и философские диспуты, поэтические состязания. В него входил также приехавший из Ганновера в Россию, а оттуда в Тифлис, Фридрих фон Боденштедт.

Фридрих фон Боденштедт брал у Мирзы Шафи уроки азербайджанского и фарсидского языков. Уроки сблизили их. В период проживания в Тифлисе Ф.Боденштедт собирает стихи Мирзы Шафи и после возвращения в 1846 году в Германию переводит их на немецкий язык и издает. Часть этих, переведенных на немецкий язык стихов, Ф.Боденштедтом были включены в книгу “Тысяча и один день на Востоке”, где они сопровождалась сведениями о жизни и творческой деятельности Мирзы Шафи. После выхода в свет книги Ф.Боденштедт в 1851 году издает в Берлине на немецком языке небольшой сборник стихов Мирзы Шафи под названием “Песни Мирзы Шафи”. Сборник моментально распространяется в Германии, принеся его автору неслыханную славу. Спустя некоторое время произведения Мирзы Шафи издаются и в других странах Западной Европы.

Но Ф.Боденштедт, несомненно, сыгравший большую роль в популяризации азербайджанского поэта, меняет свое отношение к Мирзе Шафи. Он объявляет себя единственным автором изданного им сборника, заявляя, что Мирза Шафи – “это моя выдумка, ну, если хотите, мой псевдоним”.

И только благодаря трудам азербайджанских и русских ученых общественность получила интересные,

доселе неизвестные сведения о жизни и творчестве Мирзы Шафи, в результате чего созданы условия для возвращения ему авторских прав.

Как известно, всю свою жизнь Мирза Шафи боролся против духовенства, догм ислама. Эта тема является направленной: Мирза Шафи в иронических и сатирических тонах разоблачает духовенство.

Большой знаток языка, остро чувствующий все его семантические тонкости, Мирза Шафи воспекает возлюбленную, привлекая все богатство образных средств языка. Поэт верит в земную, реальную любовь, в любовь разумную. В поэтическом творчестве М.Ш.Вазеха чувствуется неодолимое стремление к добру и свету, к свободе и счастью, к обновлению лика земли. Он был и остается оригинальным и самобытным художником, воспитанным на лучших традициях азербайджанской национальной литературы.²²

РУССКИЕ ПЕРЕВОДЫ ПОЭЗИИ МИРЗЫ ШАФИ

О Мирзе Шафи Вазехе (1794-1852) написано много. Но вместе с тем хотелось бы отметить, что есть еще ряд спорных вопросов, связанных с жизнью и творчеством, переводами его произведений на немецкий и другие языки, которые ждут объективного решения. Несколько лет назад ЦК КП Азербайджана принял постановление "Об усилении изучения творческого наследия азербайджанского поэта-просветителя М.Ш.Вазеха". В постановлении указывается, что "... имеющиеся исследования о поэте не создают достаточно полного представления о всех сторонах его жизни и творческом наследии".

Трудно представить себе поэта, чьи произведения во второй половине XIX и в начале XX веков так охотно читали бы и заучивали наизусть любители европейской поэзии, независимо от национальной принадлежности и языка. Достаточно отметить, что единственный сборник стихов – "Песни Мирзы Шафи" - азербайджанского поэта, переведенный на все европейские языки, стал в то время подлинной литературной сенсацией.

Как же попали в Европу стихи Мирзы Шафи? Каким путем, с чьей помощью? Об этом немало уже написано. Напомним лишь некоторые факты.

В связи с некоторыми перемнами в личной жизни летом 1840 года поэт переезжает из родной Гянджи в Тифлис и продолжает здесь свою педагогическую деятельность.

Еще в Гяндже он был известен как автор любовных и философских стихов, мудрых изречений, афоризмов, а также организатор литературного кружка "Диванихикмет" ("Кружок мудрости"). В Тифлисе Мирза Шафи еще шире развернул свою литературную и педаго-

гическую деятельность. Проходит немного времени, и он становится одним из наиболее известных представителей тифлисской литературной среды, дружит с Хачатуром Абовяном, Адольф Берже, Иваном Григорьевым, поддерживает связи с проживающими в Тифлисе азербайджанцами-интеллигентами М.Ф.Ахундзаде, А.Бакихановым и другими.

Тифлисская литературная среда и местные поклонники поэзии полюбили стихи Мирзы Шафи, из уст в уста передавали его изречения, афоризмы. Не случайно, что представители интеллигенции и люди труда называли его “нынешним Хафизом Востока”.

В Тифлисе Мирза Шафи познакомился и сблизился с преподавателем французского языка городской гимназии, талантливым немецким поэтом, переводчиком и философом Фридрихом Боденштедтом (1819-1892). Мирза Шафи учил Ф.Боденштедта азербайджанскому и персидскому языкам, а Ф.Боденштедт знакомил своего азербайджанского друга с важнейшими достижениями европейской и восточной литературы.

Ф.Боденштедт писал, что он был пятым иностранцем, который брал у Мирзы Шафи уроки восточных языков. В тот период Ф.Боденштедт был одним из наиболее активных членов созданного Мирзой Шафи в Тифлисе литературного межджиса “Дивани-хикмет”. Ф.Боденштедт записал десятки стихов, которые Мирза Шафи и на уроках восточных языков, и на литературных межджисах.

В апреле 1845 года Ф.Боденштедт навсегда покинул Кавказ. При расставании с другом Мирза Шафи преподнес ему в дар свои стихи. Ф.Боденштедт пишет об этом: “...в память о днях, проведенных вместе, Мирза Шафи подарил мне сборник своих стихов и написал к нему посвящение”.

Высоко оценивая своего друга Ф.Боденштедта и как ученого, и как интересную личность, Мирза Шафи писал в посвящении: “...по его просьбе, я, Мирза Шафи, дарю ему (Ф.Боденштедт – В.А.) сборник своих произведений,

состоящий из касыд, газелей и двустуший”.

Вернувшись в Германию, Ф.Боденштедт некоторое время еще переписывался со своим азербайджанским другом и работал над переводами его стихов. Сохранились его интересные заметки о переводе произведений Мирзы Шафи: “Я перевел на немецкий язык, не изменяя формы и содержания, те из произведений Мирзы Шафи, которые можно было перевести. Так как большинство из этих стихов появилось на свет при мне, я отдельно отметил здесь дату и причины создания тех из них, которые помнил”.

В 1850 году Ф.Боденштедт издал книгу “Тысяча и один день на Востоке”. В ней он подробно рассказывает о своем знакомстве с Мирзой Шафи, о дружбе с ним, об уроках восточных языков, а также истории и события, о которых слышал или свидетелем которых был, живя в Тифлисе. В этой книге Мирза Шафи представлен как известный поэт и ученый. Многие стихи Мирзы Шафи впервые даны в ней на немецком языке.

Книга должна была показать, пользуются ли включенные в нее стихи “мудреца из Гянджи” успехом у читателей, и в этом случае они могли быть изданы отдельной книгой. Случилось так, что успех стихов Мирзы Шафи превзошел ожидания. Они настолько понравились, что “их переписывали наборщики в типографии. Таким образом, еще при печати появляется мысль издать эти стихи отдельной книгой” (Л.Небенцаль). Вскоре была выпущена пользующаяся огромным успехом во всем мире книга “Песни Мирзы Шафи” (1851). Именно эта книга принесла автору мировую славу. В дальнейшем интерес читателей и увлечение “Песнями Мирзы Шафи” были настолько велики, что в одной Германии в течение 26 лет (с 1851 по 1877) книга выдержала пятьдесят немецких изданий.

Надо отметить, что еще до первого издания переводов Ф.Боденштедта стихи Мирзы Шафи были известны далеко за пределами Азербайджана и Грузии. Например,

журнал “Сын отчества” в апрельском номере 1850 года писал от имени одного из своих сотрудников в анонимной статье “Заметки о Грузии”: “...Один из собеседников тут же, за рюмкой шампанского, и почти экспромтом перевел стихи знаменитого Мирзы Шафи, нынешнего Хафиза Востока”. Затем журнал опубликовал этот перевод на русском языке. А газета “Кавказ” опубликовала в то время статью известного журналиста И.А.Сливицкого об этом переводе (13 сентября 1850 года).

Книга “Песни Мирзы Шафи” с дополнениями Фридриха Боденштедта с 1851 года и до начала XX века 160 раз переиздавалась на немецком языке. В целом эта книга до настоящего времени издавалась на языках народов мира до 300 раз.

Лучшие поэты-переводчики в различных странах посвятили себя переводу себя переводу “Песен Мирзы Шафи”.

Общеввропейская популярность стихов Мирзы Шафи, бурный успех “Песен” вызвали огромный интерес к его поэзия и в России. Стихи азербайджанского поэта не только имелись во многих библиотеках России, но они и перепечатывались на страницах русской прессы. Мудрая и глубокая поэзия Мирзы Шафи сразу привлекла внимание многих русских поэтов и переводчиков.

Известный русский журналист и литературовед М.И.Семевский писал в 1887 году в журнале “Русская старина”, что в короткий срок Мирза Шафи был признан не только в Германии, но и всеми народами, имеющими свою литературу.

Еще при жизни Мирзы Шафи И.Григорьев опубликовал переводы его афоризмов (1848-1849), а в 1850 году в журнале “Сын отчества”, как уже было отмечено, напечатали стихотворение поэта. Среди переводчиков произведений поэта на русский язык с большой признательностью следует назвать друга и единомышленника Н.Г.Чернышевского, М.И.Михайлова, А.К.Михайлова, П.Ф.Якубовича, В.В.Маркова,

С.Я.Надсона.

Впервые полностью стихи Мирзы Шафи (имеются в виду стихи, вошедшие в книгу “Песни Мирзы Шафи”, изданную на немецком языке) представил русскому читателю Н.И.Эйферт (1880). Благодаря этому изданию познакомился с творчеством Мирзы Шафи и великий Л.Н.Толстой. В 1880 году он писал А.Фету: “Наш домашний учитель на днях привез мне книгу с песнями Мирзы Шафи... Там есть прелестные вещи. Знаете ли вы их?”

Продолжил начатое Н.И. Эйфертом дело, то есть вновь перевел на русский язык все имеющиеся стихи Мирзы Шафи, Исидор Саввич Продан. Он читал лекции о древних языках мира в прибалтийских гимназиях, в том числе в Тартуской гимназии. И.С.Продан, живя в Тарту, завершил перевод стихов Мирзы Шафи на русский язык и издал их отдельной книгой (“Песни Мирзы Шафи”, Юрьев (Тарту – В.А.), 1903). И.С.Продан и впоследствии не раз обращался к наследию Мирзы Шафи. В своих книгах о психологии, логике и других науках он привел много примеров песен и афоризмов азербайджанского поэта.

На русский язык стихи Мирзы Шафи, как правило, переводились с немецкого. Но мы считаем, что первый перевод был сделан с азербайджанского языка. Существует мнение, что переводы Михаила Илларионовича Михайлова также сделаны с оригинала, так как он еще в 1855 году перевел и опубликовал в №4 журнала “Современник” стихотворение Мирзы Шафи “Üzündən örtüyü aç, gizləmə üzünü sən...” (“Откинь покрывало, не скрывай лица...”). Есть предположение, что это стихотворение на азербайджанском языке представил переводчику Е.Полонский.

Мирзу Шафи знали в России не только по переводам на русский язык его произведений. Следует отметить заслуги в этом деле некоторых литературоведов и издателей. Много сведений о нем имеется в журналах “Сын

отечества”, “Современник”, “Вестник Европы”, “Русский вестник”, “Русская старина” и др.

Высоко отозвался о Мирзе Шафи известный русский литературовед Н.Веселовский в книге “Официальные сведения о преподавании восточных языков в России” (СПБ, 1879).

Эта традиция была продолжена и в русском советском литературоведении. Большой интерес к наследию Мирзы Шафи проявляли такие известные исследователи, как Н.Ю.Март, П.Г.Смидович, А.М.Чачиков и другие.

В восьмидесятых годах прошлого века стихи Мирзы Шафи уже звучали на многих языках Европы и Азии. Вернее, в то время произведения поэта, кроме немецкого и русского языков, уже были переведены на польский (переводчик Р.Заморский, 1857), древнееврейский (И.Гознер, 1868), сербский (З.Иованович, 1871), фламандский (В.Крикен, 1875), чешский (И.Станковский, 1876), английский (Э.Эстерзе, 1880), болгарский (П.Славков, 1883), итальянский (Дж.Росси, 1884), а также на французский, фарсидский, венгерский, шведский, голландский, датский, испанский, португальский языки. Позднее стихи Мирзы Шафи прозвучали на языках многих других народов мира.

С увеличением числа переводов читатели, а также видные представители интеллигенции других народов все больше интересовались личностью поэта.

Жизнь и творчество Мирзы Шафи были любимой темой не только литературоведов и переводчиков, но и некоторых поэтов, писателей и композиторов.

Мирза Шафи славился не только как поэт, но и как грамотный переводчик (сохранились многие его переводы с русского, арабского и фарсидского языков), автор редких учебников, а также прекрасный каллиграф, которому принадлежат определенные заслуги в развитии азербайджанского языка и письма.

Начиная с тридцатых годов нашего века русские поэты-переводчики к творчеству Мирзы Шафи проявили

особый интерес. Большие заслуги в этой области принадлежат таким известным русским поэтам-переводчикам, как В.Луговской и Е.Долматовский.

В настоящее время большой популярностью у русских читателей пользуются стихи Мирзы Шафи в переводах Н.Гребнева и Л.Мальцева (Москва, 1967). Этот сборник стихов несколько раз переиздавался в Москве и Баку. Переводы Н.Гребнева и Л.Мальцева в дальнейшем были включены в отдельные антологии и сборники поэзии. Например, в антологию “Поэты Азербайджана” (Ленинград, 1970) вошло более шестидесяти стихотворений Мирзы Шафи. А отдельные стихи Мирзы Шафи в переводах В.Луговского и Н.Гребнева были включены в книгу “Поэзия народов СССР XIX – начала XX века” (том 102, Москва, 1977) из серии “Библиотека всемирной литературы”.

Чарующая прелесть, глубина содержания и высокая одухотворенность поэзии Мирзы Шафи сегодня, как и много лет тому назад, покоряют сердца, привлекают внимание читателей и исследователей разных народов.

Издание настоящего сборника переводов из поэзии Мирзы Шафи является очень ценным. Все переводы, входящие в данную книгу, принадлежат талантливому русскому поэту и переводчику Науму Гребневу. Они осуществлены непосредственно с азербайджанского и немецкого.

Н.Гребнев один из тех редких переводчиков азербайджанской поэзии, которые стараются максимально остаться верными оригиналу, характерным чертам творческих особенностей авторов. Отрадно, что в отношении к поэзии Мирзы Шафи Н.Гребнев особенно заботлив и осторожен. То есть, говоря его же словами, в процессе перевода, он “старался в большой мере “восстановить” Мирзу Шафи”.

При подготовке к новому изданию стихов Мирзы Шафи Н.Гребнев тщательно и с большей ответственностью устранил допущенные в предыдущих переводах не-

ОТ РЕДАКТОРА

точности. Он порою заново перевел или переработал отдельные стихотворения. Помимо этого, вдвойне примечателен и тот факт, что в данный сборник впервые включены новые переводы из поэзии Мирзы Шафи, которые до сих пор вообще не были напечатаны. Здесь уместно отметить и то, что Н.Гребнев является верным другом и поклонником азербайджанской классической поэзии. Он неоднократно бывал в Азербайджане и со своими прекрасными переводами из творчества азербайджанских классиков, в том числе из поэзии Мирзы Шафи, не раз выступал перед любителями поэзии.

Ныне всей мировой общественности известны научно обоснованные данные о жизни и творчестве поэта. Но это не означает, что нам известно все, что касается жизни и творчества Мирзы Шафи. Поэтому и впредь необходимо продолжать серьезные всесторонние поиски в области изучения и издания наследия Мирзы Шафи.

Несомненно, новое издание "Песен" известного азербайджанского поэта будет полезным для многомиллионной читательской аудитории нашей страны.

Итак, сделан новый и успешный шаг в области популяризации творчества Мирзы Шафи.

Мы уверены, что для поклонников классической восточной поэзии данное издание будет еще одним приятным и достойным подарком.²³

История мировой литературы полна трагических судеб, несложившихся жизней, посмертных признаний. Но и в этом обширном горестном реестре особняком стоит жизненная трагедия выдающегося азербайджанского поэта XIX столетия Мирза-Шафи Вазеха (конец XVIII века – 1852), не увидевшего напечатанным на азербайджанском и персидском языках ни одного из своих многочисленных направленных против духовенства и знати, обличающих социальные противоречия и предрасудки произведений.

Не получив признания у современников, Мирза-Шафи Вазех до последних дней своих влачил жалкое существование на скромное жалование младшего преподавателя Тифлисского уездного училища.

И кто знает, сколько длилось бы это непризнание и безвестность Мирза-Шафи Вазеха как поэта, если бы в 1840-е годы в Тифлисе не состоялось бы его знакомство с немецким поэтом, переводчиком и ориенталистом Фридрихом Боденштедтом (1819-1892), давшее начало их совместным, продолжавшимся почти три года, занятиям восточными языками. На этих занятиях, а также во время частых задушевных бесед Мирза-Шафи Вазех, иллюстрируя те или иные положения, приводил примеры не только из произведений корифеев восточной поэзии, но и из собственных стихотворений; Ф.Боденштедт же как прилежный ученик записывал все сказанное учителем. Разумеется, в этом общении двух поэтов не было ничего необычного – Ф.Боденштедт стремился, изучив восточные языки, глубже узнать Восток, а Мирза-Шафи Вазех считался признанным авторитетом в области этих языков, но события последующих лет заставляют по иному взглянуть на сам факт их знакомства, увидеть в

нем некое предначертание судьбы, столь немилостивой к Мирза-Шафи Вазеху.

В 1850 году, по возвращении в Германию, Ф.Боденштедт издал книгу с традиционно-ориентальным названием “Тысяча и один день на Востоке”, включив в нее и собственные переводы стихотворений Мирза-Шафи Вазеха, которые спустя год были изданы им уже отдельной книгой под названием “Песни Мирза-Шафи”. Эта книга, на протяжении четверти века переиздававшаяся на немецком языке по несколько раз в год общим тиражом около двух миллионов экземпляров, пользовалась огромной популярностью не только в Германии, но и в ряде других европейских стран.

Под впечатлениями этого шумного и повсеместного триумфа “Песен Мирза-Шафи” Ф.Боденштедт уже после смерти азербайджанского поэта делает сенсационное заявление, объявив себя автором вазеховских стихов, якобы подписываемых им ранее собственным ориентальным псевдонимом “Мирза-Шафи”. Здесь мы сталкиваемся с явлением, получившим в литературоведении название “плагиат Боденштедта” и в достаточной степени освещенными в нашем литературоведении.²⁴ Неизлишне, однако, заметить, что в пылу спора некоторые азербайджанские исследователи, выступая, на наш взгляд, с чересчур прямолинейных позиций, старались очернить и все деяния Ф.Боденштедта и само его имя, делая порой выводы, выходящие за рамки принципиальной научной полемики.

По нашему твердому убеждению, нельзя так однозначно характеризовать деятельность Ф.Боденштедта. К такому выводу нас приводит целый ряд объективных заключений.

Во-первых, общеизвестно, что оригиналы стихотворений Мирза-Шафи Вазеха за редким исключением не сохранились, и наши представления о его творчестве в основном основываются на материалах, обнародованных именно Ф.Боденштедтом, и уже хотя бы поэтому

последний заслуживает определенно признания.

Во-вторых, Ф.Боденштедт бережно относился к наследию Мирза-Шафи Вазеха, творчески подходил к нему, свидетельством чего является тот факт, что в его переводах четко осязателен дух стиха азербайджанского поэта, его своеобразный стиль. Сохранив в своих переводах основные особенности поэзии Мирза-Шафи Вазеха, Ф.Боденштедт дал возможность многочисленным переводчикам с немецкого (в том числе и азербайджанским переводчикам) вести их до своих национальных читателей.

В-третьих, и это, наверное, самое главное. Анализ имеющихся материалов позволяет сделать вывод о том, что, несмотря на “откровения” Ф.Боденштедта о мнимости авторства Мирза-Шафи Вазеха, в сознании читателей имя азербайджанского поэта отнюдь не было вытеснено именем его плагиатора. В западноевропейских и русских изданиях и книжной продукции конца прошлого столетия имя Мирза-Шафи Вазеха под “песнями” можно встретить гораздо чаще, чем имя Ф.Боденштедта.

Многочисленные европейские переводчики, перелагая стихи азербайджанского поэта с немецких переводов на различные языки, принесли Мирза-Шафи Вазеху завидную популярность, которую можно соизмерить только с успехом, выпавшим на ориентальное произведение великих европейских романтиков (И.В.Гете, Дж.Байроан, Т.Мура) первой половины прошлого столетия. Азербайджанскому поэту, таким образом, выпала счастливая участь вновь возбудить интерес западноевропейского общества к Востоку, способствовать возрождению всеобщего увлечения ориентальной поэзией.

Причины этой необычайной популярности поэзии Мирза-Шафи Вазеха следует искать как в ее жизнеутверждающем пафосе, так и в глубоком интересе европейского читателя к Востоку, который, хотя и несколько ослабел ко времени появления изданий Ф.Боденштедта, но подспудно сохранился.

Возрождение в Европе интереса к Востоку было замечено в русском обществе, вновь начинающем увлекаться ориентализмом. Заметим, что в постоянной отзывчивости русского общества к Востоку наряду с ориентацией на европейские вкусы и настроения немаловажную роль играло географическое соседство России с Кавказом, Турцией и Персией. Эти два фактора и сыграли решающую роль в последовательной и тщательной разработке русскими писателями темы Востока, вызвавшей к жизни целый ряд выдающихся произведений. А начальным этапом освоения в России темы Востока оказался именно век Мирза-Шафи Вазеха, XIX век, когда уже за два первых десятилетия Россия, следуя вышеназванным традициям западноевропейской романтической ориенталистики, по существу открыла для себя Восток. На русском языке появились первые прозаические пересказы образцов восточной поэзии – произведений Саади, Гафиза, Фирдоуси, Джами, Низами, Руми и других поэтов Востока, выполненные с языков-посредников (английского, французского, немецкого, латыни).

Необходимость налаживания различных контактов с восточными народами, подсказанная уже самой жизнью, явилась толчком проведения правительством ряда мер по изучению восточных языков. В крупнейших российских университетах (Москва, Санкт-Петербург, Казань, Харьков) были открыты кафедры восточных языков, что в конечном итоге способствовало возникновению русского востоковедения. В результате деятельности первых русских востоковедов – А.Болдырева, Н.Коноплева, М.Коркунова, Н.Моисеева, С.Соловьева, Д.Ознобичина-Делибюрадера, П.Петрова и других – стихотворения корифеев восточной поэзии, переведенные непосредственно с оригиналов, в 1830-е годы зазвучали на русском языке, быстро завоевав невиданную популярность у читательской публики и неизменное сочувствие издателей и редакторов журналов, газет и альманахов.

Ориентальная тема, таким образом, стала к концу 1830-х годов неотъемлемой частью русского литературного процесса. Это было не слепое следование модной теме и не расчет на обывательский интерес к экзотике Востока. Тема Востока давала возможность русским писателям обходить цензурные рогатки и через инациональный, ориентальный колорит высказывать злободневные мысли и идеи. Не случайно тема Востока находит в первой трети прошлого столетия отражение в творчестве таких виднейших деятелей русской литературы, как А.С.Пушкин, А.С.Грибоедов, писатели-декабристы, М.Ю.Лермонтов.

Однако в последующем развитии русской литературы, в 40-е – 50-е годы тема Востока как бы отступает на задний план и в творчестве представителей гоголевского направления и некрасовской школы почти не встречается. Исключение – стихи Я.П.Полонского.

Смерть Николая I в 1855 году и события, связанные с подготовкой крестьянской реформы 1861 года, привели к созданию революционной ситуации. Характерно, что именно в эти годы русская читающая публика открывает для себя поэзию Мирза-Шафи Вазеха и лучшие литературные и творческие силы тогдашней России активно берутся за перевод немецких изданий “Песен Мирза-Шафи”.

Среди русских дореволюционных переводчиков Мирза-Шафи Вазеха поэт некрасовской школы, революционер, приговоренный к каторжным работам, М.Л.Михайлов, поэт и критик П.Ф.Якубович, великий русский композитор П.И.Чайковский, близкий знакомый Л.Н.Толстого, снискавший его уважение, Н.И.Эйферт, видный русский поэт С.Я.Надсон, писатель А.К.Шеллер-Михайлов, сотрудник знаменитого участия в нем А.П.Чехова журнала “Будильник” Ф.Калугин, известные в свое время поэты-переводчики В.В.Марков, А.А. и И.Ф.Тхоржевские, И.С.Продан.

Это были люди разные по своему дарованию,

политическим симпатиям и антипатиям, что в конечном счете, как в зеркале, отразилось и в их переводах.

Так, если М.Л.Михайлов и П.Ф.Якубович собирали для своих переводов большей частью протестантские, бунтарские стихотворения, то, например, И.С.Продана и Ф.Калугина интересовали произведения общефилософского характера, тогда как остальные переводчики отдавали предпочтение “песням”, содержащим мотивы своего рода анакреонтики и эпикуреизма. Различие поэтических способностей предопределяло и разницу в уровне переводов. Русские переводы “Песен” Мирза-Шафи Вазеха вызвали восторженную оценку таких художников слова, как Л.Н.Толстой и А.А.Фет, привлекли внимание выдающегося русского композитора А.Г.Рубинштейна, написавшего на них двенадцать романсов (предварительно созданных на основе немецких переводов Ф.Боденштедта).

Удачи и недочеты русских дореволюционных переводов поэзии Мирза-Шафи Вазеха были учтены в советскую эпоху, когда В.Луговской, Е.Долматовский и особенно Н.Гребнев, вооруженные достижениями советской переводческой школы, сумели в значительной степени приблизить свои переводы к стилю азербайджанского поэта.

Вместе с тем, задачи, связанные с дальнейшим изучением и распространением литературного наследия Мирза-Шафи Вазеха, отчетливо сформулированные в Постановлении ЦК КП Азербайджана “Об усилении изучения творческого наследия азербайджанского поэта-просветителя М.Ш.Вазеха..”, принятом в июне 1981 года, еще ждут своего разрешения.

Один из путей к их разрешению можно, на наш взгляд, найти в объединении усилий специалистов-вазеховедов различного профиля (литературоведов и текстологов, переводчиков и историков) для пересмотра сделанного, для совместных поисков отправных точек будущих исследований.

Журналист Ровшан Мустафаев, со студенческой скамьи исследующий тему “Поэзия Мирза-Шафи Вазеха и Россия, составил предлагаемый читателям сборник из малоизвестных и забытых русских переводов азербайджанского поэта. Предлагаемая книга – одно из первых изданий в этом роде. В ней современный читатель сможет ознакомиться с выполненными в основном в прошлом веке русскими переводами поэзии Мирза-Шафи Вазеха, тогда же опубликованными на страницах малоизвестных в наши дни периодических и книжных изданий и за редким исключением не переиздававшимися. Собранные под одной обложкой, эти переводы ясно показывают эволюцию освоения поэзии Мирза-Шафи Вазеха в России, отразившую и непреходящий интерес русского общества к теме Востока.

Материалы сборника представляют интерес не просто как литературный факт. Они не только способны по-полнить представления современного читателя о степени распространения творчества Мирза-Шафи Вазеха в России, но и могут отдельными штрихами, нюансами, деталями внести уточнения (и порой необходимые) в верное прочтение произведений азербайджанского поэта. Они, в конечном счете, как нам представляется, будут с интересом приняты читательскими кругами. Он восполнит существенный пробел нашего литературоведения, а главное, вызовет к жизни творческие поиски, быть может, новые страницы в изучении темы Востока в русской литературе, в истории азербайджанской классической литературы, в разработке проблем русско-азербайджанских литературных взаимоотношений, в частности творческого наследия Мирза-Шафи Вазеха.²⁵

I FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİNİN DÜNYA ŞÖHRƏTİ

1. М.Рафили. Мирза Шафи в мировой литературе. (К вопросу о литературном наследии Мирзы Шафи и плагиате Фридриха Боденштедта). Баку, Азерб.Гос.Изд., 1958; Али-Аждар Сеидзаде. Мирза Шафи Вазех. Баку, Азернешр, 1969; Z.Orucov. Mirzə Şəfi Vazeh, Nəğmələr, Bakı, 1961, səh.9-20.
2. И.П.Ениколопов. Поэт Мирза Шафи. Баку. Изд-во Азерб. филиала АН СССР, 1939.
3. "Предисловие" Е.Э.Бергельса к книге А.А.Сеидзаде "Мирза Шафи или Боденштедт?" Баку, АГУ им.С.М.Кирова, 1940, стр.1-IV.
4. J.Mundhenk. Friedrich Bodenstedt und Mirza Schaffy in der Azerbeidschanischen Literaturwissenschaft. Hamburg, 1971.
5. Die Lieder des Mirza Schaffys. Mit einem Prolog von Friedrich Bodenstedt. Berlin, 1851.
6. Aus dem Nachlasse Mirza Schaffys. Neues Liederbuch mit Prolog und erläuterndem Nachtrag von Friedrich Bodenstedt. Berlin, 1875.
7. Bax: V.Briziska. Bibliografija, III d. Kaunas, 1929, səh.746.
8. Həmin kitab haqqında 1974-cü il 21 sentyabr, tarixli "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində ilk məlumat vermişik.
9. West-östliches Stammbuch zu Mirza Schaffys. Leipzig. Druck von M.Drugulin, 1889.
10. West-östlich Stammbuch..., səh.15.
11. Yenə orada, səh.16.
12. Bax: "Vienybe Lietuvininku" (Cikago). 1883, '37.
13. Bax: "Rigasche Zeitung". 4.XI.1859; 6.XI.1859.
14. Bildiyimiz kimi, "Mirzə Şəfinin nəğmələri" - Fridrix Bodenştedtin əlavəsi ilə "Die Lieder des Mirza Schaffys mit einem Prolog von Friedrich Bodenstedt" - Berlin, 1851) kitabı 1851-ci ildən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər alman dilində 160 dəfə nəşr edilmişdir. Ümumiyyətlə, həmin kitab indiyə qədər dünyanın müxtəlif dillərində 300 dəfədən artıq nəşr edilmişdir.
15. Bax: P.Jakobson. Luuletused. Teine anne. Rakwers, 1885, səh.21-23.
16. Die Lieder des Mirza Schaffys mit einem Prolog von Friedrich Bodenstedt. Einundfünfzigste Auflage. Berlin, 1975, csh.17, 20, 27-28, 111.
17. Şerlərin adları əvvəlcə alman, sonra eston, daha sonra isə Azərbaycan dilində verilir.
18. Bax: Endel Nirk. Kolm kildu azerbaidzani klassikat Kreutzwaldi luule pärandis, "Keel ja kirjandus", 1963, N8, səh.459-460.
19. "Sakala Lisaleht", 8.VII.1878.
20. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, "Yenə gəldi qızılgülün dövranı" şerinin eston dilinə ilk tərcüməsi P.Yakobsona məxsusdur.
21. Bax: "Oöpik ja ois". "Olewik", 7.II.1894, səh.231.
22. Bax: "Tule fa wasta fa otsusta siis". A.Haawa. Lained. Tartus. 1906, səh.108.
23. Песни Мирзы Шафи, вып.I. Юрьев, 1903 (tərcümə İ.S.Prodanındır).
24. С.Г.Исаков. Первые переводы из литератур народов Закавказья, Средней Азии и Ирана на эстонский язык. Труды по востоковедению, I, Тарту, 1968, вып.201, сяс.312-333.
25. С.Г.Исаков. Первые переводы, səh.312-333.
26. A.Bayramov. Klassik irsimizdən (M.Ş.Vazehin bədii yaradıcılığı Azərbaycan və alman mənbələrində), Bakı, 1975, səh.41.

II FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİNİN QƏBİRİNİN İZİ İLƏ

1. Bax: "Kultura i pismennost Kavkaza" məcmuəsi. III kitab. Bakı, 1928.
2. Nazim Axundov. Sənədlərin dili ilə. Bakı, "Yazıçı", 1980, s.5.
3. F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1974, s.114.
4. Bax: "Fəryad", 7 avqust, 8, 15 sentyabr 1992-ci il.

III FƏSİL. MİRZƏ ŞƏFİ İRSİNİN ARAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ YENİ TƏŞƏBBÜSLƏR

1. H.Məmmədzadə. Mirzə Şəfi Vazehin yeni əsərləri tapılmışdır. – "Azərbaycan", 1964, №10, s.95-98; H.Məmmədzadə. Birgə çalışmaq, axtaraq (Mirzə Şəfi və F.Bodenştedt) – "Azərbaycan", 1972, №1, s.202-204.
2. H.Kərimov. Mirzə Şəfini Bolqarıstanda sevirilər. – "Ədəbiyyat və incəsənət". 1967, 11 mart; H.Kərimov. Eston alimi Vazeh və Vaqif haqqında. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 1969, 8 mart.
3. S.Şükürov. "Mirzə Şəfi Vazeh"də adı çəkilməyən üç sənəd. – "Kirovabad kommunisti", 1969, 13 noyabr; S.Şükürov. M.Ş.Vazeh haqqında iki yeni sənəd. – "Bakı", 1970, 21 yanvar; S.Şükürov. Qiymətli axtarışların nəticəsi. – "Bakı", 1970, 6 yanvar.
4. C.Nağıyeva. Heyran xanımın Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə yazılmış şerləri. – Azərb.SSR EA məruzələri, 1967, XXIII c., №2, s.80-83.
5. L.Nebentsal. Sevməyə daha çox əsas var (M.Şəfi və F.Bodenştedt) – "Azərbaycan", 1971, №8, s.175-180.
6. Yohannes Mundhenk. Friedrich Bodenstedt und Mirza Schaffy in der Aserbeidschanischen literaturwissenschaft. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1971.
7. A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. Bakı, "Yazıçı", 1980 (Redaktoru Həmid Məmmədzadə).
8. A.Bayramov. Şərqlərə dönmüş şerlər. – "Qobustan", 1972, №4, s.83; A.Bayramov. Mirzə Şəfi irsinə dair bəzi qeydlər (Birinci məqalə) – "Azərbaycan", 1973, №11,

s.193-197; A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin irsinə dair bəzi qeydlər (ikinci məqalə). Y.Mundhenk Mirzə Şəfi haqqında. – "Azərbaycan", 1974, №1, s.205-208; A.Bayramov. Alman alimi M.Şəfi haqqında. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 1978, 29 iyul; A.Bayramov. Almanlaşdırılmış Mirzə Şəfi şerləri – "Elm və həyat", 1979, №7, s.32-39; A.Bayramov. Mirzə Şəfi irsi alman tədqiqatında. – "Ədəbiyyat və incəsənət", 1979, 13 iyun. P.S. Kitabın bu bölməsi 1980-ci ildə yazılmış məqalə əsasında hazırlanmışdır.

9. Əslində isə, S.Əsgərov (Mümtaz) 1920-ci ilin aprel ayında "Qurtuluş" jurnalında (№1) "Filosof Mirzə Şəfi Vazeh" məqaləsini və Mirzə Şəfinin məktubunu çap etdirir. 1926-ci ildə isə o, "Kommunist" qəzeti kitabxanası adı altında "Azərbaycan ədəbiyyatı" seriyasından "Mirzə Şəfi Vazeh" kitabını buraxdır ki, buraya Mirzə Şəfinin o vaxt öldə olan əsərlərini və məktubunu da daxil edir.
10. Xatırlatmaq istərdik ki, Ə.Ə.Səidzadənin 1929-cu ildə çap etdirdiyi məqalə sadəcə olaraq "Mirzə Şəfi Vazeh" deyil, "Mirzə Şəfi (Vazih) (Mirzə Şəfi Vazehin yaşayış və yaradıcılığını arxiv materiallarına görə öyrəniş təcrübəsi)" adlanır (Bax: "İnqilab və mədəniyyət", 1929, №9, səh.28). Elə bu adda da kitab çap olunmuşdur (Bax: Ə.Ə.Səidzadə (Zaki). Mirzə Şəfi (Vazih) (g..), Bakı, AMİK yanında ETİ-nin nəşriyyatı, 1929.
11. Cəmi si səhifə yarım. Halbuki Ə.Ə.Səidzadə öz tədqiqatlarında K.Zündermeyerin dissertasiyasını çox geniş və hərtərəfli təhlil etmişdir.
12. Bu məqalə "Еще о Ф.Боденштеде" adı ilə rus dilində də çap olunmuşdur ("Литературный Азербайджан", 1971, №9, səh.121-126).
13. Hətta bir ildə (1876) "Mirzə Şəfinin nəğmələri" 12 dəfə nəşr edilmişdir.
14. Söhbət 1981-ci ildən gedir.

1. Mirzə Şəfi Kərbəlayi Sadiq oğlu Vazeh 1794-cü ildə anadan olmuşdur.
2. "Kommunist" qəzeti, 11 iyun 1981-ci il.
3. Вах: А.А.Сеидзаде. "Мирза Шафи или Боденштедт?", изд. АГУ. – Мənbəni А.Асланов bu cür göstərir.
4. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1961, s. 5-8.
5. Zaqafqaziya məktəbləri direktoru Nikolay Nikolayevič Кнопфа X.Abovyanın ünvanladığı 3 may 1840-cı il tarixli məktubu 1938-ci ildə "Revolyusiya və kultura" jurnalında (№ 6-7, s. 161) çap edilmişdir.
6. İndiki Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutunda.
7. "Elm və həyat", 1981, № 11, s. 15-17.
8. "Azərbaycan", 1971, № 8, s. 175-180.
9. Yohannes Mundhenk. Mirzə Şəfi və Fridrix Bоденштедт Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Hamburq, 1971, s. 5-7, Alman dilindən tərcümə edənlər: Xanım Zairova, Vaqif Arzumanlı.
10. "Elm və həyat", 1981, № 7, s. 32-33.
11. "Kommunist", 28 avqust 1984-cü il.
12. Gəncə şəhərinin əvvəlki adı 1990-cı ildə yenidən bərpa olunmuşdur.
13. Mirzə Şəfi Vazeh. Şerlər məcmuəsi. Bakı, Elm, 1987, s. 3-11.
14. Hazırkı kitabın "Əlavələr" bölməsində verilmiş ayrı-ayrı məqalələrdəki bütün fakt və materiallara, daha doğrusu, onların dəqiqliyinə və obyektivliyinə öz münasibətimizi bildirməyi qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Çünki bu halda gərək "Əlavələr" in özünə ayrıca əlavələr etməli, xüsusi araşdırmalar aparmalıyıq. Fikrimizə bu qəbildən olan məsələlər ayrıca bir araşdırmanın obyektidir.
15. Bu fikir çox təəssüf ki, Azərbaycan mirzəşəfişünaslığının uğurlarının üzərinə kölgə salır.
16. Unutmaq lazım deyil ki, "Xatirələr" kitabı araşdırma

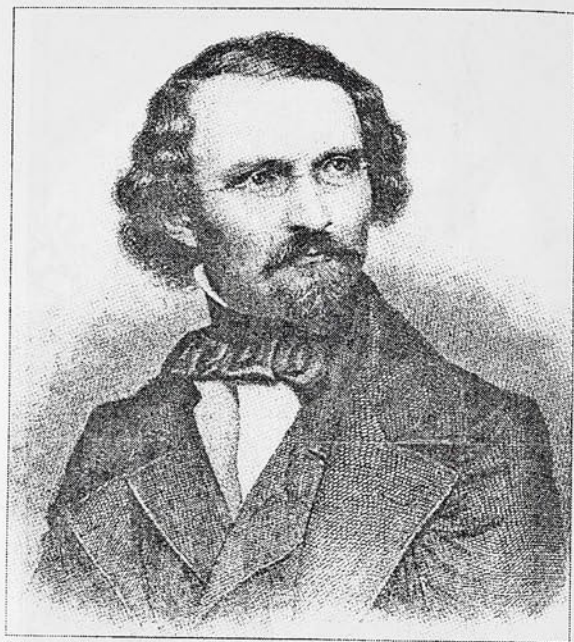
- əsəri yox. Tiflis və Qafqaz təəsüratları əsasında hazırlanmış kitabın xatirələr hissəsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsidir.
17. "Kommunist", 3 oktyabr 1987-ci il.
 18. Mirzə Şəfi Vazeh. Biblioqrafiya. Bakı, 1987, s. 8-14. Biblioqrafiyaya yazılmış bu ön sözü son iki abzastı çıxmaq şərtilə bütünlükdə A.Bayramovun 1980-ci ildə nəşr edilmiş "Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi" kitabının (Bakı, Yazıçı) girişindən (s. 8-15) götürülmüşdür.
 19. "Hikmət", 2003, № 1, s. 132-136.
 20. "Azərbaycan", 22 yanvar 1993-cü il.
 21. Мирза Шафи Вазех. Лирика. Москва, "Художественная литература", 1987, с. 3-10.
 22. Мирза Шафи Вазех. Лирика. Баку, Язычы, 1983, с. 3-8.
 23. Мирза Шафи Вазех. Избранная лирика. Баку, Язычы, 1985, с. 3-9.
 24. И.К.Ениколопов. Поэт Мирза-Шафи. Баку, АЗФАН, 1938; А.А.Сеидзаде. Мирза Шафи или Боденштедт? (К вопросу о происхождении, объеме и характере плагиаторства Фр.Боденштедта). Баку, изд. АГУ, 1940; М.Рафили. Мирза-Шафи в мировой литературе. Баку, Азернешр, 1958.
 25. Песни Мирзы Шафи. Баку, Язычы, 1988, с. 3-9 (tərtibçi Rövşən Mustafayev).

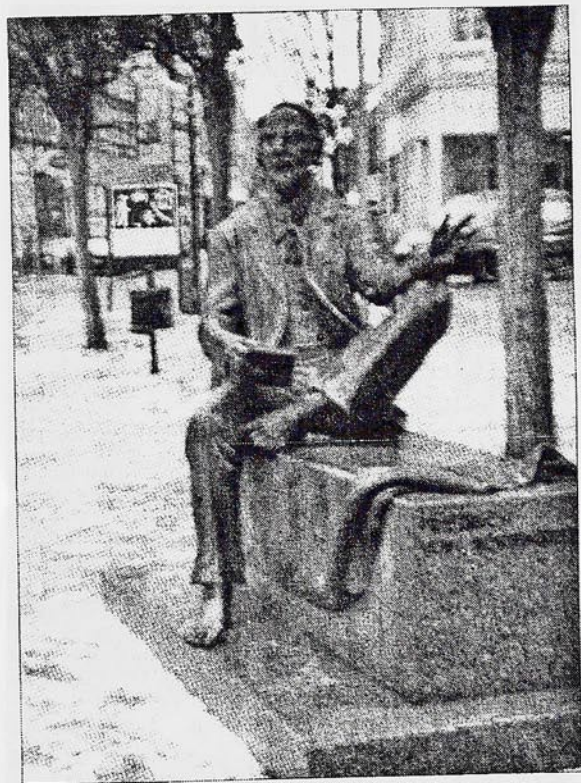
Fridrix Bødenstedt və Mirzə Şəfi, Tiflis, 1844.
Rəsm əsəri F.Bødenstedtə məxsusdur.

Yohannes Mundhenkin "Fridrix Bødenstedt və Mirzə Şəfi
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında" kitabında
(Hamburq, 1971) verilmiş şəkil

Fridrix fon Bodenstedt (1819-1892)

**Almaniyanın Peyne şəhərində
F.Bodenstedtə qoyulmuş abidə**

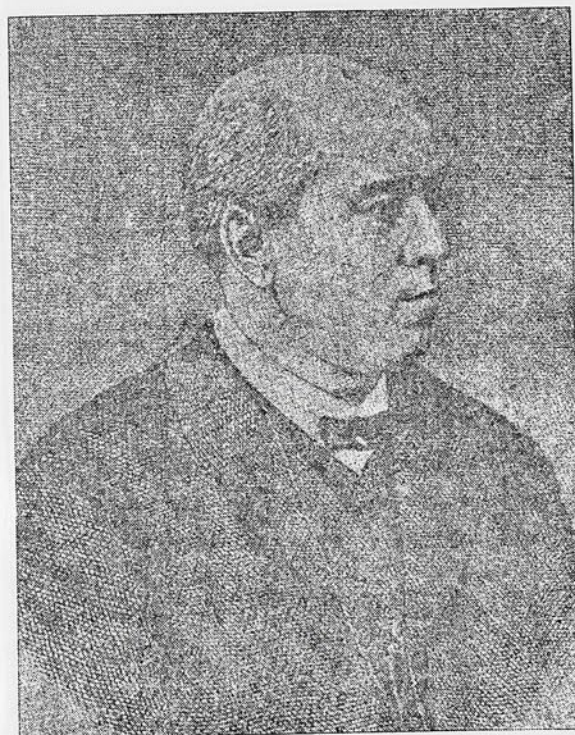
Fridrix Bodenstedtin anadan olduđu ev. Almaniya.
Pezyne şəhəri.

Almaniyanın Pezyne şəhərindəki "Mirza Şafi"
mehmanxanası. XXI əsr.

1872-ci ildə Mirzə Şəfi haqqında məqalə çap olunmuş "Daheim" ("Ev") (Almaniya) jurnalının titullu səhifəsi

Mirzə Fətəli Axundzadənin və Fridrix Bodenştedtin yaxın tanışısı məşhur şərqşünas Adolf Berje.

Nouvelle Biographie générale. Tome
Trente-Cinquième. Paris. Firmin Didot
Frères. M DCCC LXI. Colonne 670.

Mirza Châfy, poète turc contemporain,
né à Guialndja, dans la province de Kara-
bagh, en Géorgie, vers 1810. Il est établi
à Tiflis, où le voyageur Bodenstedt fit
connaissance avec lui en 1844. Le langage
de Mirza est riche et imagé; ses poèmes
respirent la fraîcheur des montagnes qui
entourent son séjour. Ses chants, qui ne
semblent pas avoir été imprimés, mais que
Bodenstedt dit avoir recueillis de la bou-
che de l'auteur, ont été traduits par ce
dernier sous le titre: *Lieder des Mirza
Chafy, in freien Nachbildungen* (Chansons
de M. Ch. imitées librement); Berlin, 1851,

In-8°; 2-e édition, ibid., 1853.

Converst.-Lex. - Frédéric-Bodensted,
Reise in den Kaukasus.

Parisdə nəşr olunan ensiklopediya Mirzə Şəfi
haqqında çap edilmiş məqalə. Paris 1853.

Mirza Şəfi və Şəfi Məktəbi

Şəfi Məktəbi - bu məktəbin
sənədləri və sənədləri bir
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə

Şəfi Məktəbi - bu məktəbin
sənədləri və sənədləri bir
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə

Şəfi Məktəbi - bu məktəbin
sənədləri və sənədləri bir
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə

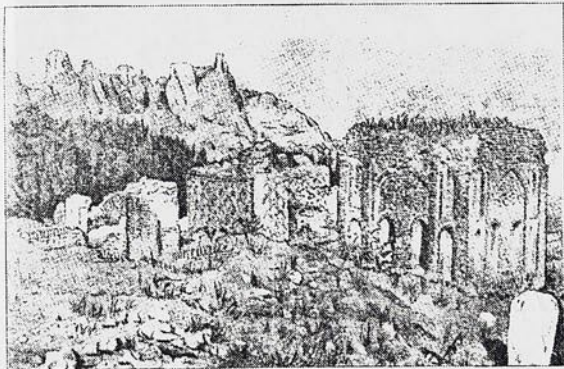
Şəfi Məktəbi - bu məktəbin
sənədləri və sənədləri bir
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə

Şəfi Məktəbi - bu məktəbin
sənədləri və sənədləri bir
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə

Şəfi Məktəbi - bu məktəbin
sənədləri və sənədləri bir
tərəfdən, digər tərəfdən isə
tərəfdən, digər tərəfdən isə

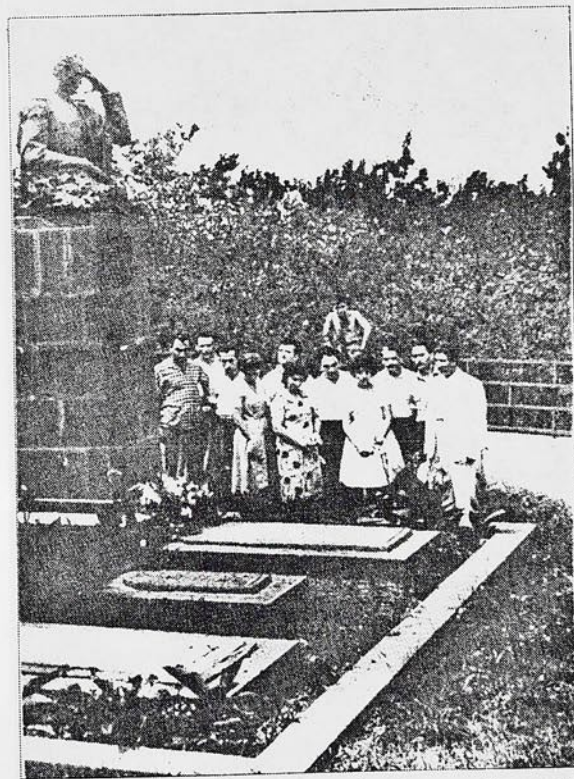
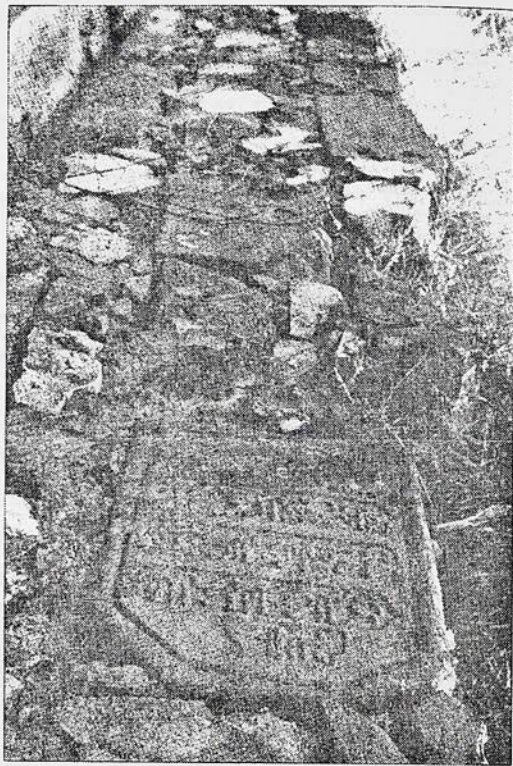
Şəfi Məktəbi

F. Maklerin 1912-ci ildə Parisdən göndərdiyi məktub.

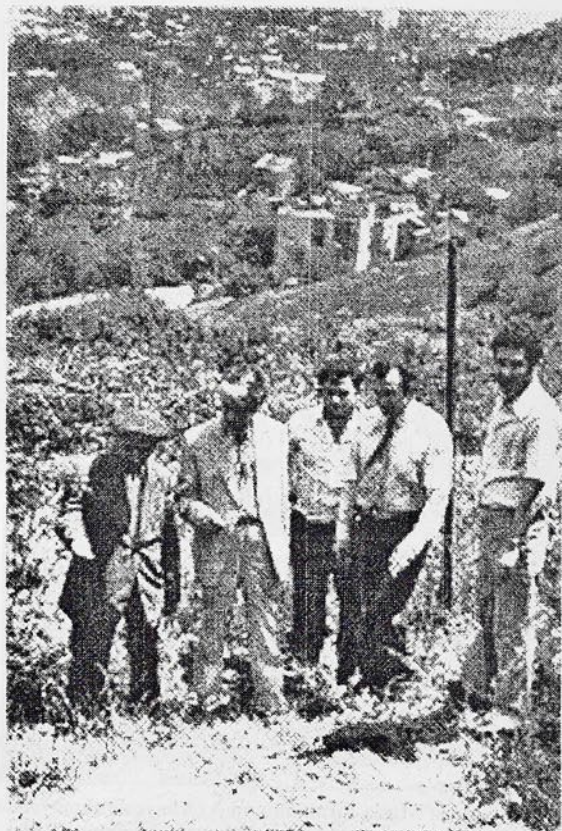

Tiflisdəki qədim Müsəlman qəbiristanlığı.
Mirzə Şəfinin baş daşı. Şəklin sağ küncündə.

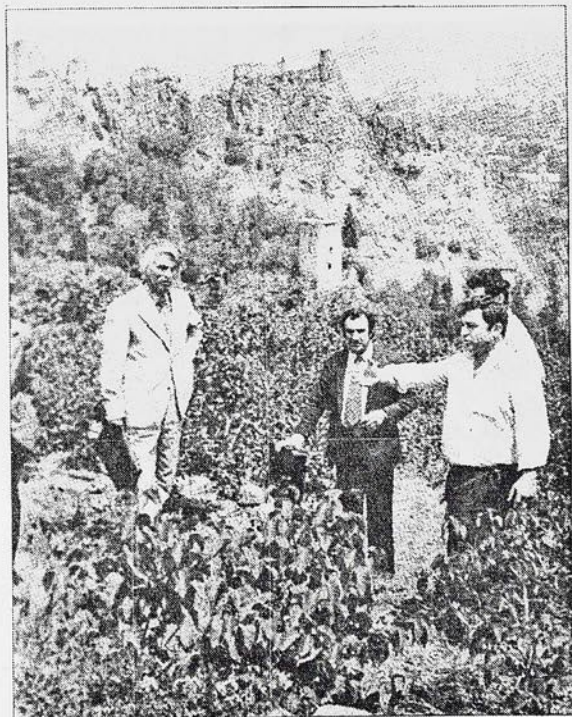
Tiflisdəki qədim müsəlman qəbiristanlığındakı qəbir daşları Nəbatət bağının divarına hörlünmüş halda

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov və Azərbaycan nümayəndə heyəti Mirzə Fətəli Axundzadənin qəbri önündə. Tiflis, 1961-ci il

Tiflisdə yerli azərbaycanlılarla Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini müəyyənləşdirərkən. Tiflis, 1981.

Tiflisdə yerli azərbaycanlılarla Mirzə Şəfinin qəbirinin yerini müəyyənləşdirərkən. Tiflis, 1981.

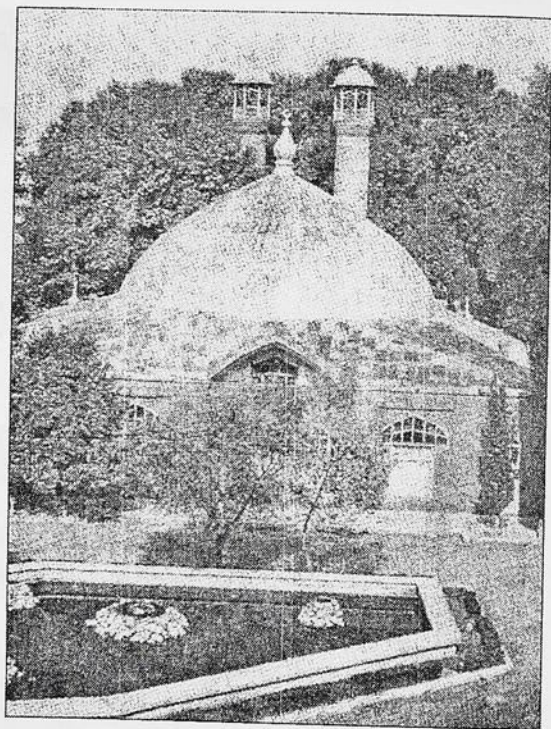
Professor Vaqif Arzumanlı və dosent Həmid Vəliyev Mirza Fətəli Axundzadənin məzarı yanında. Tiflis, 1981-ci il.

Qədim müsəlman qəbiristanlığında uyuyan Axund Hacı Ələsgərin məzarı kol-kosdan təmizlənməkdə. Tiflis, 1981-ci il.

Qədim müsəlman qəbiristanlığının aşağı tərəfindəki Mirza Şəfi küçəsində görkəmli yazıçı və böyük ictimai xadim Nəriman Nərimanovun anadan olduğu ev. Tiflis, bizim günlərdə.

Gəncə şəhərində Mirzə Şafinin dərs dediyi hücrənin yerləşdiyi Şah Abbas məscidi.

Mirzə Şafi Vazeh. İllüstrasiya rəssam Nazim Babayevindir. 1968-ci il.

Gəncə şəhərində Mirzə Şəfiyə ucaldılmış abidə.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Bir neçə söz	3
I FƏSİL. Mirzə Şəfinin dünya şöhrəti	
1. Mirzə Şəfi nəğmələri Avropanı gəzir	6
2. Mirzə Şəfi Litva və eston ədəbiyyatında	16
3. Mirzə Şəfi polyak və sloven dillərində	24
II FƏSİL. Mirzə Şəfinin qəbirinin izi ilə	31
1. Tiflisdəki müsəlman qəbiristanlığının aqibəti	37
2. Mirzə Şəfinin qəbiri	41
3. Ruhların fəryadı. Mirzə Fətəli bərdə düşünək	50
III Fəsil. Mirzə Şəfi irsinin araşdırılması sahəsində yeni təşəbbüslər	
1. Yeni araşdırmalar, yeni axtarışlar.	57
2. Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət	60
3. Elmi iradlara subyektiv əsaslarla cavab vermək cəhdi : 79	
4. Müəllif nadkarlığı və redaksiyanın himayədarlığı	88
IV FƏSİL. Mirzə Şəfi irsindən yeni tapıntılar	
1. Mirzə Şəfinin orijinal əsərlərinə dair.	133
2. Yeni axtarışlar, uğurlu tapıntılar.	142
3. Ədəbiyyatşünas Hüseyn Kərimovun axtarışlarından ..	148
V FƏSİL. Fridrix fon Bodenşteddin "Şərqdə min bir gün" əsərindən Mirzə Şəfiyə dair xatirələrinin Azərbaycan dilinə tərcümələri	
1. Hüseyn Kərimovun tərcümələri.	156
2. Akif Bayramovun tərcümələri	162
ƏLAVƏLƏR	
Azərbaycan dilində	
1. Mirzə Şəfinin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsini gücləndirmək haqqında qərar	166

2. Aslan Aslanov. Tərcüməçidən.....	168
3. Ənvər Əhmədov. Mirzə Şəfi Vazehin Tiflis həyatından.	171
4. Leon Nebentsal. Sevməyə daha çox əsas var.	176
5. Yohannes Mundhenk. Mirzə Şəfi və Fridrix Bodenştedt Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kitabına yazılmış ön söz (Hamburq, 1971).	189
6. Rövşən Mustafayev. Mirzə Şəfi və M.Mixaylov.	192
7. Vaqif Aslanov. M.Ş.Vazehin şerlərinin almanca yeni nəşri.	195
8. Həmid Məmmədzadə. "Mirzə Şəfi Vazeh. Şerlər məcəmüsi" kitabına müqəddimə.	198
9. Quləmhüseyn Əliyev. Xoş gəlmisən, Fridrix Bodenştedt!	209
10. Akif Bayramov. Mirzə Şəfi Vazeh.	213
11. Cənnət Nağıyeva. Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə olan bir əlyazma haqqında.	218
12. Vaqif Aslanov, Nəbi Xəzri. Mirzə Şəfi yoxsa Bodenştedt.	225

Rus dilində

1. Наум Гребнев. Песни Мирзы-Шафи.	231
2. Акиф Байрамов. Мирза Шафи Вазех.	238
3. Вагиф Арзуманлы. Русские переводы поэзии Мирзы Шафи.	241
4. Агилъ Гаджиев. От редактора.	249

Mənbələr, izahlar, şərhlər	256
Şəkillər	262
Mündəricat	281

Arzumanlı Vaqif Minad oğlu
Mirzəşəfişünaslıqda yeni mərhələ
Azərbaycan dilində

Bakı - 2005

Çapa imzalanmışdır: 07.07.2005.
Formatı 60x84 1/16 Ofset üsulu
Şərti c/v 17.75
Tiraj 200
"Qartal" nəşriyyatı.
Bakı - 2005

AY 241286

VAQIF ARZUMANLI

**MİRZƏŞƏFİŞÜNASLIQDA
YENİ MƏRHƏLƏ**

Görkəmli Azərbaycan şairi və maarifçisi, istedadlı pedaqoq və xəttat Mirzə Şəfi Vəzəhin həyat və yaradıcılığı bütün dövrlərdə ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olub. Mirzə Şəfi poeziyamızın gözəlliyini, tərəvətini, bənzərsizliyini Azərbaycanın çox-cox uzaqlarda tanıdan ədiblərimizdən biridir. Hazırkı əsər mirzəşəfişünaslıq sahəsində son dövrlərdə aparılan axtarırları və araşdırmaları əhatə edir. Filologiya elmləri doktoru, professor Vaqif Arzumanlının bu monoqrafiyası onun mirzəşəfişünaslıq sahəsində apardığı otuz beş illik axtarırlarının nəticəsidir.